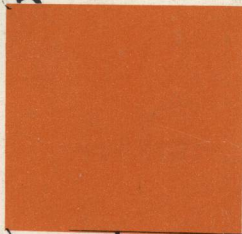

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

ἄξενη πόλη

Τεύχος 66,
Ἰανουάριος -
Φεβρουάριος 1984
Τιμή 120 δρχ.

Ἡ κρίση βαθαίνει ἐπικίνδυνα • Πράγματι ἡ κρίση βαθαίνει ἐπικίνδυνα
• Τὰ ἀδιέξοδα τῆς λαϊκῆς ἐπιμόρφωσης • Οἰκονομική ἀνάπτυξη καί
πρόσφυγες στή μεταπολεμική Κύπρο • Γιά τή διαλεκτική • Κριτικές
παρατηρήσεις • Μαρξισμός καί ἐπιστημολογία • Προκαπιταλιστικές
ιδεολογίες τοῦ ἄ ομου ἔρωτα • Λαϊκές εἰκαστικές τέχνες • Γιά τό 40
CIAM τοῦ 1933 • Ἡ χημεία στήν προεπαναστατική περίοδο • Τὰ παρά-
δοξα τῆς ρωσικῆς πρωτοπορίας

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Κέκροπος 2, Άθήνα 105 58, τηλ. 3239645 και 3226692
τεύχος 66, Ιανουάριος - Φεβρουάριος 1984
τιμή τεύχους 120 δρχ.

Διευθύνεται από Συντακτική Έπιτροπή

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Άννας Φραγκουδάκη	Ή κρίση βαθαίνει επικίνδυνα	2
Δαμιανού Παπαδημητρόπουλου	Πράγματι, ή κρίση βαθαίνει επικίνδυνα	3
Γ. Παπαμιχαήλ	Τά αδιέξοδα τής Λαϊκής Έπιμόρφωσης	9
Χαράλαμπου Παπαγεωργίου	Οικονομική ανάπτυξη και πρόσφυγες στή μεταπολεμική Κύπρο	17
Ένας διάλογος του 1972		
Pierre-Philippe Rey	Γιά τή διαλεκτική	26
Άριστεΐδη Μπαλτά	Κριτικές παρατηρήσεις στό κείμενο του Rey	31
Ντομνίκ Λεκούρ	Μαρξισμός και έπιστημολογία	38
Νόρας Σκουτέρη-Διδασκάλου	Προκαπιταλιστικές ιδεολογίες του άνομου έρωτα	44
Άλλόης Σιδέρη	Λαϊκές εικαστικές τέχνες	51
Δ. Πικιώνη	Γύρω από ένα συνέδριο	61
Δημήτρη Παπαλεξόπουλου	Γιά τό 4ο CIAM 1933	63
Γιάννη Τσιώμη	Ή λειτουργική πόλη του Αύγουστου 1933	69
Β. Παππά	Ή χημεία στήν προεπαναστατική περίοδο	75
Γ. Τζιρτζιλάκη	Τά παράδοξα τής ρωσικής πρωτοπορίας	78

Τό ξερόφυλλο είναι από μακέτα του Ladislav Sutnar για λεύκωμα σχετικό με τήν κατοικία (Πρά-
γα 1931)

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ

Έσωτερικού για 12 τεύχη 1.200 δρχ.
Ευρώπης για 12 τεύχη 1.600 δρχ.
ΗΠΑ-Καναδάς για 12 τεύχη 2.400 δρχ.
Αυστραλία για 12 τεύχη 3.000 δρχ.

ΜΙΑ ΧΡΗΣΙΜΗ ΠΡΟΣΦΟΡΑ

Στόν έαυτό σας και τούς φίλους σας χαρίστε

ΜΙΑ ΣΕΙΡΑ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ

τεύχος 1 έως 65
τό περιοδικό από τό 1976 έως τό 1983
μόνο με 4.000 δρχ.

Μπορείτε να παραγγείλετε τή σειρά
στά βιβλιοπωλεία ή στα γραφεία μας

Έκδότης, Νίκος Πολίτης, Βορρά 9, Άγία Παρασκευή, ● Ίδιοκτησία «Σ. Δελέγκας και Σία Ο.Ε.» ● Διευθυν-
τής, Άγγελος Έλεφάντης ● Φωτοστοιχειοθεσία ΠΟΛΙΤΗΣ, Κέκροπος 2, τηλ. 3226692 ● Έκτύπωση, Χαϊδεμέ-
νος ΑΕΒΕ, Λεωφ. Βουλιαγμένης 429, τηλ. 9940997 και 9940944 ● Διόρθωση, Παντελής Σπ. Μπουκάλας ● Κεν-
τρική διάθεση για τή Θεσσαλονίκη και Β. Ελλάδα, Βιβλιοπωλείο Κοτζιά, Τσιμισκή 78, τηλ. 279720.

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

Ἡ κρίση βαθαίνει ἐπικίνδυνα

Η κρίση βαθαίνει ἐπικίνδυνα. Στό τελευταῖο τεύχος τοῦ *Πολίτη*, δύο κείμενα τοῦ Γ. Καρρά καί τοῦ Δ. Παπαδημητρόπουλου δέν εἶναι κἀν λάθος, εἶναι βαθιά ἀνησυχητικά.

Λένε καί οἱ δύο πὼς ἀριστερά δέν ὑπάρχει. Λένε πολὺ ἔντονα καί οἱ δύο ὅτι ἀριστερά πρέπει νά ὑπάρξει. Γιά τό σοσιαλιστικό μετασχηματισμό, λέει ὁ Γ.Κ., γιά τήν κατάληψη τῆς ἐξουσίας ἀπό τήν ἐργατική τάξη καί τοὺς συμμάχους της. Γιά ν' ἀλλάξει ἡ κοινωνία, λέει ὁ Δ.Π., ἐπιθυμία ἀλλαγῆς, πού εἶναι τό «μόνο ἐφόδιο πού μᾶς ἀπόμεινε».

Στή συνέχεια ἐξηγοῦν μέ ποιόν τρόπο θά ὑπάρξει ἡ ἀριστερά. Ὁ Δ.Π. ὑποστηρίζει ὅτι γιά νά ὑπάρξει ἀριστερά πρέπει νά ἐγκαταλειφθεῖ ὁ πολιτικός ρεαλισμός. Νά ἐγκαταλειφθεῖ ἡ πρακτική πού διακινεῖ τὰ κομμουνιστικά κόμματα. Νά ἐγκαταλειφθεῖ ἡ πολιτική δράση μέ περιοδικά (!) καί ἄλλα ἐργαλεῖα (;). Νά ἐγκαταλειφθεῖ ἡ ἀγκίστρωση στήν πραγματικότητα διά τοῦ πολιτικοῦ ρεαλισμοῦ. Καί ἀφοῦ ἐγκαταλειφθοῦν ὅλα αὐτά, νά ἐπικοινωνήσῃ «ὁ κόσμος», πού ἔχει τήν ἀγωνία γιά τήν ἀριστερά, μέ ἀντικείμενο αὐτῆ τήν ἀγωνία καί νά τήν ἐκφράσῃ πολιτικά: ν' ἀνιχνεύσῃ τῖς πολιτικές καί κοινωνικές δυνάμεις πού συμερίζονται αὐτῆ τήν ἀγωνία.

Ὁ Γ.Κ. θεωρεῖ ὅτι γιά νά ὑπάρξει ἀριστερά, πρέπει νά ἀντιπαρατεθεῖ καί μέ τό ΠΑΣΟΚ. Ἐπειδή τό ΠΑΣΟΚ δέν εἶναι σοσιαλιστικό, ἀλλά αὐτό εἶναι δευτερεύον. Τό «κυριότερο»: ἐπειδή τό ΠΑΣΟΚ ἐμποδίζει ἢ καί ἀντιμάχεται τῆ συγκρότηση τῆς ἀριστερᾶς. Ἐπειδή, ἡ παρουσία του ἐμποδίζει τῆ συγκρότηση τῆς ἀριστερᾶς.

Παρά τῖς διαφορές τους, παρά τό γεγονός ὅτι μπορεῖ νά πολεμήσῃ κανεῖς τό κείμενο τοῦ ἑνός μέ τό κείμενο τοῦ ἄλλου, παρά τήν παλαιοκομμουνιστική σιγουριά τοῦ ἑνός καί τό ἀπελπισμένο «τίποτα δέν μᾶς ἀπόμεινε» τοῦ ἄλλου, κάνουν καί, οἱ δύο τήν ἴδια πρόταση. Σέ τραγική ἀντίφαση μέ τήν ἐπαναστατική τους πρόθεση, καλοῦν καί οἱ δύο στήν ἐγκατάλειψη τῆς πολιτικῆς. Ὁ Δ.Π. λέει ἀπερίφραστα: κανεῖς δέν μπορεῖ *σήμερα* νά ὑπάρξει ὡς ἀριστερός. Καί ὁ Γ.Κ. τό σοσιαλιστικό μετασχηματισμό μᾶς τόν προτείνει γιά ἀργότερα, ὅταν θά ὑπάρξει ἡ ἀριστερά, πού πρὸς τό παρόν τήν ἐμποδίζει ἡ παρουσία τοῦ ΠΑΣΟΚ. Ἡ κατασκευή τοῦ Δ.Π. εἶναι ἀσύστατη. Οὔτε ὑπῆρξαν στήν ἱστορία τοῦ κόσμου, οὔτε ὑπάρχουν συνθήκες μέσα στίς ὁποῖες ἀποκλείεται ἡ ἀριστερή πολιτική. Ἡ κατασκευή τοῦ Γ.Κ. εἶναι πολιτικός παραλογισμός. Ἡ παρουσία τοῦ ΠΑΣΟΚ ἐμποδίζει τῆ συγκρότηση τῆς ἀριστερᾶς καί μάλιστα ὄχι ἐπειδή τό ΠΑΣΟΚ εἶναι καπιταλιστικό, ἀλλά ἐπειδή εἶναι σοσιαλίζον καί ἐμφανίζεται σάν ἀριστερό. Ὁ Γ.Κ. ἐπιπλέον τό βλέπει σάν μελλοντικό σύμμαχο γιά τό σοσιαλιστικό μετασχηματισμό, ἀλλά ἀργότερα, ὅταν ἡ παρουσία του θά πάσῃ νά ἐμποδίζει τῆ συγκρότηση τῆς ἀριστερᾶς. Πολιτικός παραλογισμός, πού προφανῶς δέν πηγάζει ἀπό ὑπερτίμηση τοῦ ΠΑΣΟΚ, ἀλλά ἀπό τεράστια ὑποτίμηση αὐτοῦ πού ὀνομάζει ἀριστερά.

Πέρα ἀπό αὐτά, ὑπάρχει καί κάτι σοβαρότερο. Ἡ πρόταση γιά τήν ἐγκατάλειψη τῆς πολιτικῆς ἀφορᾶ ὅλους ἐμᾶς τοὺς ἄλλους, ἐκτός ἀπό τοὺς δύο προτείνοντες.

Δέν πρέπει νά κάνουμε πολιτική, λέει ὁ Δ.Π., ἀλλά πρέπει νά ἐπικοινωνήσῃ «ὁ κόσμος» πού ἔχει τήν ἀγωνία. Τό πολὺ ἀσαφές καί ρευστό ὑποκείμενο «κόσμος» δείχνει σαφέστατα ὅτι ὁ Δ.Π. βλέπει σάν μόνο ὑποκείμενο τόν ἑαυτό του, πού θά πάρει τήν πρωτοβουλία γιά νά ἐπικοινωνήσῃ ὁ κόσμος.

Δέν πρέπει νά κάνουμε πολιτική, λέει ὁ Γ.Κ., προτοῦ ὑπάρξει ἡ ἀριστερά. Καί γιά νά ὑπάρξει ἡ ἀριστερά πρέπει ἡ *ὅποια ἀριστερά ὑπάρχει* νά ἀντιπαρατεθεῖ καί μέ τό ΠΑΣΟΚ. Καθὼς ἀριστερά δέν ὑπάρχει, αὐτῆ ἡ «ὅποια» ὑπάρχει εἶναι προφανῶς αὐτός ὁ ἴδιος. Οἱ δύο τους εἶναι ἡ *μόνη* ἀριστερά πού ὑπάρχει.

Ἄλλωστε, οἱ ἴδιοι δέν κάνουν πολιτική, ἀλλά προετοιμασία τοῦ ἐδάφους γιά τήν ἀργότερα ἀσκηση πολιτικῆς. Γι' αὐτό καί δέν κάνουν κριτική στό ΠΑΣΟΚ, πού θά ἦταν πολιτική. Γι' αὐτό καί δέν μιλάνε γιά κριτική, ἀλλά γιά «ἀντιπαράθεση». Καί ἀπό τό 1981, ἡ «ἀντιπαράθεσή» τους συνίσταται σέ φτυσίματα, χαριτολογίες καί χιουμοριστικά σχόλια καί καμία κριτική ἀνάλυση γιά κανένα σημαντικό πολιτικό θέμα.

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

Καλοῦν ὄσους λίγους δέν ἔγιναν ἀκόμα γουρούνια ἀπό τήν πασοκική Κίρκη, νά μήν κάνουν πολιτική, γιά νά μήν καταλήξουν κι αὐτοί γουρούνια, ἀφοῦ ἡ ἀριστερή πολιτική σήμερα ἀποκλείεται. Καί ἀναθέτουν στόν ἑαυτό τους τήν προετοιμασία γιά νά μπορέσει ἀργότερα νά ἀσκηθεῖ πολιτική. Δηλαδή, ἄς τρέμει ὁ καπιταλισμός, ἀλλά σέ λίγο, ὅταν πάψει νά ἐμποδίζει τό ΠΑΣΟΚ καί μόλις ἐκφραστοῦν οἱ ἀγωνίες.

Τελικά, δέ νομίζω πῶς τρελάθηκαν. Νομίζω ὅτι κυρίως ἐπειδή αἰσθάνονται οἱ μόνοι ἀριστεροί, πιστεύουν μέσα στήν ἀπελπισία τους ὅτι δέν ἔχουν καμιά εὐθύνη καί δέν ἀπευθύνονται σέ κανέναν, γιὰτί κανείς δέν ἀκούει. Ἔτσι, γράφουν μέ εὐκολία καί ἔπαρση, χωρίς νά μετᾶνε τά λόγια τους. Φαίνεται πῶς δέν περιμένουν ὅτι θά τοῦς διαβάσει κανείς. Ἴσως πράγματι νά μήν τοῦς διαβάσει κανείς, γιὰτί κάποιος θ' ἀντιδρούσε. Ὅπως ὁ Φιλίνης, ἀλλά κι αὐτόν ποῖς τόν ἀκούει, πού εἶπε τήν πολύ σωστή φράση: γιά σταθεῖτε, ρέ παιδιά, πότε σᾶς ἔστειλε ὁ Μάρξ ἐξουσιοδότηση κατ' ἀποκλειστικότητα;

Στό ὄνομα τῆς κομμουνιστικῆς ἀριστερᾶς, μᾶς καλοῦν γιά τό σοσιαλιστικό μετασχηματισμό, ἀλλά ὄχι τώρα, ἀργότερα, ὅταν θά πάψει νά μᾶς ἐμποδίζει ἡ παρουσία τοῦ ΠΑΣΟΚ.

Στό ὄνομα τῆς κομμουνιστικῆς ἀριστερᾶς, μᾶς καλοῦν νά μήν κάνουμε πολιτική. Γιὰτί σήμερα πολιτική κάνουν μόνο οἱ μὴ ἀριστεροί, οἱ πουλημένοι, οἱ βολонταριστές καί οἱ ἡλίθιοι. Ἐνῶ οἱ ὠραῖοι δέν κάνουν πολιτική, ἀλλά γράφουν «ἔντεκα θέσεις» γιά τήν οὐτοπία.

Κατεβεῖτε ἀπό τό καλάμι, παιδιά.

Ἄννα Φραγκουδάκη

Πράγματι, ἡ κρίση βαθαίνει ἐπικίνδυνα

Ἡ ἔρμηνεία πού δίνει ἡ Ἄννα Φραγκουδάκη γιά τά δύο κείμενα τοῦ προηγούμενου τεύχους τοῦ *Πολίτη* εἶναι καί αὐθαίρετη καί στρεβλή. Μή τολμώντας νά χρησιμοποιήσει οὔτε μία φορά προτάσεις σέ εἰσαγωγικά τολμᾶ ἐντότοις νά ἀποδώσει στά δύο κείμενα φράσεις δλόκληρες οἱ ὁποῖες εἶναι ξένες πρὸς τά κείμενα καί στό γράμμα καί στό πνεῦμα. Τίθεται ἔτσι ἕνα ζήτημα ἀνασκευῆς καί ἀποκατάστασης τῶν κειμένων. Ὡστόσο ἡ ἐμπάθεια μέ τήν ὁποία γράφει ἡ Ἄννα Φραγκουδάκη μέ κάνει νά θεωρῶ τίς παρανοήσεις τῆς ἠθελημένες, μέ τήν ἐννοια ὅτι ὑποκρύπτουν βαθύτερες διαφωνίες. Τίθεται ἔτσι κι ἕνα ζήτημα ἀνίχνευσης τοῦ τί θέλει νά πεῖ, πέρα ἀπ' ὅσα ἤδη λέει ἡ Ἄννα Φραγκουδάκη.

Δια γυμνου οφθαλμου Δια γυμνου οφθαλμου

“Ας αρχίσουμε με την τελευταία παράγραφο της απάντησής της. Γράφει για τα δύο άρθρα: «Στό όνομα της κομμουνιστικής άριστεράς μās καλοϋν νά μήν κάνομε πολιτική. Γιατί σήμερα πολιτική κάνουν μόνον οί μή άριστεροί, οί πουλημένοι, οί βολονταριστές και οί ήλίθιοι». Άλλά και τά δύο κείμενα για πολιτική μιλάνε, για τήν πολιτική τής Άριστεράς. Ό Γ. Καρράς προσπαθει νά πει ότι η πολιτική τής Άριστεράς πρέπει νά είναι πολιτική αντιπαράθεσης προς τό ΠΑΣΟΚ για δύο λόγους: Πρώτον γιατί σύμφωνα με τούς γενικότερους νόμους τής πολιτικής, κάθε πολιτική παράταξη δέν μπορεί νά ύπάρχει (και ιδιαίτερα όταν ξεκινάει μιά πορεία) παρά μόνον όντας αντίπαλη προς τήν έξουσία και τίς άλλες πολιτικές δυνάμεις. Όποιαδήποτε άλλη πολιτική στάση τήν κάνει νά μήν έχει λόγο ύπαρξης. Καί ή Άριστερά έχει λόγο ύπαρξης. Δεϋτερον γιατί στή συγκεκριμένη περίπτωση τής αντιπαλότητας προς τό ΠΑΣΟΚ «τυχαίνει» ή αντιπαλότητα αυτή νά είναι εκ τών πραγμάτων δικαιωμένη. «Γιατί τό ΠΑΣΟΚ είναι καθοριστικός παράγων μιάς πολιτικής ζωής αντιδημοκρατικά διλημματικής και ύστερικά πολωμένης, φτωχής, ψευδώνυμης, γραφειοκρατικής, τεχνοκρατικοποιημένης...», λέει ό Γ. Καρράς, γιατί κοντολογίς τό ΠΑΣΟΚ δέν είναι άριστερό κόμμα. Άπ’ αυτή τήν άπλή αλλά πρωταρχική εκτίμηση, ότι δηλαδή τό ΠΑΣΟΚ δέν είναι άριστερο κόμμα και πολύ περισσότερο δέν ταυτίζεται με τήν Άριστερά, προκύπτουν τόσο ή ανάγκη νά ύπάρξει Άριστερά, όσο και ή ανάγκη αντιπαλότητάς της με τό ΠΑΣΟΚ.

“Άλλά και στό δικό μου κείμενο με τόν κάπως αντιφατικό τίτλο «Η μόνη Realpolitik για τήν Άριστερά είναι ή “ούτοπία”», περί πολιτικής ήταν ό λόγος. Περί τής ανάγκης συγκεκριμένα νά ξεφύγει ό πολιτικός λόγος τών άριστερών από τό άσφυκτικό πλαίσιο του πολιτικού πραγματισμού, περί τής ανάγκης νά αποκτήσει ό λόγος αυτός εκείνη τή πνοή πού θά επανασυνδέσει τίς πράξεις τών άριστερών με τά όράματά τους. «Ο ρεαλισμός (πού κατ’ αρχήν είναι θετικός)... δέν μπορεί νά είναι σήμερα άριστερός, ακριβώς γιατί δέν ύπάρχει Άριστερά ως μιά από τίς συνιστώσες τής πραγματικότητας. Ο πραγματισμός είναι λοιπόν καταδικασμένος σήμερα νά άγνοεί τήν Άριστερά, ακριβώς γιατί αυτή δέν ύπάρχει ως δρώσα πραγματικότητα. Ο ρεαλισμός μπορεί νά όδηγήσει τά βήματα τής Άριστεράς. Δέν μπορεί όμως νά τήν φτιάξει».

Και τά δύο κείμενα λοιπόν για πολιτική μιλοϋσαν. “Όχι όμως για πολιτική πού έχει σχέση με τά επίκαιρα προβλήματα όπως αυτά τίθενται και αντιμετωπίζονται από τήν κυβέρνηση, αλλά για πολιτική πού έχει σχέση με τήν Άριστερά και τά δικά της προβλήματα, πού, παρότι φλέγοντα, σήμερα μένουν θαμμένα και άνεπίκαιρα. Κι αυτά τά δύο δέν ταυτίζονται άπαραίτητα. Οί άριστεροί πρέπει νά θέσουν τή δική τους προβληματική για τήν κοινωνία και όχι νά άπαντούν συνεχώς στήν προβληματική πού θέτουν άλλοι. Καί δέν άρκει βέβαια μόνον νά εκφραστεί ή προβληματική τών άριστερών, πρέπει νά άγκαλιάσει συνειδήσεις, νά εκφράσει κοινωνικές δυνάμεις, νά γίνει τέλος ύλική δύναμη άνατροπής τών σημερινών άδιέξοδων όρων με τούς όποιους διεξάγεται ή πολιτική. Η άναζήτηση λοιπόν, και στά δύο κείμενα, είχε για στόχο τή διαμόρφωση τής Άριστεράς, τή δημιουργία — όσο κι αν ή έκφραση είναι άκατάλληλη — άριστερου κινήματος. «Η άποδόμηση τής Άριστεράς σήμερα μās άναγκάζει λοιπόν — επειδή θέλουμε νά τή διαμορφώσουμε κι όχι νά τήν έρμηνεύσουμε — νά άναρωτηθούμε με «όντολογικούς» πλέον όρους». Τό ζήτημα τέθηκε λοιπόν έτσι, διότι — πράγματα χιλιοειπωμένα — ή Άριστερά σήμερα είναι άποδομημένη, άριθμητικά άνυπαρκτη, ιδεολογικά συγχυσμένη. Καί διότι για ν’ αλλάξει ή κοινωνία πρέπει νά ύπάρξει Άριστερά. Καί διότι ή Άριστερά πρέπει νά αντιπαρατεθεί προς τό ΠΑΣΟΚ και μόνον έτσι άλλωστε μπορεί και νά ύπάρξει. Καί διότι ό πολιτικός πραγματισμός όντας άναγκασμένος νά δουλεύει και νά συμβιβάζεται με τά σημερινά δεδομένα είτε τής Άριστεράς είτε τής κοινωνίας γενικότερα, δέν μπορεί μόνος του νά συμβάλει στό ξεπέρασμά τους. Διότι — για νά φέρουμε ένα παράδειγμα — ένας πραγματιστής δέν μπορεί νά μιλήσει στό όνομα τής Άριστεράς μιά και αυτή είναι περίπου άνυπαρκτη· αλλά εφόσον τά λόγια του δέν τήν έμπεριέχουν, εφόσον τά λόγια του δέν έμπεριέχουν και τήν ιδεατή μορφή μιάς άλλης κοινωνίας, τότε δέν ύπάρχει πουθενά στό έποικοδόμημα τό στοιχείο εκείνο τό άπαραίτητο για τήν άναίρεση τής σημερινής μας μιζέριας.

“Η, με άλλα λόγια, άρκοϋν πάντα δύο λέξεις για νά μετατραπεί τό «ύποκειμενικό» σε «άντικειμενικό». Άρκει ή συλλογική έκφραση κάποιας ύποκειμενικό-

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

τητας γιά νά τήν καταστήσει αντικειμενική, δηλαδή ύπαρκτή. Τό άν είναι βάσιμα αντικειμενική — άν είναι δηλαδή σύμφωνη μέ τό μαρξισμό καί άνταποκρίνεται στην κίνηση τής σημερινής κοινωνίας — αυτό είναι ένα άλλο στοίχημα πού μέλλει νά άποδειχτεί· αλλά είναι άδύνατο νά παιχτεί, άν πρώτα δέν ύπάρξει αυτή μας ή «ύποκειμενικότητα» μέσα στά πράγματα.

Είναι άπαραίτητες λοιπόν κάποιες κουβέντες από τούς άριστερους — αυτή ή περιβόητη απέξω συνείδηση, πού δέν τή γεννά βέβαια αυτόματα καί σέ καθαρή μορφή ή κοινωνία —, γιά νά καταγραφούν ώς αυτό πού θέλουν νά είναι μέσα στά πράγματα, γιά νά ξαναπαιχτεί τό στοίχημα τής Άριστεράς, γιά νά προστεθει μία νέα, άνατρεπτική συνιστώσα στά λιμνάζοντα σημερινά δεδομένα, γιά νά άρχίσουν νά ξανατίθενται καί τά προβλήματα «των μέσων γιά τήν έξυπηρέτηση των στόχων», γιά νά επανεμπλακούν οι άριστεροί στά πλοκάμια τής πολιτικής, έχοντας ώστόσο στό μεταξύ ξασσανηθηθεί μέ τίς επιδιώξεις, τούς στόχους τους. Γιατί πολύ φοβάμαι ότι στην πορεία πολλοί τούς χάσανε ή τούς ξεχάσανε. Άλλοι γιατί δέν είναι πιά άριστεροί, δέν θέλουν δηλαδή τήν άλλαγή τής κοινωνίας, κι άλλοι γιατί έξακολουθούν μέν νά τήν επιδιώκουν, αλλά μέ τρόπο τελικά άναντίστοιχο πρós τίς επιδιώξεις τους.¹

Τό κείμενό μου λοιπόν ήταν μία έκκληση άπελευθέρωσης τής «ύποκειμενικότητας» των άριστερων, προκειμένου νά καταγραφεί αυτή μέσα στά πράγματα, νά συναντήσει πιθανόν καί τίς όμόρροπές τής κοινωνικές δυνάμεις.

Έξου καί «τό πολύ άσαφές καί ρευστό ύποκείμενο κόσμος». Άριστερός κόσμος έννοείται· αυτός ύπάρχει σήμερα — όσο ύπάρχει —, άπ' αυτόν μπορεί νά ξεκινήσει κάτι. Άντίθετα ή Άννα Φραγκουδάκη προτιμά προφανώς νά κινείται μέ σαφέστερες, έπιστημονικές έννοιες, όπως εργατική τάξη, έννοιες δηλαδή πού ύπάρχουν σέ καθαρή μορφή στή θεωρία, αλλά άποτελεί στοίχημα — στοίχημα πού έξαρτάται από τή δράση των άριστερων — άν θά ύπάρξουν σ' αυτή τους τή μορφή καί στό έποικοδόμημα, άν θά ύπάρξουν δηλαδή μέσα στην πραγματικότητα. Όμως, όπως κάθε έρευνητής, όταν έρευνά τό αντικείμενό του, κάνει άφαίρεση του έαυτού του άπ' αυτό, έτσι καί πολλοί άριστεροί — μαρξιστές (καί άτομα καί κόμματα, γιατί κι αυτά από άτομα συντίθενται) προσπαθούν νά έρμηνεύσουν, νά αναλύσουν τήν κοινωνική κίνηση κάνοντας άφαίρεση των έαυτών τους, των άριστερων δηλαδή, ως στοιχείων πού άνήκουν καί άποτελούν τμήμα αυτής τής κοινωνίας. Κατ' αυτόν τόν τρόπο ή έπιστημονική άνάλυση έμπεδώνει τόν πολιτικό πραγματισμό ένουχιζοντας τούς άριστερους. Καθιστώντας τους δηλαδή ίκανούς νά έρμηνεύουν τήν κοινωνία, όχι όμως καί νά τήν αλλάζουν.

Έτσι, κάνοντας άφαίρεση των άριστερων από τήν κοινωνία — ως άσαφών καί ρευστών ύποκειμένων — καί έφόσον θέλει κανείς νά άποκαλείται άριστερός, είναι άναγκασμένος νά όνομάζει άριστερή τήν «προοδευτική» πλευρά των συγκρουόμενων δυνάμεων. Νά θεωρεί κάθε εκσυγχρονιστική μεταρρύθμιση ως άριστερή, μέ τή βοήθεια μάλιστα τής εις άτοπον άπαγωγής: άφού άντιδρούν οι συντηρητικοί, ή μεταρρύθμιση έχει άριστερό χαρακτήρα.

1. Είχα έλικαλεστεί στό προηγούμενο κείμενό μου τό παράδειγμα του ΕΑΜ ως κινήματος πού διαμορφώθηκε μέ βάση τή συλλογική έκφραση ενός όχι καί τόσο ρεαλιστικού πόθου, μέ βάση δηλαδή κυρίως τό τί ήθελε ο κόσμος κι όχι τί μπορούσε νά πετύχει. Ένα παρόμοιο σύγχρονο παράδειγμα είναι τό φιλερηνικό κίνημα, τό όποιο επίσης σχηματίστηκε στή βάση ενός πόθου που διαπερνά εκατομμύρια Ευρωπαίους. Βέβαια, προσωπικά πιστεύω ότι τό κίνημα αυτό δέν επεξέτεινε — όπως θά μπορούσε — τήν προβληματική του πέρα από τά πυρηνικά, σέ ζητήματα πού άφορούν τήν ίδια τήν κοινωνία κι όχι κάποιες — όσο άποτρόπαιες — εκφάνσεις τής· κι άκόμα δέν κατάφερε — θά έλεγα μάλιστα άρνήθηκε πεισματικά — νά πολιτικοποιήσει έτσι καί τόν μερικό στόχο πού έχει θέσει γιά τόν έαυτό του. Όστόσο, άκόμα κι έτσι, δέν μπορώ νά μη σημειώσω ότι άποτελεί σήμερα μία συνιστώσα πού επηρεάζει καί ίσως έκτρέπει κάποια πράγματα από τή συμβατική τους δυναμική· δέν μπορώ άκόμα νά μη σημειώσω, ότι — ύποθέσεις κάνουμε — ένα παρόμοιο κίνημα στις χώρες του ύπαρκτου σοσιαλισμού, μέ έκ των πραγμάτων αντικαθεστωτικό χαρακτήρα, θά άποτελούσε μία συνιστώσα άναίρεσης πολλών από τά άδιέξοδα στά όποια μάς οδηγεί σήμερα ή ρεαλιστική θεώρηση τής λογικής των έξοπλισμών. Ίδού λοιπόν ή συλλογική έκφραση ενός «ύποκειμενισμού» πού δέν ύποτάσσεται στή λογική τής ροής κάποιων πραγμάτων, αλλά γίνεται — πιά σωστά: μπορεί ύπό προυποθέσεις νά γίνει — δύναμη έκτροπής από αυτή τή ροή.

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

Ἡ Ἄννα Φραγκουδάκη ἐξάλλου τὸ λέει πιό καθαρά: «οὔτε ὑπῆρξαν στήν ἱστορία τοῦ κόσμου, οὔτε ὑπάρχουν συνθήκες μέσα στίς ὁποῖες ἀποκλείεται ἡ ἀριστερή πολιτική». Ἄς μὴν παρασυρθοῦμε ἀπὸ τον δυνητικὸ χαρακτήρα πού ἔχει αὐτὸ τὸ «ἀποκλείεται». Διότι ὅταν ἀναφέρεται κανεὶς στό παρελθόν — «δὲν ὑπῆρξαν στήν ἱστορία τοῦ κόσμου» — σημαίνει ὅτι παντοῦ καὶ πάντα, σέ κάθε σύγκρουση καὶ σέ κάθε ἱστορική στιγμή, ἡ μία πλευρά ἦταν πάντα ἡ ἀριστερή. Ἀ.χ. στή σύγκρουση Βορείων καὶ Νοτίων στήν Ἀμερική, θά πρέπει ἔτσι νά υποθέσουμε ὅτι οἱ Βόρειοι ἦταν ὄχι ἴσως προοδευτικοί, ἢ ἐκσυγχρονιστές, ἀλλά ἀριστεροί. Ὅμως ἡ πρόταση αὐτὴ τῆς Ἄννας Φραγκουδάκη σημαίνει καὶ κάτι ἄλλο: ὅτι ἡ ἀριστερή πολιτική δὲν δημιουργεῖ συνθήκες (πράγμα πού σημαίνει ὅτι ἐφόσον δὲν τίς δημιουργήσει δὲν ὑπάρχει κιόλας), ἀλλά εἶναι ἀπόρροια — ἢ, στήν καλύτερη περίπτωση, συντονίζεται — μέ κάποιες συνθήκες πού προκύπτουν ἱστορικά ἀπὸ μόνες τους.² Τελικά, σύμφωνα μέ τὴν ἀντίληψη τῆς Ἄννας Φραγκουδάκη, ὁ σοσιαλισμὸς δὲν εἶναι μιὰ ἀντικειμενικὴ δυνατότητα, ἀλλά μιὰ ἱστορική νομοτέλεια. Ἡ, ἂν δὲν εἶναι νομοτέλεια, τέλος πάντων θά προκύψει ἢ δὲν θά προκύψει ἀπὸ μόνος του. Ἡ Ἄννα Φραγκουδάκη μοιάζει νά πιστεύει κατὰ τέτοιο. Γι' αὐτὸ καὶ κατηγορεῖ ἐκείνους πού θεωροῦν τὸ σοσιαλισμὸ ὡς μιὰ δυνατότητα — δυνατότητα δηλαδή πού ἐξαρτᾶται καὶ ἀπὸ τὴ δράση τῶν ἀριστερῶν — γιὰ «τεράστια ὑποτίμηση αὐτοῦ πού ὀνομάζουν ἀριστερά». Ἡ «ἀπέξω συνειδηση», πού λέει ὁ Λένιν, καὶ πού δὲν ἀφορᾶ μόνον τὴν ἐργατικὴ τάξη, ἀλλὰ προερχόμενη ἀπὸ τοὺς ἀριστεροὺς ἀφορᾶ ὀλόκληρη τὴν κοινωνία, δὲν ὑπάρχει γιὰ τὴν Ἄννα Φραγκουδάκη. Γι' αὐτὴν ἡ Ἀριστερά ὑπάρχει αὐτόματα μέσα στὰ πράγματα ὡς προϊόν τῆς κοινωνικῆς δυναμικῆς. Ἀλλά θά ἤθελα νά ρωτήσω τὸ ἐξῆς πολὺ ἀπλό: τὸ αἶτημα γιὰ τὴν κατάργηση τῆς ἀτομικῆς ιδιοκτησίας τῶν μέσων παραγωγῆς ὑπάρχει αὐτόματα μέσα στὰ πράγματα; Ἐγὼ τουλάχιστον ἰσχυρίζομαι ὅτι σήμερα τὸ αἶτημα αὐτὸ δὲν ὑπάρχει. Καὶ δὲν ὑπάρχει γιατί σὺν τοῖς ἄλλοις δὲν τὸ θέτουν, ἔχουν πάψει νά τὸ θέτουν, οἱ ἀριστεροί, πράγμα πού προφανῶς ἀποτελεῖ ἀναγκαῖα — ἀλλ' ὄχι βέβαια καὶ ἰκανή — προϋπόθεση. Καὶ οἱ μὲν ἀριστεροὶ δὲν τὸ θέτουν ἐπικαλούμενοι τίς ἀντίθετες — «μὴ συγκρουσιακές» — κοινωνικὲς συνθήκες, ἀλλὰ καὶ οἱ κοινωνικὲς συνθήκες μέ τὴ σειρά τους θά παραμένουν ἄγονες, ὅσο οἱ ἀριστεροὶ δὲν τὸ θέτουν. Πού βλέπει λοιπόν ἡ Ἄννα Φραγκουδάκη τίς συνθήκες μέσα στίς ὁποῖες ὑπάρχει ἀριστερή πολιτική, παντοῦ καὶ πάντα, καὶ ἀνεξάρτητα τοῦ τί κάνουμε ἐμεῖς οἱ ἀριστεροί; Ἡ μὴπως ἀνακάλυψε κάποιον ἄλλο τύπο σοσιαλισμοῦ, πού δὲν προϋποθέτει κατάργηση τῆς ἀτομικῆς ιδιοκτησίας καὶ ἐπομένως δὲν προϋποθέτει καὶ κάποιαν Ἀριστερά πού θά θέσει τὸ πρόβλημα;

Δὲν μπορῶ ἐδῶ νά μὴν ἐπικαλεσθῶ — γιὰ πολλοστὴ φορά — τὴν 3η θέση τοῦ Μάρξ γιὰ τὸν Φόουερπαχ σέ ἀπάντηση ἐκείνων πού μετέτρεψαν τὸ μαρξισμό ἀπὸ «φιλοσοφία τῆς πράξης» — πού λέει ὁ κακομοίρης ἀπὸ τὴ φυλακὴ — σέ μέθοδο ἀνάλυσης πού νά αἰτιολογεῖ τὴν προσαρμογὴ τους μέ τὸ ὑπὸ ἀνάλυση ἀντικείμενο:

«Ἡ διδασκαλία ὅτι οἱ ἄνθρωποι εἶναι προϊόντα τῶν συνθηκῶν καὶ τῆς ἀγωγῆς, καὶ ὅτι ἐπομένως οἱ ἄνθρωποι πού ἔχουν ἀλλάξει εἶναι προϊόντα ἄλλων συνθηκῶν καὶ ἀλλαγμένης ἀγωγῆς, ξεχνᾷ ὅτι τίς συνθήκες τίς ἀλλάζουν ἀκριβῶς οἱ ἄνθρωποι. (...) Ἐτσι ἡ διδασκαλία αὐτὴ καταλήγει ἀναγκαστικὰ στό νά χωρίζει τὴν κοινωνία σέ δύο μέρη, πού τὸ ἓνα ἀπ' αὐτὰ ἀνυψώνεται πάνω ἀπὸ τὴν κοινωνία. (...) Ἡ σύμπτωση τῆς ἀλλαγῆς τῶν συνθηκῶν μέ τὴν ἀλλαγὴ τῆς ἀνθρώπινης δράσης μπορεῖ νά θεωρηθεῖ καὶ νά κατανοηθεῖ σωστὰ μονάχα ὡς ἀνατρεπτικὴ πράξη».

2. Δὲν μπορῶ νά μὴν θυμηθῶ ἐδῶ τίς χαρακτηριστικὲς παραινήσεις τῆς Ἄννας Φραγκουδάκη πρὸς τὸν Ἄρη Ντάτση καὶ γενικά τοὺς φοιτητὲς (*Δεκαπενθήμερος Πολίτης*, τεῦχος 3). Ἐλεγε λοιπόν στὸν Ντάτση ὅτι «ὅταν οἱ κοινωνικὲς συνθήκες εἶναι συγκρουσιακές», τότε ἐντάξει, νά παρατᾶνε οἱ φοιτητὲς τὰ μαθηματὰ τους καὶ νά ἀσχολοῦνται μέ τὰ πολιτικά. «Ὅταν ὅμως οἱ κοινωνικὲς συνθήκες δὲν εἶναι συγκρουσιακές, τί ἄλλο ὑπάρχει γιὰ νά ἀσχοληθοῦν οἱ φοιτητὲς ἐκτός ἀπὸ τὴ γνώση;». Πρόκειται ἐδῶ γιὰ παραινήσεις πρὸς ἀριστεροὺς φοιτητὲς (δὲν ἔχουμε δᾶ καὶ πολλοὺς στίς μέρες μας), νά συμμορφώνονται μέ τίς κοινωνικὲς συνθήκες. Ὅχι νά τίς πάρουν ὑπόψη τους στήν πολιτικὴ, ἀλλὰ νά συμμορφώνονται μ' αὐτές. Καὶ ἀνάλογα νά ἀσχολοῦνται μέ τὴν πολιτικὴ ἢ νά μὴν ἀσχολοῦνται.

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

Ἄλλά ἄς μὴ μακρηγοροῦμε. Τό πρόβλημα στό ὁποῖο καί τά δύο κείμενα προσπαθοῦσαν νά ἀπαντήσουν εἶναι ἡ πολιτική πού ἀποσκοπεῖ στή δημιουργία ἀριστεροῦ κινήματος. Γιά τήν Ἄννα Φραγκουδάκη αὐτό δέν εἶναι πολιτική. Πολιτική γι' αὐτήν εἶναι ἡ πολιτική τοῦ ἀριστεροῦ κινήματος, σάμπως αὐτό νά ὑπάρχει ἀκμαιοτάτο καί εὐρισκόμενο πρό τῶν πυλῶν τῆς ἐξουσίας. Κατηγορεῖ ἔτσι τόν Γιώργο Καρρά διότι κατά τή γνώμη της ὑποστηρίζει πώς «δέν πρέπει νά κάνουμε πολιτική προτοῦ ὑπάρξει ἡ ἀριστερά». Κατηγορεῖ καί τούς δύο μᾶς ὅτι «δέν κάνουμε πολιτική, ἀλλά προετοιμασία τοῦ ἐδάφους γιά τήν ἀργότερα ἀσκηση πολιτικῆς». Προφανῶς λοιπόν πολιτική εἶναι γιά τήν Ἄννα Φραγκουδάκη μόνον ἡ πολιτική ἐξουσίας. Γι' αὐτό καί μᾶς κατηγορεῖ ὅτι «δέν κάνουμε κριτική στό ΠΑΣΟΚ, πού θά ἦταν πολιτική, δέν μιλάμε κᾶν γιά κριτική, ἀλλά γιά ἀντιπαράθεση».

Δουλειά λοιπόν τῶν ἀριστερῶν — τῶν ἐκτός ΠΑΣΟΚ ἀριστερῶν — εἶναι νά κάνουν ὑποδείξεις στήν κυβέρνηση. Στίς σημερινές μὴ συγκρουσιακές κοινωνικές συνθήκες οἱ φοιτητές ἔχουν κατακτήσει τό δικαίωμα νά ἀσχολοῦνται μέ τά μαθήματά τους — αὐτή εἶναι ἡ δουλειά τους —, ἡ κυβέρνηση νά βρίσκεται στήν ἐξουσία καί ἐμεῖς ὡς ἐπαγγελματίες γραφιάδες νά ἐλέγχουμε τήν ἐξουσία· νά ἐπικροτοῦμε ἢ νά ἐπικρίνομε, νά ἀναρωτιόμαστε τί θά κάναμε ἐμεῖς ἂν εἴμασταν στή θέση τῆς κυβέρνησης (λές κι ὁ ἑλληνικός λαός ψήφισε Ἄριστερά κι ὄχι Παπανδρέου) καί προπαντός νά προτείνουμε ἐποικοδομητικές λύσεις: «ὄχι ἔτσι, ἀλλιῶς». Βέβαια, ἡ Ἄννα Φραγκουδάκη ἔχει ἄδικο. Γιατί στό περιοδικό αὐτό ἔχουν ὑπάρξει — καί συνεχῶς ὑπάρχουν — κριτικές ἐπὶ τοῦ συγκεκριμένου, ἀναλύσεις ἀλλά καί θέσεις ἐπὶ τῆς τρέχουσας πολιτικῆς. Κι εἶναι αὐτό ἀναγκαῖο γιατί οἱ ἀριστεροὶ δέν μποροῦν μονάχα νά προβάλουν τά ὄραματά τους, ἀλλά εἶναι ἀνάγκη καί νά τά ἀγκυρώσουν στό σῆμερα, νά μιλοῦν καί νά ἀντιμετωπίζουν τά προβλήματα πού ἀντιμετωπίζει σῆμερα ὁ κόσμος. Σέ ὀρισμένα μάλιστα θέματα μιλήσαμε σάν νά εἴμαστε στή θέση τῆς κυβέρνησης — καί ἡ θέση αὐτή ἐπιβάλλει πολιτικό ρεαλισμό, δηλαδή τελικά πολιτικό συμβιβασμό — προβάλλοντας συγκεκριμένες καί ἐφικτές ἀπόψεις ἐπὶ συγκεκριμένων θεμάτων. Πάντα ὁμως ἀπό τή σκοπιά τῆς Ἄριστερᾶς — μιᾶς ὑποθετικῆς ἐστῶ Ἄριστερᾶς —, προτείνοντας λύσεις πού δέν εἶναι βέβαια ἀριστερές ἢ σοσιαλιστικές ἀπό μόνες τους (ὅπως πολύ εὐστοχα λέει ὁ Γιώργος Καρράς στό τέλος τοῦ κειμένου του), ἀλλά ἀπλῶς θά βόλευαν μιάν ὑποθετική μελλοντική Ἄριστερά, ἂν τίς ἔβρισκε ἔτοιμες. Ἐπὶ τοῦ συγκεκριμένου μιλήσαμε ἀκόμα καί γιά «ταξικά οὐδέτερα» θέματα, κάνοντας ἀφαίρεση τοῦ ὅτι τέτοια στήν πραγματικότητα δέν ὑπάρχουν, θεωρώντας — ἴσως κακῶς — ὅτι μπορεῖ μὲν τώρα νά ἐντάσσονται αὐτά στήν καπιταλιστική κοινωνική δυναμική, ὥστόσο δέν θά ἦταν ξένα καί σέ μιάν ἄλλη κοινωνία. Κάπου ὁμως ὑπάρχουν ὄρια σ' αὐτό τό παιχνίδι, ὄρια πού ἄμα τά ξεπεράσει κανεῖς, παῦει νά μιᾶ ὡς ἀριστερός. Καί αὐτό ἰσχύει κυρίως στή σημερινή Ἑλλάδα τοῦ ΠΑΣΟΚ, ὅπου ἡ κυβέρνηση δέν ἔχει καμιά ὀρατή πολιτική ἐστῶ «σταδιακῆς», μελλοντικῆς μετάβασης στό σοσιαλισμό, καμιά σύλληψη, κανένα πολιτικό στόχο (λ.χ. γιά μιὰ πορεία πρὸς μιὰ σοσιαλιστική Εὐρώπη), στό ὄνομα τῆς ὁποίας θά μπορούσε κανεῖς νά ἀνεχθεῖ, ἀκόμα καί νά ὑποστηρίξει τήν ἀναγκαιότητα τῆς σημερινῆς κατάστασης.

Κάπου ὑπάρχουν ὄρια λοιπόν, ὅταν θελήσει νά μπεῖ κανεῖς στό πετσί τῆς σημερινῆς πολιτικῆς. Γιατί εἶναι σχεδόν προδιαγεγραμμένο (ἀπό τήν κοινωνική δυναμική, ἀπό τήν προηγούμενη πολιτική τοῦ ΠΑΣΟΚ, ἀπό τήν ἀδυναμία τῆς Ἄριστερᾶς) τό πλαίσιο μέσα στό ὁποῖο μπορεῖ νά κινηθεῖ καί θά κινηθεῖ ἡ σημερινή κυβέρνηση, εἴτε αὐτοαποκαλεῖται σοσιαλιστική εἴτε ἀλλιῶς. Καί τί νά ἀντιπροτείνουν ἄραγε οἱ ἀριστεροὶ — γιά νά ἐπανεέλθουμε στό προηγούμενο παράδειγμα — στά ὁποια οἰκονομικά μέτρα τῆς σημερινῆς κυβέρνησης; Μιά μεγαλεπήβολη πρόταση ἔχει ἡ Ἄριστερά: τήν κατάργηση τῆς ἀτομικῆς ιδιοκτησίας. Ἄλλά ὁ στοιχειώδης ρεαλισμός καθιστᾶ γελοῖο ὁποῖον προτείνει κάτι τέτοιο στή σημερινή κυβέρνηση, ἀκριβῶς γιατί δέν ὑπάρχουν κάποιες κοινωνικές δυνάμεις (οἱ περίφημες συνθήκες) πού νά διεκδικοῦν αὐτό τό αἴτημα. Ἐτσι λοιπόν δύο λύσεις ἔχει κανεῖς μπροστά του: ἢ, λόγω τοῦ πολιτικοῦ πραγματισμοῦ, ὑποτάσσεται στή σημερινή κοινωνική δυναμική καί μπαίνει στό πετσί τῆς κατά τήν Ἄννα Φραγκουδάκη πολιτικῆς, ὑποτασσόμενος στοῦς ὄρους πού αὐτή θέτει καί κάνοντας ἐποικοδομητικές προτάσεις καί «κριτικές ἀναλύσεις γιά τά σημαντικά πολιτικά θέματα» (ὅπου τό τί εἶναι σημαντικό τό ἔχουν ὀρίσει ἄλλοι), ἢ θά πρέπει νά συμβάλλει στή δημιουργία νέων ὄρων πού θά ἀνατρέψουν τά σημε-

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

ρινά δεδομένα, όρων πού θά καθιστούν «ρεαλιστικό» άκόμα και τό σοσιαλισμό. Άν οί άριστεροί άκολουθοún μονομερώς τόν πρώτο δρόμο, τότε άπλώς διευρύνουν τό άδιέξοδο μέσα στό όποιο βρισκόμαστε σήμερα όλοι. Καί κάποια στιγμή ξεχνούν άκόμα κι ότι είναι άριστεροί.

«Στό όνομα τής κομμουνιστικής άριστεράς, μάς καλούν για τό σοσιαλιστικό μετασχηματισμό, αλλά όχι τώρα, άργότερα, όταν θά πάψει νά μάς έμποδίξει ή παρουσία του ΠΑΣΟΚ», επικρίνει ή Άννα Φραγκουδάκη. Στό όνομα τής κομμουνιστικής Άριστεράς, δικαιούμαι νά συμπεράνω έγώ, ή Άννα Φραγκουδάκη μάς καλεί για τό σοσιαλιστικό μετασχηματισμό έδω και τώρα, με τή βοήθεια τής παρουσίας του ΠΑΣΟΚ. Τελικά, έδω έντοπίζεται και συγκεκριμενοποιείται ή διαφωνία μας. Χάσμα δλόκληρο. Στό όνομα μάλιστα τής κομμουνιστικής Άριστεράς.

Έγραφα λίγο πριν τίς έκλογές του 1981:

«Νά καταστήσουμε έπίκαιρο τό σοσιαλισμό, σημαίνει ταυτόχρονα νά αυτονομήσουμε με τήν πάλη μας, νά αναδείξουμε, νά καταστήσουμε έπίκαιρες τίς κοινωνικές δυνάμεις πού θά τόν διεκδικήσουν. Άλλιώς θά βρεθούμε και στό μέλλον στη δύσάρεστη θέση νά δικαιώνουμε τόν Α. Παπανδρέου, όπως άπόλυτα δικαιωμένος ήταν και στό παρελθόν ό Κ. Καραμανλής, για τίς εξαναγκασμένες πολιτικές έπιλογές πού μονοσήμαντα θά ύπαγορεύει ή καπιταλιστική κοινωνική δυναμική. Καί τό χειρότερο: ή έμπέδωση τής τελευταίας θά χρησιμεύει ως πρόσχημα στην άριστερά, για νά δικαιολογεί τόν πολιτικό «ρεαλισμό» τής, το συμβιβασμό τής με εκείνη τήν πραγματικότητα, πού μόνον αυτή μπορεί νά άμφισβητήσει».

Δέν πέρασαν τρία χρόνια και πολλοί άριστεροί — άπό εκείνους πού δέν ύποστήριζαν κριτικά τό ΠΑΣΟΚ σε κείνη τή φάση — συμβιβάστηκαν με τήν πραγματικότητα πού μόνον αυτοί μπορούν νά άμφισβητήσουν. «Άλλοι πάλι άγκιστρώνονται διά του πολιτικού ρεαλισμού μέσα στην πραγματικότητα για νά ύπάρξουν μέσα σ' αυτήν, μόνο πού δέν μπορούν νά ύπάρξουν ως άριστεροί. Καί, όταν τό καταλάβουν, ή μόνη άπτή διέξοδος στην Έλλάδα του σήμερα λέγεται ΠΑΣΟΚ. Ό πολιτικός ρεαλισμός όταν δέν ύπάρχει ή άγωνία για τήν Άριστερά, οδηγεί τή σκέψη, άκόμα και άτόμων κομμουνιστικής διάπλασης, κατευθειάν στην ύπαρκτή πασοκική ούτοπία», έγραφα στό προηγούμενο κείμενό μου. Η κριτική πού άσκει ή Άννα Φραγκουδάκη, όσο κι αν δέν λέγονται ρητά, έπιβεβαιώνει νομίζω τά παραπάνω.

Τελικά ή διαφωνία με τήν Άννα Φραγκουδάκη δέν έγκειται στό ότι δίνουμε διαφορετικές άπαντήσεις στα ίδια έρωτήματα, αλλά στό ότι θέτουμε διαφορετικά έρωτήματα. Πράγμα πού άπλούστατα σημαίνει ότι κινούμαστε σε διαφορετικούς πολιτικούς χώρους. Κατόπιν αυτού δικαιολογείται μέν τό έμπαθές και ύβριστικό ύφος του κειμένου τής, όχι όμως και οί παραινέσεις του τύπου «κατεβείτε άπό τό καλάμι παιδιά». Παραινέσεις χωράνε μόνον άνάμεσα σε άτομα πολιτικά όμόρροπα.

Δαμιανός Παπαδημητρόπουλος

Τά αδιέξοδα τῆς Λαϊκῆς Ἐπιμόρφωσης

τοῦ Γ. Παπαμιχαήλ

Ἡ λαϊκὴ ἐπιμόρφωση, ὡς θεσμός καὶ ὡς στόχος τῆς κυβερνητικῆς πολιτικῆς, ἀποτελεῖ σίγουρα μιά ἀπὸ τίς πιὸ γόνιμες καὶ καινοτόμες πλευρὲς τῆς ἐκπαιδευτικῆς μεταρρύθμισης. Μιᾶς μεταρρύθμισης πού σωστά ἐπισήμανε τὴν ἀνάγκη μιᾶς ἐπιμορφωτικῆς παρέμβασης στοὺς ἐνηλίκους καὶ ὀρθά ἐκτίμησε τὴ σπουδαιότητα τῆς ἀνάπτυξης μιᾶς πολυδιάστατης παιδαγωγικῆς πολιτικῆς πού νά ἔχει τὴ δυνατότητα νά ἀπευθυνθεῖ στὰ πλατύτερα λαϊκὰ στρώματα. Ἡ κριτικὴ μας ἀφορᾷ τὴ διαμόρφωση αὐτῆς τῆς παρέμβασης καὶ τὴ διατύπωση τῆς παιδαγωγικῆς τῆς πρακτικῆς χωρὶς νά ἀμφισβητεῖ τὴ σπουδαιότητα τῶν στόχων τους. Σκοπός μας εἶναι ὄχι νά ἀναιρέσουμε ἀλλὰ νά ἐνισχύσουμε, ὄχι νά κλείσουμε τὴ συζήτηση ἀλλὰ νά τὴν ἀνοίξουμε. Γιατί σίγουρα, ἀξίζει τὸν κόπο νά συζητήσουμε καὶ νά ἐνισχύσουμε μιά τέτοια προσπάθεια, πού τόσο ἄργησε στὴ χώρα μας.

Τά ριζοσπαστικὰ ἀδιέξοδα τῆς λαϊκῆς ἐπιμόρφωσης

Εἴτε πρόκειται γιὰ μόρφωση παιδιῶν καὶ ἐφήβων, εἴτε γιὰ ἐπιμόρφωση ἐνηλίκων, τὸ ἀντικείμενο τῆς «συναλλαγῆς» ἀνάμεσα στὸν ἐκπαιδευτικὸ καὶ τὸν ἐκπαιδευόμενο μένει τὸ ἴδιο: ἡ γνώση. Κάθε ἄτομο πού συνάπτει κάποια σχέση μὲ τὴ γνώση, τοποθετεῖται αὐτόματα στὰ θεσμικά τῆς πλαίσια, καὶ ἐμπλέκεται στὰ «γρανάζια» τῆς. Πρόκειται βέβαια γιὰ ἕναν ἰδιαίτερα κοινὸ τόπο. Ποιὸ εἶναι ὅμως αὐτὸ τὸ γνωστικὸ ἀντικείμενο (ἢ τὸ φάσμα τῶν γνωστικῶν ἀντικειμένων) πού ἡ λαϊκὴ ἐπιμόρφωση θέλει νά διδάξει; Στὸ τεῦχος 1 τοῦ περιοδικοῦ *Ἀυτομόρφωση* διαβάζουμε: «Ἡ λαϊκὴ ἐπιμόρφωση δὲν ἔχει σάν μοναδικὸ στόχο τὴν παροχὴ ἐπαγγελματικῶν γνώσεων – ἔστω καὶ τῶν πιὸ σύγχρονων – γιατί σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσή θά μετατρέποταν σὲ τεχνοκρατικὸ μηχανισμό. Ἐξάλλου ὑπάρχουν ἤδη μιὰ σειρά ὀργανισμοὶ καὶ φορεῖς πού προσφέρουν συστηματικὴ ἐπαγγελματικὴ κατάρτιση». Δὲν εἶναι λοιπὸν στὸ ἐπίπεδο τῆς τεχνικῆς ἢ ἐπαγγελματικῆς ἐπιμόρφωσης ἡ ὁποία παρέχεται ἀπὸ τὴ λαϊκὴ ἐπιμόρφωση πού θά πρέπει νά ἀναζητήσουμε τὴν ἰδιαίτερη φυσιογνωμία τῆς:

«Βασικὸς σκοπὸς τῆς λαϊκῆς ἐπιμόρφωσης – καὶ ἐδῶ βρίσκεται τὸ καινούριο στοιχεῖο καὶ ἡ ἰδιαιτερότητά τῆς —, εἶναι νά δώσει σὲ ὄσους ἐπιθυμοῦν τὰ ἀναγκαῖα γνωστικὰ ἐφοδία γιὰ νά συνειδητοποιοῦν τὴν κοινωνικὴ διαδικασία καὶ νά ἀποφασίζουν οἱ ἴδιοι γιὰ τὴν τύχη τους» (Α. Κόκος, «Περιεχόμενο προγραμμάτων καὶ παιδαγωγικὴ Ἀυτομόρφωση», τευχ. 1, σ. 18, ἡ ὑπογράμμιση δική μας).

Πρὶν ἐπανέλθουμε πιὸ συστηματικὰ στὸ πρόβλημα τῆς συνειδητοποίησης τῆς κοινωνικῆς διαδικασίας καὶ ἰδιαίτερα στὴ δυνατότητα τῆς λαϊκῆς ἐπιμόρφωσης νά παράσχει τίς συνθήκες πού θά ἐπέτρεπαν

στοὺς ἐπιμορφωνόμενους νά «ἀποφασίζουν οἱ ἴδιοι γιὰ τὴν τύχη τους», θά θέλαμε νά παραθέσουμε πιὸ διεξοδικὰ τὸ σύνολο τῶν ἀπόψεων πού ἐκφράζονται σ' αὐτὸ τὸ ἄρθρο γιὰ τὴν ἀνανέωση τῆς λαϊκῆς ἐπιμόρφωσης.

Γιὰ νά ὑλοποιηθεῖ αὐτὸς ὁ στόχος ἀποφασίστηκε:

1) Νά ἀφιερθεῖ ἕνα μεγάλο μέρος τῶν διδακτικῶν ὥρῶν ὅλων ἀνεξαιρέτως τῶν τμημάτων μάθησης σ' ἕνα πλατὺ φάσμα προβληματισμοῦ πού ἔντεχνα θά δημιουργεῖ ὁ ἐπιμορφωτὴς στοὺς ἐπιμορφωνόμενους. Αὐτὸ τὸ φάσμα περιλαμβάνει: α) θέματα γενικοῦ προβληματισμοῦ (περιβάλλον, ναρκωτικά, ὑγεία, ἐργασιακές σχέσεις κ.λπ.), β) θέματα πού ἀφοροῦν γενικότερα τὰ κοινωνικὰ προβλήματα (μόδα, ἀσφάλιση, κριτικὴ ἀξιολόγηση διαφημίσεων, κύκλωμα ἀγορᾶς καὶ πώλησης κ.λπ.), γ) θέματα νέων θεσμῶν (συνεταιρισμοί, ΟΤΑ, ἐταιρεῖες λαϊκῆς βάσης, κοινοτικὲς ἐπιχειρήσεις κ.λπ.).

2) Νά πολλαπλασιαστοῦν «τὰ τμήματα πού ἔχουν σάν ἀντικείμενο τὴν κατάρτιση σὲ κοινωνικά, πολιτιστικά καὶ ἄλλα θέματα».

Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ἐκφράζονται στὸ περιοδικὸ δύο σημαντικὲς ἐπιφυλάξεις: «πρῶτον, γιὰ νά μὴν προβεῖ αὐτὸ σὲ βάρος τῆς ἐπαγγελματικῆς κατάρτισης, σὲ μιὰ περίοδο οἰκονομικῆς κρίσης καὶ ἔξαρσης τῆς ἀνεργίας.¹ Δεύτερον, γιατί τὰ τμήματα κοινωνικῆς κα-

1. Τὸ σύστημα τῆς ἐπιχειρηματολογίας ἐδῶ συνίσταται στὴ συσσώρευση ἀλληλοαναιρουμένων ἀπόψεων: ἀφοῦ διακηρύσσεται, ὅπως εἶδαμε, ὅτι «βασικὸς σκοπὸς τῆς λαϊκῆς ἐπιμόρφωσης», τὸ καινούριο στοιχεῖο καὶ ἡ «ἰδιαιτερότητά τῆς» δὲν εἶναι ἡ παροχὴ ἐπαγγελματικῶν γνώσεων ἀλλὰ ἡ προσφορὰ τῶν γνωστικῶν ἐφοδίων γιὰ τὴ συνειδητοποίηση τῆς κοινωνικῆς διαδικασίας, ἐδῶ, αὐτὸς ὁ «βασικὸς σκοπὸς καὶ ἰδιαιτερότητα» παρουσιάζονται ξεφαιρικά σάν ἕνα ἐπιπλέον γνώρισμα καὶ ἕνας δευτερεύων σκοπὸς πού δὲν θά ἔπρεπε «νά ἀποβεῖ σὲ βάρος τῆς ἐπαγγελματικῆς κατάρτισης»!

τάρτισης συγκεντρώνουν συνήθως τούς πτυχιούχους ή τούς ήδη προβληματισμένους, ενώ οι μη προνομιούχοι από μορφωτική ή κοινωνική άποψη, στρέφονται περισσότερο προς τὰ τμήματα που δίνουν λύση στις άμεσες, πρακτικές ανάγκες που αντιμετωπίζουν» (σ. 19). Αναγνωρίζοντας τὰ κίνητρα προσέλευσης του κόσμου στα τμήματα μάθησης άμεσα και πρακτικά, ή λαϊκή επιμόρφωση κρίνει λοιπόν τελικά ότι «δέν θά ήταν σκόπιμο νά τούς προτείνει (στούς μη προνομιούχους) τμήματα που δέν ανταποκρίνονται στις προσδοκίες τους»! Εύχεται δηλαδή, γιά νά αναίρεσει μόλις μετά από μιά παράγραφο τήν εύχή!

Στό επίπεδο της παιδαγωγικής, σέ τόσο φιλόδοξους στόχους άξίζουν βέβαια τὰ αντίστοιχα μέσα: διάλογος, συλλογικότητα, ελεύθερη έκφραση: «Ο ρόλος του επιμορφωτή δέν είναι νά σερβίρει έτοιμες γνώσεις, αλλά περισσότερο νά έμψυχώνει, νά δημιουργεί προϋποθέσεις γιά συζήτηση» (σ. 19).

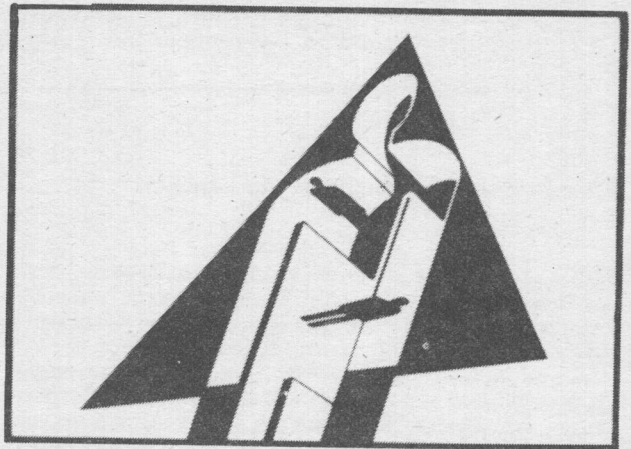
Οι άπόψεις αυτές χαρακτηρίζονται από τό ριζοσπαστισμό και τή γενικολογία. Καί αν ο πρώτος μάς βρίσκει σύμφωνους, ή δεύτερη, επειδή άκριβώς ύπονομεύει και άναιρεί τό ριζοσπαστισμό, δημιουργεί τὰ θεμέλια της ανάπτυξης μιάς κριτικής και, ελπίζουμε, επικοδομητικής επιχειρηματολογίας. Χωρίς νά υποθάλλει τίς προηγούμενες άπόψεις γύρω από τήν επιμόρφωση ενηλίκων (αν υποθέσουμε ότι ύπρχαν πραγματικά κάποιες συγκεκριμένες άπόψεις), ή κριτική μας αυτή δέν έχει άλλο στόχο παρά νά έπισημάνει τίς αντιφάσεις της μορφής της ανανέωσης που προτείνεται, συμβάλλοντας έτσι, πιθανόν, σέ μιά συνολικότερη θεώρηση του εκπαιδευτικού θέματος και της παιδαγωγικής σχέσης. Οι διαθέσεις μας άπέναντι στή σημερινή λαϊκή επιμόρφωση είναι κάθε άλλο παρά «έχθρικές». Πιστεύουμε όμως ότι ο έντονος χαρακτήρας της κριτικής δέν έμποδίζει, αλλά αντίθετα διευκολύνει τό διάλογο, όταν βέβαια ο διάλογος είναι διάλογος, όταν δηλαδή, άποφεύγοντας τό σκόπελο των άλληλοδιαδόχων πολεμικών αντιπαραθέσεων, αντικαθιστά τή δογματική όξύτητα από τήν όρθολογική τεκμηρίωση.

1. Τό θεσμικό πλαίσιο της λαϊκής επιμόρφωσης

«Ο βασικός άξονας, γύρω από τον όποιο περιστρέφεται ή όργάνωση της λαϊκής επιμόρφωσης, είναι ή προσπάθεια γιά τή δημιουργία μιάς άποκεντρωμένης ανάπτυξης της επιμορφωτικής δραστηριότητας. Ο σχεδιασμός του επιμορφωτικού προγράμματος επιβαρύνει τό Συμβούλιο Λαϊκής Έπιμόρφωσης (Σ.Λ.Ε.), που θά έχει ως έργο τον προγραμματισμό της Λ.Ε. μετά από άνίχνευση των αναγκών που ύπάρχουν στο επίπεδο του νομού» (Βεργίδης, Τό θεσμικό πλαίσιο της λαϊκής επιμόρφωσης, *Αυτομόρφωση 1*, σ. 14). Τό πρώτο έρώτημα που μπαίνει άμέσως είναι: τί άκριβώς σημαίνει ή λέξη «ανάγκες» και ποιές προτεραιότητες θά ληφθούν ύπόψη γιά τήν ικανοποίησή τους; Έάν ο στόχος της λαϊκής επιμόρφωσης είναι ή «ανάπτυξη σέ όλα τὰ επίπεδα: κοινωνικό, πολιτιστικό, οικονομικό» (σ. 14), μήπως, στίς σημερινές μορφές κοινωνικής όργάνωσης, οι τρεις αυτοί τομείς αναγκών δέν συμβαδίζουν πάντα; Καί πώς θά γίνει έφικτή, στον άγροτικό χώρο λόγου χάρη, ή ανάπτυξη των συνεταιριστικών πρωτοβουλιών σέ μιά όρθολογική βάση όταν άπουσιάζει ή άπαραίτητη ύποδομή της εξειδικευμένης, στίς εκάστοτε τοπικές ανάγκες, άγροτικής εκπαίδευσης; Είναι φανερό ότι ή λαϊκή επιμόρφωση δέν μπορεί μόνη της

νά καλύψει ένα κενό που προϋποθέτει τήν όργάνωση και τήν ανάπτυξη άγροτικών λυκείων. Άκόμα περισσότερο στα άστικά κέντρα, όπου ο άκριβής προσδιορισμός των «αναγκών» γίνεται πιο δύσκολος. Στή θέση της ανάλυσης, ή λαϊκή επιμόρφωση έχει βάλει σέ λειτουργία ένα σοβαροφανές ιδεολόγημα που ίσοπεδώνει ουσιαστικά τίς αντιφάσεις. Αυτό τό ιδεολόγημα δέν είναι στήν πραγματικότητα παρά τό άπόβλητο ενός μικρομεσαίου και προβληματικού έγχειρήματος εκπαιδευτικού έκσυγχρονισμού.

Τό δεύτερο έρώτημα είναι συναφές με τό πρώτο: αν στον άγροτικό χώρο ή άνίχνευση αναγκών φαίνεται (και μόνο φαίνεται) πιο εύκολα πραγματοποιήσιμη, πώς άκριβώς θά πραγματοποιηθεί αυτή ή άνίχνευση στα άστικά κέντρα; Ποιά έφοδια δίνονται στή λαϊκή επιμόρφωση, έτσι ώστε ή λειτουργία της νά στηριχτεί σέ μιά ουσιαστική λαϊκή συμμετοχή; Πώς οι ενδιαφερόμενοι από τὰ τμήματα μάθησης της λαϊκής επιμόρφωσης θά «όρίσουν συλλογικά» τίς ανάγκες τους, όταν ή «ανάγκη» (;) που ύποδηλώνεται από τήν άθρόα προσέλευση στα τμήματα, λόγου χάρη της «κοπτικής», θεωρείται εκ των προτέρων σχεδόν άναξιόλογη;

Μά όταν τὰ οικονομικά κριτήρια δέν βαραινουν παρά λίγο στήν πλάστιγγα των έμπνευστών του νέου θεσμικού πλαισίου της λαϊκής επιμόρφωσης, όταν ουσιαστικά οι επαγγελματικές γνώσεις χρησιμοποιούνται σαν «δόλωμα» γιά τήν πυροδότηση κάποιων κοινωνικοπολιτικών ζυμώσεων μέσα στα λαϊκά στρώματα, δέν είναι φανερό ότι θεωρείται δεδομένος ένας λαϊκός ριζοσπαστισμός του όποίου ή μετουσίωση σέ κοινωνικοπολιτική συνειδητότητα εξαρτάται, σέ ένα μεγάλο βαθμό, από τήν αυτογνωσία που θά του παράσχουν τὰ τμήματα μάθησης της λαϊκής επιμόρφωσης; Δέν ύπάρχει μήπως στίς αντιλήψεις αυτές μιά παραγώγιση των αντικειμενικών συνθηκών που διέπουν τήν έλληνική κοινωνία και μιά άκτιβίστικη ιδεοποίηση της γνώσης και της αυθόρμητης πρωτοβουλίας του λαϊκού κινήματος; Αυτή ή θεώρηση δέν περιέχει κάποια αντιδιαλεκτικά στοιχεία που επιτρέπουν τήν αναγωγή των γενικών κοινωνικών προβληματισμών σέ πυροδοτήρες και τήν επίλυση όρισμένων οικονομικών και παραγωγικών άδιεξόδων σέ μοντέλα έναλλακτικής ανάπτυξης;

Αυτά τὰ έρωτήματα θά προσπαθήσουμε νά τοποθετήσουμε στή συνέχεια, προσδοκώντας μιά διεξοδικότερη ανάπτυξη άπόψεων, μιά μεθοδική εξέγηση των

ἀμφισβητούμενων σημείων και ὄχι ἓνα συστηματικό ἀναμάσημα δογμάτων. Γιατί ἡ ὀλοκληρωτική ἀντίληψη σύμφωνα μέ τήν ὁποία κάθε κριτική στήν αὐτοπροκηρυσσόμενη προοδευτική θέση τῆς ἡγεσίας ἀποτελεῖ αὐτόματα ἔκφραση ἀντιδραστικῶν συμφερόντων και ἀπόψεων, δέν ἀρκεῖ και δέν πείθει. Ἄν, πράγματι, «ἡ λαϊκή ἐπιμόρφωση ἀποτελεῖ στόχο και ταυτόχρονα πεδίο τῆς ταξικῆς πάλης, ὅπου ἀντιμαχόμενες συνυπάρχουν ἡ κυρίαρχη ἰδεολογία και πρακτική μέ τήν ἀντίληψη μιᾶς ἄλλης ἀναπτυξιακῆς λογικῆς» (σ. 16), ἀντί νά αὐτοδιαφημίζεται σάν «ἀντιμαχόμενη τήν κυρίαρχη ἰδεολογία», αὐτή ἡ «ἄλλη ἀναπτυξιακή λογική» θά ἔκανε καλύτερα νά ἐξηγήσει πιό σοβαρά τά ἐξῆς:

α) Πῶς ἀκριβῶς στοχεύει στήν «ἐνεργοποίηση» τῶν πολιτῶν τῶν ἀστικῶν κέντρων, στήν «πρωτόβουλη ὀργάνωση» και κινητοποίησή τους, ποιά εἶναι δηλαδή τά συγκεκριμένα μέσα πού σκοπεύει νά χρησιμοποιήσει γιά νά τό πετύχει.

β) Ὡς πρός τί ἕνας συνεταιρισμός, μιά αὐτοδιαχειριζόμενη κοινοτική ἐπιχείρηση διαχωρίζεται ἀπό τίς κἀπιταλιστικές σχέσεις παραγωγῆς;² Ἄρκουν οἱ «ἀποκεντρωμένες διαδικασίες» γιά νά ἀντικαταστήσουν τόν ἔλεγχο τῶν ἐργαζομένων στά μέσα παραγωγῆς; Πῶς ἀκριβῶς ἕνας συνεταιρισμός ἡ μιά αὐτοδιαχειριζόμενη ἐμπορική κοινοτική ἐπιχείρηση θά ἀποφύγει μακροπρόθεσμα, σέ μιά κἀπιταλιστική κοινωνία, τό διπλό κίνδυνο τῆς ἀπορρόφησης και τῆς μετατροπῆς τῆς σέ κλασική κεφαλαιοκρατική μετοχική ἐπιχείρηση ἡ τήν ἐξαφάνισή τῆς κάτω ἀπό τήν πίεση τοῦ συναγωνισμοῦ; Ἡ ἐμπειρία δείχνει ὅτι ἡ αὐτοδιαχείριση λειτουργεῖ σάν ἕνασμα κινητοποίησης μόνο στίς πολιτικά κρίσιμες στιγμές. Ἡ στρατηγική προϋποθέτει τήν ὑπαρξη ὀργανωτικῶν δομῶν προσαρμοσμένων στήν κάθε ἱστορικά συγκεκριμένη στιγμή τῶν λαϊκῶν ἀγώνων και τῶν προσδοκιῶν τῶν ἐργαζομένων.

Ἡ αὐτοδιαχείριση εἶναι λοιπόν πιθανόν ἕνας ἄξονας κινητοποίησης και μιά πρόσκαιρη λύση στίς δυσκολίες τῆς ἀγροτικῆς ἰδίως μικροϊδιοκτησίας, ὄχι μιά μαγική συνταγή. Γιατί ὁ κἀπιταλισμός δέν στηρίζεται στήν καθημερινή καταστολή, ἀλλά στήν παραδοχή, στήν ἐσωτερικεύση τῶν ἀστικῶν κοινωνικῶν σχέσεων, πού εἶναι τό ἀποτέλεσμα τοῦ γεγονότος ὅτι ὅλος ὁ κόσμος δέχεται ὅτι πρέπει νά πωλήσει τήν ἐργατική του δύναμη, νά ἀγοράσει τό ψωμί του, νά ὑπακούσει στόν προϊστάμενο. Ἡ ἀπομάκρυνση ἀπ' αὐτές τίς ἀντιλήψεις δέν διδάσκειται ἀντιαρχεικά. Βιώνεται ἱστορικά. Ἄλλωστε, τό δίλημμα δέν εἶναι «γραφειοκρατικός συγκεντρωτισμός» ἡ «ἀποκεντρωμένη αὐτοδιαχείριση». Τό πραγματικό δίλημμα πού ἀντιμετωπίζει ἡ σοσιαλιστική προοπτική μετά τήν ἀνατροπή τῶν σημερινῶν παραγωγικῶν σχέσεων εἶναι ἡ ἐπιλογή ἀνάμεσα σέ μιά δημοκρατικά συγκεντρωτική αὐτοδιαχείριση στή βάση τοῦ σοσιαλιστικοῦ σχεδιασμοῦ, ἡ σέ μιά δῆθεν σοσιαλιστική οἰκονομία ὑποταγμένη στούς νόμους τῆς ἀγορᾶς πού θά συνεχίζουν νά προωθοῦν τήν ἐκμετάλλευση τῶν ἐργαζομένων.

2. «Ὅπως εἶναι γνωστό», γράφει ὁ Βεργίδης, «κἀπιταλισμός σημαίνει τήν ἀπαλλοτρίωση τῶν ἐργαζομένων ἀπό κάθε ἔλεγχο στά μέσα παραγωγῆς. Σέ ἀντιπαράθεση μέ αὐτή τήν ἐργατική – κατά πρόεκταση και κοινωνική – ὀργάνωση, ἡ ἀναπτυξιακή λογική γιά τήν ὁποία μιλάμε, προωθεί ἀποκεντρωμένες διαδικασίες πού στοχεύουν στήν ἐνεργοποίηση τῶν πολιτῶν, στήν πρωτόβουλη ὀργάνωση και κινητοποίησή τους γιά τή δημιουργία συνεταιρισμῶν, αὐτοδιαχειριζομένων κοινοτικῶν και δημοτικῶν ἐπιχειρήσεων!» (σ. 16).

Τό κεντρικό πρόβλημα δέν εἶναι ἡ συγκεντροποίηση: ἡ κοινωνική διάσταση και ἡ συνθετότητα τῆς οἰκονομίας κάνουν τή συγκεντροποίηση αὐτή μιά ἀντικειμενική ἀναγκαιότητα πού ἔτσι κι ἄλλιῶς θά πραγματοποιηθεῖ – ἡ μέ τρόπο ἀναρχικό, ὅπως σήμερα, ἡ μέ τρόπο συνειδητό, δηλαδή στή βάση ἑνός δημοκρατικοῦ σχεδιασμοῦ. Γι' αὐτό, οἱ προουντονικές ἀντιλήψεις, σύμφωνα μέ τίς ὁποῖες ἀρκεῖ νά δοθοῦν στούς ἐργαζομένους μιᾶς μεμονωμένης ἐπιχείρησης οἱ ἐξουσίες νά λάβουν ἀποφάσεις γιά νά δημιουργηθεῖ αὐτόματα και ἡ χειραφέτησή τους, εἶναι, ὡς γνωστόν, λανθασμένες. Πῶς πράγματι, μιά παραγωγική αὐτή τή φορά αὐτοδιαχειριζόμενη μονάδα θά ἀποφύγει, στίς σημερινές κοινωνικές σχέσεις, τό σκόπελο τῆς αὐτοεκμετάλλευσης τῶν ἐργαζομένων – ὑποχρεωμένων νά αὐξήσουν τούς ρυθμούς τῆς παραγωγῆς ὄχι νά μήν ἐξαφανιστεῖ κάτω ἀπό τήν πίεση τοῦ ἀνταγωνισμοῦ; Ποιά ἡ σκοπιμότητα νά δοθεῖ στούς ἐργαζομένους ἕνα οὐτοπικό δικαίωμα ἀπόφασης, ὅταν οἱ ἀποφάσεις πού λαμβάνονται στά ἐπίπεδα τῆς ἐπιχείρησης ὄχι μόνο διορθώνονται, ἀλλά ἀνατρέπονται ἀπό τούς νόμους τῆς ἀγορᾶς, δηλαδή τήν ἀθόρμητη συγκεντροποίηση τῶν οἰκονομικῶν ἐξουσιῶν, ἐλλείψει σχεδίου;

Οἱ παρατηρήσεις αὐτές μᾶς ἀπομακρύνουν ἀπό τό θέμα μας. Ὅπως ὁμως ἡ προώθηση ἀποκεντρωτικῶν διαδικασιῶν και ἡ ἐνίσχυση τῶν νέων θεσμῶν ἀποτελοῦν βασικούς ἄξονες ἐπέμβασης τῆς νέας λαϊκῆς ἐπιμόρφωσης, ἀξίζει κατά τή γνώμη μας νά ἀσχοληθοῦμε πιό συστηματικά μέ τή λογική αὐτῆς τῆς «ἄλλης ἀναπτυξιακῆς λογικῆς» πού προτείνεται.

Ἄς πάρουμε λοιπόν ἕνα ἀπλό παράδειγμα: αὐτό τῆς ἐπενδυτικῆς δραστηριότητας σέ μιά βιοτεχνία κατασκευῆς ὑποδημάτων. Ἐχουμε τότε δύο δυνατότητες:

I. Προσπαθοῦμε νά πραγματοποιήσουμε ἕνα σοσιαλιστικό σχεδιασμό. Αὐτό σημαίνει ὅτι ἀνιχνεύουμε τίς συγκεκριμένες ἀνάγκες, μέσα στίς ὁποῖες περιέχονται τά στόκ τῶν ἐξαγωγῶν και τῶν ἀποθηκεύσεων. Ἀνιχνεύουμε ἀκόμα τίς δυνατότητες παραγωγῆς και ἄν μέσα στίς ἀνάγκες και τίς δυνατότητες ὑπάρχει μιά διαφορά, προγραμματίζουμε μέ τόν κατάλληλο τρόπο (αὐξηση ἐπενδύσεων συνήθως) τήν κάλυψή τῆς. II. Δέν πραγματοποιοῦμε αὐτό τό σχεδιασμό. Ἀφήνουμε τότε σέ κάθε ἐπιχείρηση τήν εὐθύνη τῆς αὐτόνομης ἀπόφασης τῶν ἐπενδύσεων πού θά πραγματοποιήσει: θά ἔχουμε τότε προβλήματα εἴτε ὑποπαραγωγῆς, εἴτε ὑπερπαραγωγῆς και μόνο κατά σύμπτωση ὁ αὐτόνομος και ἀποκεντρωμένος σχεδιασμός θά συμπέσει μέ τίς ἀντικειμενικές ἀνάγκες. Ἐτσι, αὐτή ἡ δῆθεν σοσιαλιστική οἰκονομία τῆς ἀγορᾶς, στήν ὁποία ἡ αὐτοδιαχείριση περιορίζεται στό ἐπίπεδο τῆς ἐπιχείρησης, ἀναπαράγει τήν κἀπιταλιστική ἀναρχία ξεκινώντας ἀπό τή μεγάλη πληγή γιά τά λαϊκά στρώματα πού λέγεται ἀνεργία. Για νά πειστεῖ κανεῖς, ἀρκεῖ νά ρίξει μιά ματιά στή γειτονική μας Γιουγκοσλαβία.

γ) Τό τρίτο σημείο πού θά ἔπρεπε νά διευκρινιστεῖ ἀπό τούς ὑπεύθυνους τῆς λαϊκῆς ἐπιμόρφωσης εἶναι: ποιές θεσμικές ἐγγυήσεις θά ὑπάρξουν και ποιά συγκεκριμένη ὕλική και τεχνολογική βοήθεια παρέχεται στήν «ἐμπειρία και τή γνώση» τῶν ἐργαζομένων ὥστε νά ἀξιοποιηθοῦν δημιουργικά;

II. Τό περιεχόμενο τῆς λαϊκῆς ἐπιμόρφωσης

Ἐρχόμαστε ἔτσι στό ἀρχικό μας ἐρώτημα: ποιά εἶναι τό γνωστικό ἀντικείμενο τῆς ἐπιμόρφωσης, χωρίς τό ὅποιο αὐτή μετατρέπεται σέ πολιτιστικό σύλλογο; Ἄ-

πό τούς τρεις στόχους πού ἀναφέρονται (ἀνάπτυξη νέων λαϊκῶν θεσμῶν, διευρυμένη ἐπαγγελματική κατάρτιση, διάλογος, ἐνημέρωση καί οὐσιαστικές ἀνθρώπινες σχέσεις), μόνον ὁ δευτέρος δικαιολογεῖ τήν ἐπωνυμία «ἐπιμόρφωση». Μέ τούς ὑπόλοιπους στόχους, ὅπως καί μέ τήν προσπάθεια ἀνάπτυξης τῆς κοινωνικῆς καί πολιτιστικῆς κατάρτισης τοῦ λαοῦ, κανείς δέν μπορεῖ νά διαφωνήσει: ἔχουν μιά ἀναμφισβήτητη χρησιμότητα — μά ἡ λαϊκή ἐπιμόρφωση θά ἔπρεπε τότε νά ὑπάγεται στό ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ καί ὄχι στό ὑπουργεῖο Παιδείας! Μέ ἕνα λόγο, ἂν ἡ λαϊκή ἐπιμόρφωση δέν ἐπιμορφώνει, τό χάσμα ἀνάμεσα στίς βαρυσήμαντες ἐπιδιώξεις τῆς στόν ἐπιμορφωτικό τομέα καί τῆ φτώχῃ ἐκπαιδευτικά πραγματικότητα, σέ συνάρτηση μέ τόν ὄγκο τῆς χρηματοδότησής της, θά ἐμφανίσει τήν ὅλη προσπάθειά ἕνα ἕνα δαπανηρό ἐρασιτεχνισμό, τό πολιτικό κόστος τοῦ ὁποίου θά ἐπιβαρύνει τούς ὑπεύθυνους τοῦ νέου σχεδιασμοῦ. Ἀκόμα χειρότερα, ἡ πρακτική τῆς λαϊκῆς ἐπιμόρφωσης θά θεωρηθεῖ σάν κυβερνητικό μέσο ἐξάσκησης ἰδεολογικῆς ἐπιρροῆς μέ στενά πολιτικά κριτήρια. Ὅμως ἡ λαϊκή ἐπιμόρφωση διατείνεται ὅτι παρέχει κάποια, ἔστω καί «διευρυμένη» ἐπαγγελματική κατάρτιση. Στό ἐπίπεδο αὐτό εἶχαμε ἤδη ἐπισημάνει τίς ἀντιφάσεις καί ὑπογραμμίσουμε ἰδιαίτερα τό πρόβλημα τῶν κινήτρων πού προκύπτει ἀπό τήν παντελή ἀπουσία κατοχύρωσης στήν ἀγορά ἐργασίας τῶν γνώσεων πού ἀποκτηθήκανε στή λαϊκή ἐπιμόρφωση (*Σύγχρονη Ἐκπαίδευση*, 12). Ἡ λαϊκή ἐπιμόρφωση, ὅπως ἐμφανίζεται μέσα ἀπό τίς ἀπόψεις τῶν σχεδιαστῶν της, θέλει «νά ξεφύγει ἀπό τά ὄρια ἑνός θεσμοῦ παροχῆς στενά ἐπαγγελματικῆς κατάρτισης καί νά μπορέσει νά συμβάλει στήν ὀλόπλευρη ἀνάπτυξη τῆς προσωπικότητας καί τήν ἀπελευθέρωση τῶν ἀνθρώπινων δυνατοτήτων» (σ. 19).

Αὐτή ἡ σχέση μέ τή γνώση χαρακτηρίζει οὐσιαστικά τό πολιτικό δράμα μιᾶς ὀλόκληρης σειρᾶς μεταρρυθμιστῶν τῆς παιδείας: αὐτὸν γιά τούς ὁποίους ἡ διέξοδος στή γνώση εἶναι συνώνυμο τοῦ δρόμου γιά μιά καλύτερη ζωή, αὐτῶν πού ἀκριτα υἰοθέτησαν (ἀκόμα κι ἂν δέν τῆ γνωρίζουν) τή γνωστή φράση τῆς Λούξεμπουργκ: «ἐάν ὁ πληθυσμός ἤξερε, ὁ καπιταλισμός δέν θά κρατοῦσε οὔτε σαράντα ὀκτώ ὥρες», χωρίς ὁμως νά ἔχουν ἕναν ἀκριβή προσδιορισμό αὐτοῦ τοῦ «ἤξερε». Κι ὁμως, τό πιό σημαντικό ἐδῶ εἶναι ἀκριβῶς αὐτός ὁ προσδιορισμός τῆς γνώσης, στίς σχέσεις της μέ τό ἄτομο. Δέν εἶναι περίεργο ὅτι αὐτές οἱ ἀντιλήψεις ἐπιζοῦν ἀκόμα στήν Ἑλλάδα: ἡ ἀρχαϊκή ὀργάνωση τῆς παιδείας ἐπέτρεψε γιά καιρό σέ χαμηλῆς προέλευσης κοινωνικά στρώματα (ἰδιαίτερα ἀγροτικά) νά ἀποκτήσουν γνώσεις, καί χάρη σ' αὐτές, κατά τή γνώμη τους, τήν κοινωνική ἀνοδο. Διάχυτη στήν ἑλληνική κοινωνία, αὐτή ἡ ἀντίληψη ταυτίζει τή γνώση μέ τήν ἐλευθερία: ἐλευθερία πολιτικῆς σκέψης, ἀπαλλαγῆ ἀπό τίς θρησκευτικές παρωπίδες, κατάκτηση τῶν πνευματικῶν θησαυρῶν τῆς ἀνθρωπότητας. Ἡ ἀνθρωπιστική αὐτή ἀντίληψη χαρακτηρίζεται ἀπό μιά προμηθεϊκή θέληση καί ἠθική: ἡ μετατροπῆ τῶν κοινωνικῶν σχέσεων μεταφέρεται προοδευτικά σέ ἕνα πρόβλημα προσπάθειας καί καλῆς θέλησης: φωτοδότες τοῦ λαοῦ, οἱ γνώσεις τόν βοηθοῦν νά ἀναδυθεῖ ἀπό τήν ἄγνοια ὅπου τόν εἶχαν ἐνταφιάσει οἱ ἀντιδραστικές καί σκοταδιστικές δυνάμεις. Ἡ ἱστορία εἰδείξε δυστυχῶς ὅτι σ' ὅλο τόν δυτικό κόσμο, αὐτή ἡ καλή θέληση ἀπέτυχε ἐξαιτίας τῶν ἀντικειμενικῶν συνθηκῶν τῆς ζωῆς τοῦ λαοῦ. Ἡ διέξοδος ἀπ' τήν κοινωνική καί πολιτιστική μιζέρια ἐγίνε ἐφικτή γιά μεμονωμένα ἄτομα λαϊκῆς προέλευσης, τά ὁποῖα ἄλλωστε δέν ἔκαναν παρά νά διακονίσουν στή συνέχεια τίς παραδοσιακές ἀστικές σχέσεις μέ τή γνώση.

Ἡ κριτική μας αὐτή τῶν νέων περιεχομένων τῆς λαϊκῆς ἐπιμόρφωσης δέν συνεπάγεται βέβαια τήν ἀποδοχή τοῦ μηχανιστικοῦ μοντέλου τῆς μετάδοσης γνώσεων πού σέ μεγάλο βαθμό χαρακτηρίζει σήμερα τήν ἐκπαιδευτική σχέση: ὡς ὄργανο, τό περιεχόμενο τῆς παιδείας εἶναι ἡ ἰδιαίτερη μορφή πού λαμβάνει ἡ γνώση προκειμένου νά ἐνταχθεῖ καί νά συγκαταταχθεῖ στήν ἀγορά ἐργασίας. Βρίσκεται ἔτσι κατακερματισμένη σέ ἐπιμέρους ἀντικείμενα — πού, ἐπαγγελματικά ἐπικαιροποιημένα, συνιστοῦν τούς διάφορους τομεῖς — καί ἱεραρχημένη σύμφωνα μέ τίς καθιερωμένες κοινωνικές ἱεραρχίες αὐτῶν τῶν τομέων. Ἀντιμέτωποι μέ αὐτά τά σχήματα, οἱ ἐμπνευστές τῶν καινούριων πλαισίων τῆς λαϊκῆς ἐπιμόρφωσης προσπαθοῦν νά προωθήσουν τήν ἰδέα μιᾶς παιδείας σέ ἀντιδιαστολή μέ τήν παραδοσιακή ἐκπαίδευση, μιᾶς παιδείας κριτικά τοποθετημένης. Γι' αὐτό, ἡ σημερινή λαϊκή ἐπιμόρφωση προσπαθεῖ νά ἀντικαταστήσει τά «φθαρμένα» καί ἰδεολογικά περιεχόμενα μέ περιεχόμενα «οὐσιαστικά» καί «πραγματικά», δηλαδή περιεχόμενα πού νά ἐξαρτῶνται καί νά ἐγκαλοῦν τήν κριτική σκέψη τοῦ ἐκπαιδευόμενου. Οἱ προθέσεις αὐτές εἶναι σαφῶς προοδευτικές. Ὅμως, ὅπως λέει μιά γαλλική παροιμία: «ὁ δρόμος πρὸς τήν κόλαση εἶναι στρωμένος μέ καλές προθέσεις». Γιατί τό πρόβλημα τῆς ἀγορᾶς ἐργασίας καί οἱ ἀντιφάσεις τῆς ἐνσωμάτωσης μιᾶς ἔστω καί ἐπαναστατικῆς παιδαγωγικῆς ἀντιλήψης στίς κυρίαρχες κοινωνικές σχέσεις, δέν ἐξορκίζονται. Ξεπερνιοῦνται ἢ δέν ξεπερνιοῦνται.

Ἀλλά τό ξεπέραςμα τῆς κατοχύρωσης τῆς ἐπιμέρους καί ἐξειδικευμένης γνώσης, τῆς σχέσης δηλαδή τοῦ ἀτόμου πρὸς τήν ἀγορά ἐργασίας, προϋποθέτει ὀρισμένες κοινωνικοπολιτικές διαδικασίες ἀνυπαρκτες σήμερα καί τῶν ὁποίων τά ἐρείσματα δέν μποροῦν νά ὑποκατασταθοῦν ἀπό τή δραστηριότητα τῆς λαϊκῆς ἐπιμόρφωσης. Ἐξάλλου, ἔστω καί μέ τή σημερινή της μορφή, ἡ πρόσκτηση κάποιων ἐπαγγελματικῶν γνώσεων ὅπως ἡ κοπτική-ραπτική ἢ ἡ μηχανολογία αὐτοκινήτων ἐπιτρέπει στά λαϊκά στρώματα μιά ἐξοικονόμηση δαπανῶν πού στή σημερινή περίοδο κρίσης καί ἀνεργίας εἶναι συχνά δυσβάστακτες. Μαθαίνοντας δορεῖν μιά ξένη γλώσσα ἢ δακτυλογραφία, ὁ ἀνεργὸς ἀποκτᾷ κάποιες γνώσεις πού εἶναι πολὺ χρήσιμες σέ μιά προσπάθεια ἐπαγγελματικῆς ἐνταξῆς, ὁ ἐργαζόμενος ἀποκτᾷ μιά ἐπιπλέον ἐξειδίκευση ἢ γνώση, πού θά τόν διευκολύνει στήν καθημερινή του ἀπασχόληση ἢ θά ἐπιτρέψει κάποια μεγαλύτερη ἐπαγγελματική κινητικότητα.

Αὐτά τά στοιχεῖα δέν εἶναι ἀξία περιφρόνησης ἀπό μιά ἐπιμόρφωση πού θέλει νά λέγεται «λαϊκή». Καί ὁμως: «Ἡ πολιτική πού ἀκολουθήθηκε ἀπό τούς ὑπεύθυνους τῆς λαϊκῆς ἐπιμόρφωσης τά προηγούμενα χρόνια ἐπιζητοῦσε νά τήν περιορίσει στήν ἐκμάθηση ἀπλῶν ἐπαγγελματικῶν γνώσεων (κοπτικῆς-ραπτικῆς) ἢ στήν ἐξάσκηση κάποιου «χόμπι». Τό ἀποτέλεσμα ἦταν διπλά καταστροφικό. Ἀπό τή μιά πλευρά οἱ γνώσεις πού παρεῖχε ἡ λαϊκή ἐπιμόρφωση δέν συνδέονταν μέ τίς ἀνάγκες τῆς ἀγορᾶς ἐργασίας... ἀπό τήν ἄλλη, ἡ ταύτιση τῆς λαϊκῆς ἐπιμόρφωσης μέ τήν ἐκμάθηση ἑνός ἐπαγγέλματος δέν ἀνταποκρινόταν στό στόχο τῆς πολὺπλευρῆς ἀνάπτυξης τῆς προσωπικότητας τοῦ πολίτη» (Α. Κόκος, σ. 17-18). Ἀναρωτιέται εὐλόγα κανείς: α) πῶς οἱ γνώσεις πού θά παρέχονταν ἀπό τήν ἀνανεωμένη λαϊκή ἐπιμόρφωση θά συνδεθοῦν μέ τίς ἀνάγκες τῆς ἀγορᾶς ἐργασίας ὅταν δέν ἔχουν κἄν κατοχυρωθεῖ ἀπό ἕνα δίπλωμα; β) ἂν ἡ προσπάθεια γιά τή δημιουργία κοινωνικῶν προβληματισμῶν στοὺς ἐκπαιδευόμενους δέν στηριχθεῖ στήν παροχῆ κατοχυρω-

μένων επαγγελματικών γνώσεων, ή προσέλευση στά τμήματα μάθησης δέν θά συνδέεται μέ τήν εξάσκηση κάποιου «χόμπι», και σταδιακά, αὐτή ἡ προσέλευση δέν κινδυνεύει νά περιοριστεῖ σέ ἓνα ἀποκλειστικά γυναικεῖο πληθυσμό; Καί σέ μιά τέτοια περίπτωση, πού θά βρίσκονται τά ἀποτελέσματα τῆς θεσμικῆς καί προγραμματικῆς ἀνανέωσης τῆς λαϊκῆς ἐπιμόρφωσης;

Συνοψίζοντας: ἡ ἀντίληψη πού ἐπικρατεῖ γιά τήν ἀνανέωση τῶν ἐκπαιδευτικῶν περιεχομένων τῆς λαϊκῆς ἐπιμόρφωσης τείνει νά παρακάμψει τό κεντρικό πρόβλημα τῆς ἐνταξίης τῆς ἐπιμόρφωσης τῶν ἐνηλίκων στά κοινωνικά καί παραγωγικά πλαίσια τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας. Καί ὅμως, κάθε ἐκπαιδευτικός θεσμός ὀργανώνεται ὄχι γύρω ἀπό τήν κατά πολύ μυθική εἰκόνα τῆς γνώσης, ἀλλά γύρω ἀπό τό ἐξειδικευμένο καί ἐμπορικό ἀντικείμενο αὐτῆς τῆς γνώσης πού τόν συγκροτεῖ. Στίς παρούσες κοινωνικές σχέσεις, ἡ παραγνώριση αὐτοῦ τοῦ κατακερματισμοῦ, ἡ σπασμωδική ἀπομάκρυνση ἀπό τό κύκλωμα τῆς προφορᾶς καί τῆς ζήτησης, δέν ἀποδεδεικνύει οὔτε ἀνασυγκροτεῖ τή γνώση, δέν ἀναπροσδιορίζει τοὺς μηχανισμούς τῆς μετάδοσης καί τῆς πρόσληψῆς τῆς, ἀποδιοργανώνει μόνο τό θεσμό πού τήν παρέχει. Καί τότε, ὅπως ἐπισημαίνει τόν κίνδυνο ὁ Δ. Βεργίδης, ἡ λαϊκή ἐπιμόρφωση «θά καταλήξει σέ ἓνα γραφειοκρατικό μηχανισμό, καί σέ μερικά χρόνια ἔχουμε μιά ἀκόμα βραδυκίνητη ὑπηρεσία «κοινῆς ὠφελείας» πού θά στοιχίζει πολλά καί θά προσφέρει λίγα» (Αὐτομόρφωση, τεύχ. 1, σ. 16).

III. Ἡ παιδαγωγική τῆς λαϊκῆς ἐπιμόρφωσης

Ἡ παιδαγωγική, ὡς μεθοδολογία τῆς μετάδοσης γνώσεων, δέν ἀποτελεῖ μιά δεδομένη καί ἀμετάβλητη λειτουργία. Εἶναι τό προϊόν μιᾶς κοινωνικῆς διαδικασίας στό χώρο τῆς ἐκπαίδευσης. Ὅταν προσπαθεῖ νά θεωρήσει τόν ἑαυτό της σάν μιά ξεχωριστή πρακτική, δημιουργημένη ἀποκλειστικά ἀπό τή μόνη διαπροσωπική σχέση τῶν ἀτόμων σέ συγκεκριμένο χώρο καί χρόνο, αὐτομυθοποιεῖ τήν πραγματικότητά της καί ἀποξενώνεται ἀπ' αὐτήν. Ξελέφτει τότε στόν παιδαγωγικό συναισθηματισμό καί ἰδεαλισμό: ἀνίκανη νά πραγματοποιήσει τήν ἀνάλυση καί νά κατανοήσει ἔτσι στή σφαιρικότητά τους τίς συνθήκες πού δημιουργοῦν καί καθορίζουν τίς ἐκάστοτε πρακτικές καί τοὺς προβληματισμούς της, ἡ παιδαγωγική ἀναγκάζεται νά συμβάλει (ἀθῶα ἢ ἐναγῶνία) στήν ἀναπαραγωγή τοῦ συστήματος πού καταδικάζει πιθανόν, ἀλλά ἀπό τό ὁποῖο δέν μπόρεσε νά δραπετεύσει. Ἔχουμε τότε τήν κρίση παιδαγωγικῆς καί παιδαγωγῶν. Ἄριστα, σέ μιά τέτοια κρίση, μιά ἀντιαυταρχική δῆθεν παιδαγωγική, ἀναλύοντας τίς κοινωνικές καί πολιτικές λειτουργίες, τίς ἀξίες, τίς διαδικασίες, τό περιεχόμενο καί τίς μεθόδους μιᾶς ἀντίπαλης παιδαγωγικῆς λογικῆς, μπορεῖ νά γίνει συνεργός της. «Μορφῶνω ἓναν ἐνήλικα», γράφει ἡ Μ. Νασιάκου («Πῶς μαθαίνει ὁ ἐνήλικας», *Σύγχρονη ἐκπαίδευση*, 9, σ. 42-45), «σημαίνει ὅτι δημιουργῶ εὐνοϊκοὺς ὄρους ὥστε νά μπόρεσει, στό μέτρο πού τοῦ εἶναι δυνατό, νά ἀναπτύξει ὅλη τὴν προσωπικότητά του, νά ἀποκτήσει στοιχεῖα κάθε τάξης ἔτσι πού νά βοηθηθεῖ σέ μιά αὐθεντική καί ρεαλιστική προσαρμογή στό περιβάλλον του». Ἀπαραίτητη στό χώρο τῆς ἐπιμόρφωσης ἐνηλίκων, μιά τέτοια παιδαγωγική πρακτικὴ ἀπαιτεῖ *συγκεκριμένη μεθοδολογία*.

Μιά τέτοια πρακτικὴ δέν μπορεῖ ποτέ νά ἀρκεῖται σέ «εὐγενεῖς διακηρύξεις», οὔτε σέ γενικόλογα καί ἀ-

φηρημένη «στάση ἀπέναντι στή μόρφωση πού προσανατολίζεται στήν ἀποβολή τοῦ κυριαρχικοῦ καί συμβατικοῦ πνεύματος (;), στήν καλλιέργεια τῆς ἐρευνητικῆς διάθεσης, τῆς κριτικῆς σκέψης καί τῆς δημιουργικῆς ἐκφρασης, στόν αὐτοκαθαρισμό (!) τῆς προσωπικῆς καί τῆς κοινωνικῆς ζωῆς (!!!)» (Αὐτομόρφωση, τεύχ. 1, σ. 7). Ὅχι μόνο ἡ ἔλλειψη κάποιου προσδιορισμοῦ ἀφαιρεῖ ἀπό τίς ἡχηρές αὐτές λέξεις τήν ὑπόψια κάθε ἀκριβολογίας, ἀλλά ἀκόμα περισσότερο, ἡ ἀβασάνιστη χρήση τους δέν δείχνει παρά τήν τρομακτικὴ ἀπουσία κάθε μεθοδικοῦ πλαισίου σκέψης καί ἐκφρασης. Κάτι τέτοιο δέν εἶναι παράδοξο ὅταν, γιά τοὺς ἐμπνευστές τῆς ἀνανέωσης, κάθε μέθοδος ταυτίζεται μέ τήν ἀπειλή τοῦ τεχνοκρατισμοῦ. Περισσότερο ἀπό παντοῦ ἄλλου, οἱ ἀπόψεις πού ἐκφράζουν τὴ θέληση μιᾶς παιδαγωγικῆς ἀνανέωσης χαρακτηρίζονται ἀπό ἀλαζονική ἀσάφεια, μόνη ἱκανὴ νά καλύψει τὰ κενὰ τῆς προχειρότητας καί τοῦ ἐρασιτεχνισμοῦ. Κυρίαρχη ἀντίληψη, αὐτός ὁ ἐρασιτεχνισμὸς προάγει χωρὶς διασταγμὸ τό «μεράκι» σέ βασικό ἀγωγὸ τῆς σωστῆς ἀντιαυταρχικῆς ἐκπαίδευσης, σέ βασικό χαρακτηριστικό τοῦ «καλοῦ ἐπιμορφωτῆ» (βλ. *Αὐτομόρφωση*, τεύχ. 1, σ. 15 καί 19).

Ὁ ἀνορθολογισμὸς πού διέπει αὐτὴ τὴν ἀντίληψη³ δέν εἶναι τυχαῖος: συνήθως, ἡ λειτουργία του συνίσταται στήν ἐπιβολὴ τῆς αὐθαιρεσίας, τόσο στό μεθοδολογικὸ ἐπίπεδο ὅσο καί στήν καθημερινὴν πρακτικὴ: συχνά, ὡς γνωστόν, ἀντιαυταρχικῆς δηλώσεις, ἀνταρχικῆς ἐκδηλώσεις καί αὐθαίρετες πρωτοβουλίες συμβαδίζουν καί ἀλληλοκαλύπτονται.⁴ Γιατί, ἀκόμα καί στό ἀτομικὸ ἐπίπεδο, ὁ αὐταρχισμὸς δέν εἶναι μόνο (καί δέν εἶναι ἰδίως) μιά στάση τοῦ προσώπου ἀπέναντι στή διαδικασία τῆς μάθησης, δέν εἶναι μόνο μιά «κακὴ συνήθεια» τῶν ἐκπαιδευτικῶν· εἶναι πολὺ πολὺ περισσότερο ἀποτελεσματὸς τῆς ἔλλειψης προβληματισμοῦ καί τῆς παραγνώρισης τῶν μηχανισμῶν τῆς μάθησης καί τῆς κατανόησης: ἡ ὁποιαδήποτε μετάδοση γνώσεων στοχεύει ὅπωςδήποτε στή μετατροπὴ τοῦ ἐκπαιδευόμενου καί σ' αὐτὴ τὴν μετατροπὴ ἐνυπάρχει πάντα μιά «βία». Οἱ ἀντιστάσεις τοῦ μαθητευόμενου στή μετατροπὴ του μειώνονται μόνο ὅταν ἡ διαδικασία τῆς ἐκμάθησης γίνει παράγωγο τῆς ἐφεύρεσης καί τῆς δραστηριότητος τοῦ ἐκπαιδευόμενου ἀτόμου. «Ὁ ρόλος τοῦ διδάσκοντα», γράφει ἡ Μ. Νασιάκου, «ὁ σκοπὸς του, ὁ κύριος στόχος του εἶναι ... νά βοηθηθεῖ τὸν ἐκ-

3. Ἐτσι, στό πρῶτο σεμινάριο ἐπιμορφωτῶν Ἀττικῆς (25.2.83) ἀκούστηκε τό ἔξης: «Χρειαζέται κέφι καί μεράκι. Τὰ διπλώματα δέν εἶναι αὐτὰ πού κάνουν τὸν ἄνθρωπο. Πῶσοι διδάκτορες δέν γράφουν μέ ὄμικρον τό «κοινωνιολόγος»;

4. Στό χώρο τῆς λαϊκῆς ἐπιμόρφωσης ἓνα παράδειγμα αὐθαιρεσίας καί αὐταρχικότητος ἦταν ὁ τρόπος τῆς ἐπιλογῆς τῶν ΣΛΕ: μετὰ τὴν συμπλήρωση ἑνὸς ἐτερόκλητου «ἐρωτηματολογίου ἐπιλογῆς» τῶν ὑποψηφίων στίς θέσεις τῶν ΣΛΕ, μιά ἐπιτροπὴ πραγματοποιοῦσε τὴν ἐπιλογὴ ἀξιολογώντας τίς ἀπαντήσεις, χωρὶς ὅμως ποτέ νά ἀνακοινῶσει στοὺς ἀξιολογούμενους τὰ κριτήρια αὐτῆς τῆς ἀξιολόγησης. Αὐτὴ ἡ «ἀδιάβλητη καί ἀξιοκρατικὴ διαδικασία» ἐπισφραγίστηκε μέ μιά ἐκ τῶν ὑστέρων διανομῆ ἀνακοινώσεων πού διαβεβαίωναν ὅτι ἡ ἐπιτροπὴ «συνεδρίασε 4 φορές σέ ὀλομέλεια γιά τὸν καλύτερο προσδιορισμὸ τῶν (πάντα ἀγνωστων) στοὺς κοινῶς θνητοὺς κριτηρίων». Καί ὅμως, μιά ἀπὸ τίς βασικότερες ἀρχές τῆς ἀντιαυταρχικῆς παιδείας εἶναι ἡ σαφὴς πληροφόρηση στοὺς ἀξιολογούμενους γιά τὰ κριτήρια βάσει τῶν ὁποίων θά ἀξιολογηθοῦν οἱ ἐπιδόσεις τους. Εἶναι ἔτισης γνωστό ὅτι ἡ ἀσάφεια ἐπιτρέπει τὴν ὑποκατάσταση τῆς ἀντικειμενικότητος ἀπὸ τὸν ὑποκειμενισμό καί τοῦ ὀρθολογισμοῦ ἀπὸ τὴν δαισθηση.

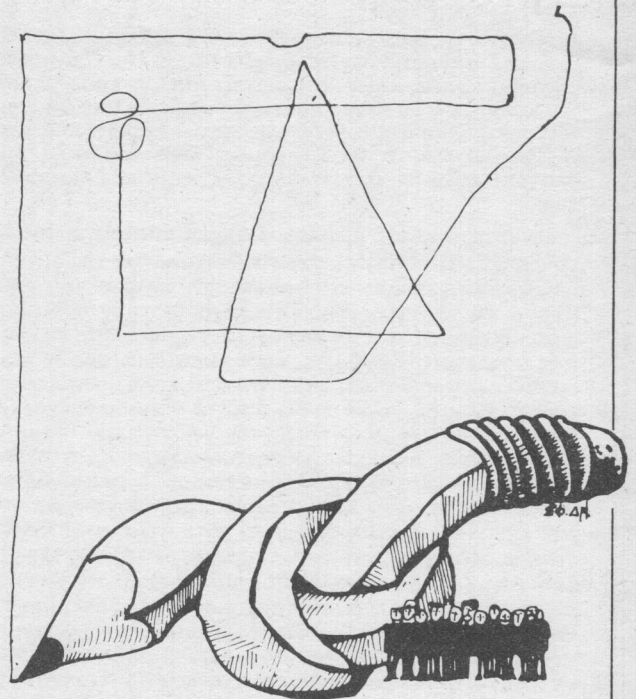

παιδευόμενο να οικοδομήσει τα στάδια εκείνα που είναι απαραίτητα για να αποκτήσει γνώσεις... Η εκπαίδευση των ενηλίκων θα πρέπει να είναι πολύ συγκεκριμένη, πρακτική, χρήσιμη, αποδοτική και να μην καταλήγει σε μία εκπαίδευση άφρημένη, θεωρητική, ανεδαφική, σε μία επιμόρφωση γενική, περιττή και που μπορεί μάλιστα να αποβεί και νοσηρή» (σ. 44-45).

Η στομφώδης «παιδαγωγική της αυτομόρφωσης» ταλαντεύεται ανάμεσα σε σωστές μά κοινοτύπες πιά διαπιστώσεις και τον παιδαγωγισμό. Αυτός ο παιδαγωγισμός, περιορισμένος στην αναδιτύπωση της σχέσης «εκπαιδευτικού — εκπαιδευόμενου», στην επιδίωξη του να αναδιαρθρώσει το μηχανισμό, αυτή τη φορά, της μετάδοσης γνώσεων, χαρακτηρίζεται από μία γενική και περιορισμένη συνάμα αντίληψη του εκπαιδευτικού προβλήματος: η προώθηση μίας προβληματικής για την αποτελεσματικότητα των παραδοσιακών παιδαγωγικών μεθόδων είναι απαραίτητη, αλλά δεν αρκεί για μία ολοκληρωμένη τοποθέτηση του ζητήματος.

Η προσπάθεια, λόγου χάρη, για τη μείωση του αυταρχικού κύρους του διδάσκοντος, προϋποθέτει, για να είναι αποτελεσματική, μία συνολικότερη αναδιάρθρωση της γνώσης και της χρήσης της. Αντίθετα, η αντίληψη που διαφαίνεται μέσα από τις απόψεις που εκφράζει η σημερινή λαϊκή επιμόρφωση μοιάζει να τοποθετεί την ακαταλληλότητα της παιδαγωγικής μεθόδολογίας στη «ρίζα του κακού». Η ερώτηση που μπαίνει είναι: βρίσκεται πράγματι στη «ρίζα» ή μήπως είναι προϊόν ενός πλατύτερου κοινωνικού μηχανισμού διάρθρωσης, μετάδοσης, εμπέδωσης και χρήσης γνώσεων;

Ταυτίζοντας τά έρεϊσματα της πολιτικής συνειδητότητας με κάποιες συγκεκριμένες «ανταλλαγές εμπειριών» ανάμεσα στους επιμορφωμένους και τους επιμορφωτές (έκτός τόπου, γιατί μακριά από τις συνθήκες που καθορίζει ο χώρος και η φύση της εργασίας: εκτός χρόνου, γιατί έξω από τις ιστορικά καθορισμένες στιγμές της πόλωσης, της διεκδίκησης και της κρίσης), οι αντιλήψεις αυτές είναι στην πραγματικότητα εικονοκλαστικές. Καθρεφτίζουν μία στείρα (έπειδή μηχανιστική) θέση, γιατί, μέχρις αποδείξεως του αντιθέτου, η ισότητα των πολιτών απέναντι στη γνώση δεν είναι ή άμεση ούτε η έμμεση συνέπεια της καταστροφής της παραδοσιακής παιδαγωγικής σχέσης. Μία θέση άλλωστε μηδενιστική, γιατί στη μάχη κατά των αυταρχικών και άλλων ιδεολογικών αντιλήψεων της παιδαγωγικής, η άποψη αυτή πετάει στά σκουπίδια την επιστήμη μαζί με την ιδεολογία: έξω από τις συγχές προφορικές διακηρύξεις περί της μικρής σπουδαιότητας των πανεπιστημιακών διπλωμάτων, οι ειρωνικές νύξεις για τη δυνατότητα της επιστήμης να προσφέρει τά «φώτα» της στο χώρο της επιμόρφωσης των ενηλίκων, δεν απουσιάζουν: «Πρωταρχική σημασία για τους συμμετέχοντες σε ομάδες μάθησης δεν έχει τό ερώτημα αν τό αντικείμενο που πραγματεύονται έχει ήδη έρευνηθεί από ειδικούς επιστήμονες, όποτε θά μπορούσαν να διαβάσουν τά πορίσματά τους, αλλά τό γεγονός ότι αυτοί οι ίδιοι γίνονται έρευνητές των προβλημάτων που τους θέτει ή δική τους ζωή» (Αυτομόρφωση, τεύχ. 1, σ. 33). "Αποψη κατεξοχήν άφρημένη: ή «δική τους ζωή» βάζει στους ανθρώπους προβλήματα, παραδείγματος χάρη, βλάβης της μηχανής των αυτοκινήτων τους. "Όσο «έρευνητές» κι αν γίνουν των προβλημάτων αυτών, στο μέτρο που είναι σοβαρά (γιατί αν δεν είναι, κανένας δεν χρειάζεται να καταταχθεί σε ένα τμήμα μάθησης), χωρίς τά πορίσματα και τις τεχνικές εφαρμογές της μηχανικής, χωρίς την α-

πευθείας μετάδοση συγκεκριμένων γνώσεων, δεν θά διορθώσουν τις μηχανές παρά με μία μεγάλη χρονοτριβή, ή όποια και αφαιρεί κάθε λόγο ύπαρξης από τό αντίστοιχο τμήμα μάθησης της λαϊκής επιμόρφωσης.

Βέβαια, οι απόψεις αυτές δεν αναφέρονται σε «ποταπές» μηχανές αυτοκινήτων, αλλά σε πιά ύψηλης στάθμης, «ευγενή» γνωστικά αντικείμενα, όπως ή αντιμετώπιση των παιδιών από τους γονείς, οι άγροτικοι συνεταιρισμοί κ.λπ. Άλλά και πάλι: έξω από τά συνηθισμένα διλήμματα ήθικης ή οικονομικής φύσης, ως που μπορεί να είναι παραγωγική ή εμπειρική διερεύνηση των ανθρώπων που πηγαίνουν στη λαϊκή επιμόρφωση ακριβώς επειδή τό κοινωνικό σύστημα κατανομής της γνώσης τους στέρησε την όρθολογική μέθοδο κατανόησης των φαινομένων, επειδή δηλαδή είναι λίγο ή περισσότερο εξόριστοι από τό κύκλωμα της μόρφωσης; Και τότε, μία έμμεση παιδαγωγική επέμβαση, μία «μαιευτική» έστω, δεν θά αναλάβει άραγε να προωθήσει και να κάνει κατανοητές κάποιες γνώσεις που λείπουν από τους επιμορφωμένους και στην έπεξεργασία και ανάπτυξη των όποιων ή επιστήμη έχει σημαντικά συμβάλει; Άκόμα, ή «μαιευτική» δεν είναι μία από τις πιά αυταρχικές παιδαγωγικές μεθόδους που έχουν ιστορικά ύπάρξει;

Χωρίς άμφιβολία, στο επίπεδο της διαπροσωπικής σχέσης διδάσκοντα-διδασκόμενου ή εκπαιδευτική λειτουργία βρίσκει την τέλεια ιδιομορφία της. Οι άβασάνιστες γενικότητες και τά περιορισμένης έμβλειας στερεότυπα δεν βοηθούν όμως στην όρθή κατανόηση και όρθολογική αντιμετώπιση του πιά καυτού κεντρικού προβλήματος που περιμένει τη λύση του: με πιά συγκεκριμένα θεωρητικά έργα θα έφοδιαστούν οι επιμορφωτές για να έπιτελέσουν τό μεγαλεπήβολο έργο που τους ζητείται;

IV. Πικρές πραγματικότητες, πικρές προοπτικές

Σίγουρα, καμιά ριζική κοινωνική αλλαγή δεν μπορεί να συντελεστεί χωρίς την εκ βάθρων μετατροπή του θεσμικού συστήματος. Από την άλλη, κανένα θεσμι-

κό πλαίσιο δέν είναι «επαναστατικό» όταν απουσιάζει ή επανάσταση. Κι όμως, ό γενικός στόχος τής λαϊκής επιμόρφωσης είναι επαναστατικός, αφού, όπως λέγεται, ή προσπάθεια συνίσταται στό νά δώσει στά λαϊκά στρώματα τή δυνατότητα «νά αποφασίζουν οι ίδιοι γιά τήν τύχη τους». Δημιουργείται έτσι ένα κλίμα ουτοπίας, όπου, προοδευτικά, ή διάσταση ανάμεσα στίς πραγματικές δυνατότητες και τίς φιλοδοξίες τής λαϊκής επιμόρφωσης τείνει νά μετατραπεί σέ άγεφύρωτο και ήτερογενές χάσμα. Διατηρείται μιά επίμονη σύγχυση ανάμεσα στή συνολική αλλαγή αυτού του θεσμικού συστήματος (ώς προϋπόθεση γιά τήν πραγμάτωση τών στόχων τής λαϊκής επιμόρφωσης) και τή μετατροπή ενός μόνο θεσμού μέσα σέ στάσιμα κοινωνικά πλαίσια. Έτσι, ή απουσία ενός ουσιαστικού προβληματισμού γιά τήν άγορά εργασίας, στό σύνολο του εκπαιδευτικού θεσμού, στίς οικογενειακές σχέσεις, στίς συνθήκες κυρίως τής καθημερινής άπασχόλησης του εργαζόμενου, τείνει νά κλείσει τό δρόμο στήν ανάπτυξη τής όλης εναλλακτικής επιμορφωτικής στρατηγικής. Κάτι τέτοιο μεταφράζεται πάντα σέ μιά στασιμότητα τής κατάστασης — μιάς κατάστασης άνικανης πιά νά ξεελιχθεί και νά προτείνει δημιουργικές λύσεις στίς αντίφάσεις της, σέ χρόνια κρίση και στό έσωτερικό τής όποιας διατηρούνται μιά σειρά μύθων, από τούς όποιους ό πιό έκπληκτικός είναι αυτός τής άπερίοριστης έμπιστοσύνης στίς παιδαγωγικές δυνατότητες ενός ριζοσπαστικού θεσμού.

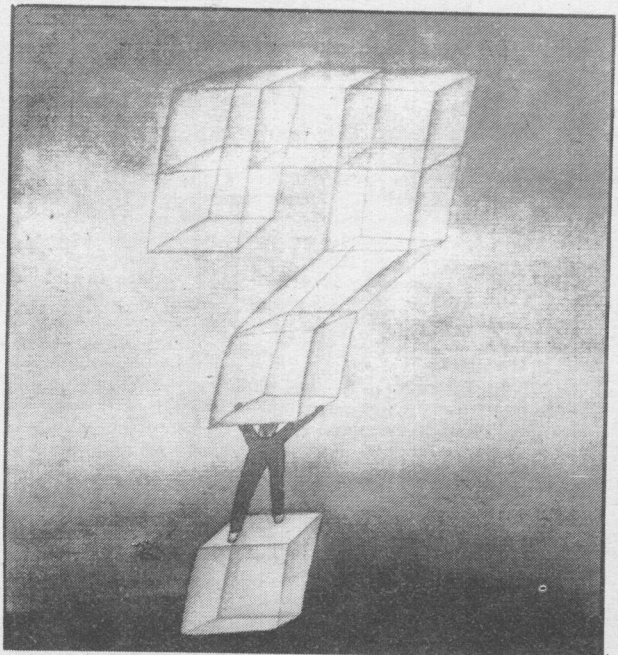
Συνοπτικά, σχηματίζει κανείς τήν έντύπωση ότι ή λαϊκή επιμόρφωση ψάχνει νά βρεί τήν ταυτότητά της ανάμεσα σέ τρεις άσυμφιλίωτους σχεδόν πόλους: τήν παροχή πιό έκσυγχρονισμένων γνώσεων, τή μεσοανικη προσφορά «άπελευθερωτικών μηνυμάτων» στά λαϊκά στρώματα και τήν ανάδειξη τής αυθόρμητης έμπειρίας και συμμετοχής του λαού στόν επιμορφωτικό πειραματισμό σέ παιδαγωγικό, πολιτιστικό και κοινωνικό καταλύτη. Όπως έπισημαίνει ό Δ. Βεργίδης, γιά νά πετύχει «ή λαϊκή επιμόρφωση θά πρέπει νά καταφέρει νά πείσει, νά κινητοποιήσει, νά έμπνεύσει καινούριες ιδέες, λύσεις, πρωτοβουλίες, νά στηριχθεί και νά υποστηριχθεί από όλες τίς λαϊκές δυνάμεις, νά άντιμετωπίσει άποτελεσματικά τά γραφειοκρατικά έμπόδια και τήν αντίστοιχη νοοτροπία» (*Αυτόμόρφωση*, τεύχ. 1, σ. 16). Στο σχεδιασμό όμως και στήν πορεία αυτής τής αναζήτησης μιάς ταυτότητας, τά άναπάντητα έρωτήματα δέν έξαφανίζονται, μένουν άνοιχτά. Η δυσπιστία δέν θά προέλθει μονάχα από κάποιες «δυνάμεις άδρανείας», θά προέλθει κυρίως από τήν προχειρότητα τής πρακτικής και τής διατύπωσης τών εναλλακτικών προτάσεων τής λαϊκής επιμόρφωσης. Άλλωστε, άκόμα και νά μπορούσαν νά υποστηρίξουν τό νέο θεσμό (μέ ποιούς άκριβώς τρόπους;), οι «λαϊκές δυνάμεις» (ποιές άκριβώς;) δέν θά έξαφάνιζαν ως διά μαγείας τά «γραφειοκρατικά έμπόδια»: στίς σημερινές κοινωνίες, ή γραφειοκρατία είναι συχνά ή δυσβάστακτη έγγύηση μιάς χρηστής διοίκησης, χωρίς τήν όποία, ή κατηγορία τής διασπάθισης του δημοσίου χρήματος άπειλεί συνεχώς τή λειτουργία τών θεσμών.

Άπέναντι στήν ύποτονική λειτουργία τής λαϊκής επιμόρφωσης από τό 1954 πού όργανώθηκε γιά πρώτη φορά ως σήμερα, ή άναδιοργάνωση τών θεσμικών τής πλαισίων, τών προγραμμάτων και τών μεθόδων της είναι άναμφισβήτητη ή άπαραίτητη προϋπόθεση γιά μιά πιό ζωντανή ανάπτυξη του θεσμού. Αυτό όμως σημαίνει άπομάκρυνση όχι μόνο από τή στασιμότητα στό επίπεδο τής όργάνωσης και τών ιδεών, αλλά και από τόν έρασιτεχνισμό και τά παράγωγά του: τήν έραπο-

στολική αντίληψη τής επιμόρφωσης, τό παιδαγωγικό «μεράκι», τόν κοινό συναισθηματισμό. Ό ένθουσιώδης έθελοντισμός, σάν ύποκατάστατο και όχι σάν παράγωγο ενός όρθολογικού σχεδιασμού του εκπαιδευτικού συστήματος, παρουσιάζει όλα τά μειονεκτήματα του άνορθολογισμού πού τή διέπει. Μερικά από τά συμπτώματα είναι:

1) Η άνισομερής ανάπτυξη τής λαϊκής επιμόρφωσης ανάμεσα στά άστικά κέντρα και τήν ύπόλοιπη Ελλάδα: πράγματι, γύρω από τόν άξονα «αυτοδιαχείριση — συνεταιρισμός», και στηριγμένη στίς πρωτοβουλίες μερικών στελεχών τής έπαρχίας, ή λαϊκή επιμόρφωση θά γνωρίσει μιά παροδική, μά γρήγορη ανάπτυξη στίς άγροτικές και ήμιαγροτικές περιφέρειες. Αντίθετα, στά άστικά κέντρα, ή συστηματική έφαρμογή τών σημερινών αντίληψεων, τόσο στό επίπεδο του περιεχομένου όσο και στό επίπεδο τών μεθόδων θά σημαίνει τήν άρχή μιάς σταδιακής περιθωριοποίησης του θεσμού — πού δέν θά άργήσει άλλωστε νά βρεί αντίκτυπο και στήν έπαρχία. Έτσι, ιδιαίτερα στίς μεγάλες πόλεις, ή λαϊκή επιμόρφωση θά βρεθεί σύντομα μπροστά στό δίλημμα: νά εφαρμόσει τίς νέες της άπόψεις και, παύοντας ουσιαστικά νά επιμορφώνει, νά περιθωριοποιηθεί ή νά μήν αλλάξει τίποτα από τή μέχρι σήμερα λειτουργία του θεσμού και νά συνεχίσει νά φωτοζωεί;

2) Η έλλειψη ιδεολογικής όμοιογένειας και ή απουσία συντονισμού ως παράγωγα τής προγραμματικής άσάφειας και τής άντινομίας στίς κυρίαρχες αντίληψεις γιά τό επιμορφωτικό ζήτημα. Χωρίς κανένα περιοριστικό πλαίσιο άναφοράς και άνάπτυξης τών έπιμέρους πρωτοβουλιών τών στελεχών τής λαϊκής επιμόρφωσης, ή ύποκειμενική άξιολόγηση και έρμηνεία τών συγκεκριμένων άπόψεων γιά τήν όργάνωση και τή λογική τής επιμόρφωσης δέν μπορεί παρά νά παράγουν παρεξηγήσεις, συγκρούσεις και τάσεις αυτονόμησης. Οι άπόψεις πού εκφράζονται γιά τήν άποκέντρωση παραδείγματος χάρη, ή καταγγελία τής λογικής του «κράτους Λεβιάθαν», είναι δυνατόν νά δη-

μιουργήσουν, ακριβώς επειδή είναι μηχανιστικές και άσφαεις, παρερμηνείες και σφάλματα.⁵

3) Η σύγκρουση ανάμεσα στα «πρακτικά» και τα «θεωρητικά» στελέχη της λαϊκής επιμόρφωσης είναι αναπόφευκτη μέσα σ' αυτές τις συνθήκες. Το «έχθρικό κλίμα» που επικρατεί ανάμεσα στους υπεύθυνους των επιμορφωτικών κέντρων (ΥΚ) και τα Συμβούλια Λαϊκής Επιμόρφωσης (ΣΛΕ), ιδιαίτερα στην Αττική, καθρεφτίζουν απ' αυτή την άποψη την τάση αποκρυστάλλωσης των προγραμματικών αντιφάσεων στο επίπεδο των διαπροσωπικών σχέσεων. Ένώ κάποιοι επιμένουν να θεωρούν αυτή τη δυσπιστία παράγωγο φιλοδοξιών, ζηλοφθονιών και άλλων ψυχολογικών αιτίων ανάμεσα στους Υ.Κ. και τα ΣΛΕ, είναι σαφές ότι η ρίζα της διαφωνίας δεν βρίσκεται μόνο στην αλληλοκάλυψη των αρμοδιοτήτων, αλλά στην αντιπαράθεση ανάμεσα σε μία πρακτική και άμεση άποψη της πραγματικής κατάστασης και των δυνατοτήτων (από τους Υ.Κ.) και μία «αφ' ύψηλου» ιεραποστολική αντίληψη της λαϊκής επιμόρφωσης από τα ΣΛΕ. Άλλωστε, πιθανόν λόγω αντιταραχισμού, βούλησης για την ανάπτυξη μιας άποκεντρωμένης, δημιουργικής, πρωτόβουλης και δημοκρατικής συμμετοχής των εργαζομένων στα προβλήματα που τους απασχολούν, ή λειτουργία της λαϊκής επιμόρφωσης, σήμερα όπως και χθές, δεν αφήνει κανένα περιθώριο επίδρασης των Υ.Κ. στις κατευθυντήριες γραμμές του θεσμού...

Απέναντι σε μία τέτοια κατάσταση, και με επίγνωση των ιδεολογικοπολιτικών προεκτάσεων των προσπαθειών μεταμόρφωσης του θεσμού, δεν μπορεί κανείς εύκολα να προτείνει νέες αναδιαρθρώσεις. Πιθανόν όμως η λύση να βρίσκεται περισσότερο στη δημιουργία ενός ενιαίου φορέα της όλης επιμορφωτικής δραστηριότητας ενήλικων στην Ελλάδα. Γιατί αν, τόσο οι επιμέρους απόψεις, έπαγγελματικές και συνδικαλιστικές, όσο και οι γνώμες της τοπικής αυτοδιοίκησης έχουν μεγάλο βάρος στη διαμόρφωση της ακρίβειας της επιμορφωτικής πολιτικής, ο ενιαίος χαρακτήρας της απαιτεί μία κεντρική πολιτική βούληση που θα καθορίζει τους γενικούς άξονες της επέμβασης και τους βασικούς εκπαιδευτικούς προσανατολισμούς. Ένας τέτοιος προγραμματισμός απαιτεί τη στελέχωση και την αρτιότερη επιμόρφωση των επιμορφωτών, τη δημιουργία δηλαδή ενός σταθερού και συγκεκριμέ-

νου επιμορφωτικού προσωπικού, κατάλληλα εκπαιδευμένου τόσο σε παιδαγωγικά, ψυχολογικά και τεχνικά θέματα, όσο και στο επίπεδο της ειδικής θεωρητικής τους κατάρτισης. Μία τέτοια επιμόρφωση των επιμορφωτών απαιτεί με τη σειρά της ένα εξειδικευμένο προσωπικό και συγκροτημένα θεσμικά πλαίσια.⁶ Απαιτεί ακόμα μία συστηματική έπεξεργασία της διδασκόμενης θεματολογίας - στην οποία μπορεί και θά ήταν καλό να συμπεριλαμβάνεται μία κριτική θεώρηση των κινήτρων και των αποτελεσμάτων της επιμορφωτικής δραστηριότητας και λογικής. Προϋποθέτει τέλος μία στιβαρή μεθοδολογία, τόσο στο επίπεδο της παιδαγωγικής, όσο και στο επίπεδο της γενικότερης κοινωνικής αντίληψης του θέματος της επιμόρφωσης ενήλικων.

Τό κύρος μιας τέτοιας επιμόρφωσης, κατοχυρωμένης στην αγορά εργασίας, θά μπορούσε άλλωστε, ανάλογα με τις οικονομικές δυνατότητες των επιμορφωμένων, να επιτρέψει και την οικονομική συμμετοχή τους στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα - του οποίου η διάρκεια καθορίζεται από το μορφωτικό επίπεδο των συμμετεχόντων και το είδος του διδασκόμενου γνωστικού αντικειμένου. Βέβαια, η επιμόρφωση ενήλικων προϋποθέτει την ύπαρξη των απαραίτητων έξωσυχολικών χώρων - ή οικονομική συμμετοχή όμως των εκπαιδευόμενων αποτελεί ένα έσοδο, ελαφρύνοντας έτσι το κόστος της συνολικής προσπάθειας για τον κρατικό φορέα.

Βέβαια, μία τέτοια μορφή οργάνωσης δεν δραματίζεται κοσμογονικές κοινωνικές μετατροπές. Δραματίζεται πιθανόν μία καλύτερη μόνο των συνθηκών εργασίας και διαβίωσης των ενήλικων - συνθήκες που κάποτε και σε ορισμένες ιστορικές στιγμές τους επιτρέπουν να δραματίζονται και να οργανώνονται μόνοι τους. Πιθανόν ακόμα να μην δραματίζεται τίποτα: καμιά φορά τα ακαθόριστα όραματα είναι συνώνυμα του ιδεολογικού άφιονισμού. Είναι τότε καλύτερα να μπορεί κανείς να κρίνει σωστά τα όρια του ριζοσπαστισμού μιας κοινωνικής προσφοράς, και αντί να την εξυψώνει αυθαίρετα στους ουρανούς, να την αντιμετωπίζει στη σχετικότητα της ιστορικής και καθημερινής της υπόστασης.

«Μά δεν υπάρχει αντίφαση ανάμεσα στη βούληση για κάποια ριζική αλλαγή και στο μεταρρυθμιστικό έκσυγχρονισμό του εκπαιδευτικού συστήματος που απευθύνεται στους ενήλικες;», θά μπορούσε να ρωτήσει κανείς. Και βέβαια υπάρχει - και δεν λύνεται ποτέ με την ιεραποστολική αντίληψη και τον έρασιτεχνικό ακτιβισμό. Ο προβληματισμός δεν δημιουργείται με τα όραματα της «πρωτόβουλης δραστηριότητας» των πολιτών, δημιουργείται από τις κοινωνικές αντιθέσεις, από τις συγκρούσεις, από την πράξη. Και η λαϊκή επιμόρφωση φαίνεται ότι δεν θέλει να καταλάβει ότι η λύση αυτών των αντιθέσεων δεν μπορεί να είναι τίποτ' άλλο από πολιτική: τέτοιες λύσεις ποτέ καμιά λαϊκή επιμόρφωση δεν μπορεί να προσφέρει. Και επιθυμώντας να προσφέρει κάτι που δεν μπορεί και ούτε κανείς της ζητάει, δεν προσφέρει αυτά που μπορεί και που όλοι οι ενήλικοι έχουν δικαίωμα να απαιτούν απ' αυτήν: *μία πραγματική επιμόρφωση.*

Ναί, υπάρχουν σίγουρα αντιφάσεις στην προσπάθεια μιας όρθολογικής προοδευτικής μεταρρύθμισης της επιμόρφωσης ενήλικων. Μά πιθανόν, η ευφύια να χαρακτηρίζεται ακριβώς από την ιδιότητα της να αγκαλιάζει και να λογίζεται την αντίφαση χωρίς να χάνει γι' αυτό την ικανότητά της να λειτουργεί.

5. Ο Δ. Βεργίδης άναρωτιέται: «γιατί να αποτελεί τό κράτος τό βασικό φορέα της λαϊκής επιμόρφωσης; Πώς είναι δυνατόν να αναληφθούν τοπικές πρωτοβουλίες στην επίλυση των προβλημάτων τους μέσα από ένα κρατικό θεσμό»; (*Αυτομόρφωση*, τεύχ. 1, σ. 16). Δεν θά άσχοληθούμε έδω με την άνάλυση της περιεργής αντίληψης του Δ. Βεργίδη για τό κράτος του οποίου, όπως φαίνεται κατά τόν Βεργίδη, ή τοπική αυτοδιοίκηση δεν άποτελεί συστατικό στοιχείο. Μία τέτοια άνάλυση - πιθανόν άπαραίτητη - θά μās έφερε μακριά από τό θέμα μας. Θά πούμε μόνον ότι οι «άντικρατικές» άπόψεις και οι άφηρημένες δοξασίες για τις ριζοσπαστικές δυνατότητες της αυθόρμητης πρωτοβουλίας των πολιτών - άπόψεις που έχουν ιστορικά έκφραστεί από μερικά τμήματα του παγκόσμιου προοδευτικού κινήματος - τείνουν να παραγνωρίσουν ότι στις σημερινές κοινωνικές σχέσεις, τι δεν άνήκει στο κράτος άνήκει στην ιδιωτική πρωτοβουλία. Η συλλογικότητα της ιδιωτικής πρωτοβουλίας δεν άνατρέπει σε τίποτα αυτές τις κυρίαρχες σχέσεις, όπως και ή αυθόρμητη και ή άνοργάνωτη συμμετοχή των πολιτών για την επίλυση των προβλημάτων τους, δεν άποτελεί αυτόματα και στρατηγική ρήξη με τό σύστημα.

6. Άς σημειωθεί ότι, σε ορισμένες χώρες, ή επιμόρφωση των επιμορφωτών γίνεται στα πανεπιστήμια.

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΚΑΙ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΣΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΚΥΠΡΟ

του Χαράλαμπου Παπαγεωργίου

1. Γενικά περί θαυμάτων

Ο όρος «οικονομικό θαύμα» έχει εισέλθει για τὰ καλά στο λεξικό τῶν Κυπρίων. Χρησιμοποιείται εὐρύτατα ἀπὸ τὰ κυβερνητικά ἐνημερωτικά ἔντυπα καὶ μέσω αὐτῶν ἀπὸ τὸν ντόπιο καὶ ξένο τύπο.¹ Ἐπιπρόσθετα, ὁ μέσος Κύπριος αἰσθάνεται τὸν ἑαυτό του ὡς συμμέτοχο στοῦ «θαύματος». Συνήθως γίνεται διαχωρισμός ἀνάμεσα στοῦ πρώτου «οικονομικό θαύμα», πού ἀναφέρεται στὴν ἀνάπτυξη τῆς κυπριακῆς οἰκονομίας ἀπὸ τὴν ἀνεξαρτησία ὡς τὴν εἰσβολή, καὶ στοῦ δευτέρου «οικονομικό θαύμα», πού χαρακτηρίζει τὴ μεταπολεμικὴ περίοδο τῆς ἐπούλωσης τῶν πληγῶν τῆς εἰσβολῆς καὶ ἀκολούθως τῆ θεαματικῆς οἰκονομικῆς ἀνοδοῦ πού ξεπέρασε τὰ προπολεμικά μεγέθη.

Ὅμως, ὁ ὅρος «θαύμα» εἶναι περιοριστικός γιατί ἐξαρχῆς εἶτε ἀμφισβητεῖ τὴ δυνατότητα κάποιας ἐξήγησης εἶτε, στὴν καλύτερη περίπτωση, ἐξηγεῖται μὲ ἐξίσου ἀσαφεῖς ἐκφράσεις ὅπως ἡ «εὐσυνειδησία» ἢ τὸ «φιλοπρόοδο» τοῦ κυπριακοῦ λαοῦ. Ἄν ἀφαιρέσουμε τὰ στοιχεῖα τῆς ὑπερβολῆς καὶ τοῦ αὐτοθαυμασμοῦ, ἐξακολουθεῖ νὰ παραμένει ἀκλόνητο τὸ γεγονός πὼς ἡ κυπριακὴ οἰκονομία πού κληρονόμησε τὸ ἀνεξάρτητο κυπριακὸ κράτος, ὕστερα ἀπὸ τὸ συμβιβασμὸ τῆς Ζυρίχης, κατόρθωσε στὰ 14 πρώτα χρόνια τῆς ἀνεξαρτησίας νὰ ἐξασφαλίσει, κατὰ ἀναλογία στὶς τάξεις τῶν Κυπρίων, τὸ δεύτερο κατὰ κεφαλὴν εἰσόδημα στὴν περιοχὴ μετὰ τὸ Ἰσραήλ. Κατόρθωσε, ἐπίσης, ὄχι μόνο νὰ ξεπεράσει τὰ πλήγματα τῆς εἰσβολῆς, ἀλλὰ καὶ νὰ ἀναπτυχθεῖ παραπέρα μὲ θεαματικούς ρυθμούς καὶ νὰ παραμένει καὶ σήμερα ἀρκετὰ σταθερὴ σὲ πείσμα τῆς διεθνούς οἰκονομικῆς ὑφους.

Τὸ κείμενο αὐτὸ ἀποτελεῖ οἰκονομικὸ μέρος μιᾶς πλιό ἐκτενούς ἐργασίας πού πραγματεύεται τὶς διαδικασίες ἐνσωμάτωσης τῶν κυπρίων προσφύγων στὴν μεταπολεμικὴ κοινωνία τοῦ νότου.

1. Γιὰ τὰ ἄρθρα τοῦ ξένου τύπου βλέπε τὰ ἔτησια *Press Review* τοῦ Γραφείου δημοσίων πληροφοριῶν. Τὰ περισσότερα ἀναφέρονται στοῦ «οικονομικό θαύμα».

Ἡ ἀπομυθοποίηση τῶν «θαυμάτων» δέν μπορεῖ νὰ γίνει μέσα ἀπὸ τὴν ἀμφισβήτηση τῶν στοιχείων πού περιέχουν οἱ στατιστικὲς, καὶ πού ἐπιβεβαιώνονται ἄλλωστε καὶ ἀπὸ τὴν καθημερινὴ πρακτικὴ τοῦ πληθυσμοῦ. Οὔτε βέβαια μέσα ἀπὸ ἀμφισβητήσιμα σχήματα τοῦ τόπου «μητρόπολη — περιφέρεια»² καὶ τὰ συναφή. Ὅμως, μιά κριτικὴ ἐξέταση τῶν συντελεστῶν αὐτῆς τῆς πορείας καθὼς καὶ τῶν ἐπιλογῶν τοῦ κρατικοῦ προγραμματισμοῦ μπορεῖ νὰ προσφέρει μερικὲς ἐνδείξεις, μιά καὶ πλήρεις ἐξηγητικὲς ἐρμηνεῖες δέν ἔχουν προταθεῖ μέχρι τώρα. Θὰ ἀναρωτηθεῖ κάποιος γιατί πρέπει νὰ ἐπιμείνουμε τόσο σὲ οἰκονομικά θέματα μιά καὶ τὸ θέμα μας εἶναι οἱ πρόσφυγες. Ἡ προφανὴς ἀπάντηση πὼς τὸ (δευτέρου) «οικονομικό θαύμα» ἔλυσε τὰ πλιό σημαντικά ἀπὸ τὰ προβλήματα τῶν Κυπρίων προσφύγων δέν εἶναι ἐπαρκῆς. Ἡ οἰκονομικὴ ἀνάκαμψη καὶ ἀνάπτυξη μετὰ τὸ '74 δέν ἔγινε γιὰ τοὺς πρόσφυγες, ὅπως εἶναι ἡ ἐπίσημη ἄποψη, ἀλλὰ, σὲ σημαντικό βαθμὸ, χάρη στοὺς πρόσφυγες.

2. Τὸ πρῶτο «θαύμα»: Ἐπὶ τὴν ἀνεξαρτησία στὴν εἰσβολή

Εἶναι ἀναγκαῖο, πρὶν προχωρήσουμε στοῦ ὑπὸ ἐξέταση θέμα, νὰ παραθέσουμε ὀρισμένα στοιχεῖα τῆς οἰκονομίας τῆς Κύπρου ὅπως αὐτὴ διαμορφώθηκε στοῦ διάστημα ἀπὸ τὴν ἀνεξαρτησία ὡς τὴν εἰσβολή. Ἡ σπουδαιότητα αὐτῆς τῆς περιόδου εἶναι μεγάλη καὶ μάλιστα ὄχι μόνο ἀπὸ οἰκονομικὴ ἄποψη. Ὅποιαδήποτε ἀλλαγὴ πού ἐπέφερε ὁ πόλεμος, θὰ πρέπει νὰ νοηθεῖ ὡς ἀλλαγὴ αὐτῶν τῶν δεδομένων. Ἐπίσης, ἡ ὑποδομὴ στὴν ὁποία στηρίχθηκε ἡ οἰκονομικὴ ἀνάκαμψη καὶ ἡ ἐνσωμάτωση τῶν προσφύγων μπορεῖ νὰ ἐντοπισθεῖ μὲ-

2. Γιὰ τὴν ἀνεπάρκεια αὐτοῦ τοῦ σχήματος ἐξήγησης σὲ ἀναφορὰ μὲ τὴν Κύπρο βλ. Γ. Γαρμπόζη: «Σκέψεις—προτάσεις γιὰ τὴν οἰκονομία τῆς Κύπρου», περ. *Ἄποψη*, τ. 70, σ. 11-13, Θεσσαλονίκη, Νοέμβριος 1983.

σα σ' αυτή την περίοδο, μιά και τά φαινόμενα αυτά δέν αποτέλεσαν «δημιουργία εκ του μηδενός». 'Η κληρονομιά αυτής της περιόδου δέν είναι μόνο κληρονομιά οικονομικών δεδομένων και δομών. Παρ' όλα αυτά, πιά κάτω θά κάνουμε μόνο μερικές επιγραμματικές παρατηρήσεις πού αφορούν κυρίως τήν οικονομία.

'Η νεοσύστατη ανεξάρτητη κυβέρνηση τής Κύπρου παραλαμβάνει τό 1960 μιά γεωργική οικονομία μέ έντονα προβλήματα πού συνοψίζονταν στή συνεχή διαρροή κεφαλαίων, στήν ύψηλή ανεργία και στήν επίσης ύψηλή μετανάστευση. Παραλαμβάνει επίσης από τήν άγγλική διοίκηση έναν εξαιρετικά άποδοτικό και όργανωμένο κρατικό μηχανισμό, τού όποιου οί «αρετές» έμελλε νά αποδειχθούν σύντομα.

'Η νέα κυβέρνηση βρισκόταν μπροστά σέ μιά ιστορική πρόκληση. Θά μπορούσε ή κυπριακή κοινωνία νά επιβιώσει οικονομικά, όχι ως τμήμα τού ελληνικού κράτους, όπως επιδίωξαν οί δραματισμοί και οί αγώνες τού κυπριακού έλληνισμού, αλλά ως ανεξάρτητο κράτος, όπως επέβαλαν οί συμφωνίες τής Ζυρίχης; 'Η άπάντηση στό έρώτημα αυτό περιέχει μιά σημαντική αντίφαση, γιατί σέ αντίθεση μέ τά πολιτικά γεγονότα πού σημάδεψαν τήν περίοδο αυτή και τών όποιών κατάληξη αποτέλεσε ή εισβολή, ή οικονομία τής Κύπρου κατόρθωσε όχι μόνο νά επιβιώσει, αλλά και νά αναπτυχθεί σταθερά λύνοντας τά προβλήματα πού κληρονόμησε και επιτυγχάνοντας ύψηλούς ρυθμούς ανάπτυξης.

'Ο χώρος τής οικονομίας αποτέλεσε τόν κατεξοχήν τομέα όπου τό κυπριακό κράτος κατόρθωσε νά αποσπάσει μιά θετική άπάντηση, στή συνείδηση τού κόσμου, στό πρόβλημα τής αναγκαιότητας τής ύπαρξής του. 'Ο κρατικός σχεδιασμός στάθηκε σ' αυτή τήν περίοδο μάλλον συντηρητικός. Τά δύο πενταετή οικονομικά σχέδια (1961-1966 και 1967-1971) καθώς και τό τρίτο πού έμεινε άνολοκλήρωτο (1972-1976) απέβλεπαν κυρίως στή γρήγορη οικονομική ανάπτυξη χωρίς νά επιδιώκουν μεγάλες δομικές μεταβολές. 'Επιλύθηκαν τά άμεσα προβλήματα μέ τήν εξάλειψη τής ανεργίας, τόν περιορισμό τής μετανάστευσης και τήν προσέλκυση ξένων κεφαλαίων, ιδιαίτερα δέ από τίς κυπριακές παροικίες τού έξωτερικού. Ταυτόχρονα εκτελέστηκαν έργα ύποδομής και μπήκαν τά θεμέλια γιά τήν κοινωνική πολιτική πού άκολούθησε τό κυπριακό κράτος. Δείγμα αυτής τής πολιτικής άποτελεί ή εφαρμογή γιά τό σύνολο τού πληθυσμού τού θεσμού τής κοινωνικής ασφάλισης. 'Ετσι, πρίν τήν εισβολή τό σύνολο τών εισφορέων στό «σχέδιο κοινωνικών ασφαλίσεων» άνερχόταν σέ 183.000, άριθμός πού αντιπροσωπεύει τό σύνολο σχεδόν τού ένεργου οικονομικά πληθυσμού, εξαιρουμένων τών Τουρκοκυπρίων οί όποιοι αυτοεγκλωβίστηκαν στους θύλακες πού δημιουργήθηκαν μετά τίς άναταραχές τού 1963.³

Παρακάτω, άξίζει τόν κόπο νά επιμείνουμε ιδιαίτερα σέ δύο τομείς τής κυπριακής οικονομίας. Κατά πρώτον, στή γεωργία, πού κυριάρχησε μέχρι τόν πόλεμο και κατά δεύτερον στους τομείς και στους πόρους εκείνους τών όποιών ή ύπαρξη και ή ανάπτυξη όφείλεται, άμεσα ή έμμεσα, στή γεωπολιτική θέση τής Κύπρου.

Κύριο χαρακτηριστικό τής κυπριακής οικονομίας ήταν και ένμέρει παρέμεινε ως τό 1974 ό γεωργικός της χαρακτήρας. 'Η γεωργία συνεισέφερε τό 1961 τό 19,4% τού άκαθάριστου έγχώριου προϊόντος (ΑΕΠ) (βλ. πίν. 1) και άπασχολούσε 98.249 άτομα, δηλαδή τό 44,9% τού ένεργου πληθυσμού (βλ. πίν. 2). Κατά τό διάστημα αυτό (1960-1974) ή γεωργία στράφηκε περισσότερο πρós τή μονοκαλλιέργεια και τίς εξαγωγές, κυρίως πρós τήν 'Αγγλία. Θά πρέπει επίσης νά αναφερθεί πός οί πιά εύφορες περιοχές ήταν αυτές πού καταλήφθηκαν άργότερα από τά τουρκικά κατοχικά στρατεύματα. Κύρια προϊόντα γιά τίς περιοχές αυτές

Πίνακας 1

Προέλευση τού 'Ακαθάριστου 'Εγχώριου Προϊόντος (ΑΕΠ) σέ σταθερές τιμές κόστους συντελεστών παραγωγής 1967

Τομέας	1961	1971	1978
Γεωργία	19,4	42,2	25,0
'Ορυχεία	8,7	10,6	7,4
Μεταποίηση	10,9	25,6	35,6
Κατασκευές	8,6	15,3	17,8
'Ενέργεια, 'Υδρευση	1,8	4,8	6,0
Μεταφορές	9,6	19,4	27,5
'Εμπόριο	12,1	32,2	39,0
Τράπεζες,			
Κτ. 'Επιχειρήσεις	2,3	10,6	11,2
Κατοικίες	10,9	17,4	15,8
Δημ. Διοίκηση	8,3	9,4	15,2
'Υπηρεσίες	8,2	19,6	19,1
Σύνολο ΑΕΠ	100,8	207,1	219,6

ήταν τά έσπεριδοειδή γιά τή Μόρφου, τά καπνά γιά τήν Καρπασία, τά σιτηρά γιά τή Μεσαορία και τά λεμόνια γιά τήν περιοχή τής Κερύνειας. Χαρακτηριστικά, «τό ποσοστό συμμετοχής τών έσπεριδοειδών στή σύνθεση τών εξαγωγών έγχωρίων προϊόντων άνέβηκε από 14,5% τό 1960 σέ 31% τό 1973... Γενικά τό ποσοστό τής άξίας τών γεωργικών προϊόντων στό σύνολο τών εξαγωγών άνέβηκε από 35,8% τό 1960 σέ 60,8% τό 1973. Τό ίδιο χρονικό διάστημα ή συνολική άξια τών εξαγωγών υπερτριπλασιάστηκε».⁴

'Ετσι, ό γεωργικός τομέας δέ χάνει τή σπουδαιότητά του, αντίθετα έκσυγχρονίζεται ραγδαία μέ τή βοήθεια τού κράτους. Τό 1971 άπασχολούνταν στή γεωργία τό 39,2% τού ένεργου πληθυσμού και ό τομέας αυτός συνεισέφερε τό 20,4% τών πόρων τού ΑΕΠ (42,2 έκ. λίρες σέ σύνολο 207,1 έκ. λιρών σέ σταθερές τιμές συντελεστών παραγωγής τού 1967).

Στήν ανάπτυξη τής γεωργίας και γενικότερα τής οικονομίας συνέβαλε σέ μεγάλο βαθμό ή ύπαρξη τού πανίσχυρου Συνεργατισμού, πού προϋπήρξε τής ανεξαρτησίας, τέθηκε όμως κάτω από τόν πλήρη κρατικό έλεγχο και εξακολούθη και σήμερα νά έλέγχει τίς περισσότερες άγροτικές δραστηριότητες. 'Ελέγχει συγκεκριμένα τήν πώληση τών γεωργικών σπόρων

3. Βλ. 'Υπουργείο 'Εργασίας και Κοινωνικών 'Ασφαλίσεων 'Ετήσια 'Εκθεσις 1975, σ. 50.

4. Βλ. Χρ. Χατζηγιώσηφ: «Στοιχεία γιά τήν κυπριακή οικονομία», περ. Πολίτης τ. 5, σ. 47.

καί λιπασμάτων, τή συσκευασία καί τήν εξαγωγή τῶν γεωργικῶν προϊόντων. Ἐλέγχει ἐπίσης τό λιανικό ἐμπόριο μέσω τῶν συνεργατικῶν παντοπωλείων πού ὑπάρχουν σέ κάθε χωριό καί ἐπίσης τήν ἀγροτική πίστη μέσω τῶν συνεργατικῶν πιστωτικῶν ἐταιρειῶν πού ἐπίσης ὑπάρχουν σέ κάθε χωριό καί ὑπάγονται στή συνεργατική κεντρική τράπεζα. Ὁ παράγοντας αὐτός καθῶς καί τό γεγονός ὅτι τό μεγαλύτερο μέρος τῆς καλλιεργήσιμης γῆς βρίσκεται στά χέρια μιᾶς μεσαίας τάξης ἀγροτῶν⁵ ἀπεσόβησε κοινωνικές συγκρούσεις πού σέ ἄλλες χῶρες ἦταν ιδιαίτερα ἔντονες. Οἱ ἀκτῆμονες ἀγρότες ἦταν καί εἶναι ἐλάχιστοι καί αἴτημα γιά ἀγροτική μεταρρύθμιση δέν τέθηκε γιατί τέτοιο πρόβλημα δέν ὑπῆρχε. Ὁ μέσος ἀγρότης τῆς περιόδου αὐτῆς ἦταν ἓνα ἄτομο μέ σχετικά ὑψηλά καί διαρκῶς αὐξανόμενα εἰσοδήματα, μέ εὐνοϊκές συνθήκες ἐργασίας, σχετικά μορφωμένος, μέ μόρφωση δημοτικοῦ ἢ γυμνασίου.

περιορισμένη. Μεγάλες βιομηχανίες δέν ὑπῆρξαν πλὴν ἐλαχίστων ἐξαιρέσεων. Κυριαρχοῦσαν οἱ βιοτεχνίες μέ 1-4 ἄτομα καί οἱ πῖο πολλές ἀπό τίς βιομηχανίες ἀσχολοῦνταν μέ τήν ἐπεξεργασία γεωργικῶν καί κτηνοτροφικῶν προϊόντων. Ἀξίζει ἐδῶ νά ἀναφέρουμε τήν ἀπουσία πολυάριθμης ἐργατικῆς καί ἰσχυρῆς βιομηχανικῆς ἀστικῆς τάξης. Ἐπιπρόσθετα θά πρέπει νά ἀναφέρουμε πῶς τά χρόνια αὐτά μποροῦν νά χαρακτηριστοῦν χρόνια «ἐργατικῆς εἰρήνης». Παρά τό ὑψηλό ποσοστό ὀργάνωσης τῶν ἐργαζομένων σέ συνδικάτα, οἱ ἀπεργίες ἦταν σπάνιο φαινόμενο. Χαρακτηριστικά, τό 1972 λόγω ἀπεργίας ἢ ἀνταπεργίας στό δευτερογενή τομέα χάθηκαν μόνο 3.161 ἐργάσιμες μέρες, ἀριθμός ἀσήμαντος.⁷

Ἐξαιρετικά γρήγορη ἀνάπτυξη παρουσίασε τήν περίοδο αὐτή καί ὁ τουρισμός. Τό 1973 ἐπισκέφθηκαν τήν Κύπρο 264.066 ἐπισκέπτες μακρᾶς παραμονῆς καί ἄφησαν συνάλλαγμα 23,8 ἑκ. λίρες, ποσό πού ἀναλο-

Πίνακας 2

Κατανομή τοῦ ἐνεργοῦ πληθυσμοῦ κατά κλάδο

Τομέας	1961 %	1971 %	1980 %
Γεωργία	98.249 (44,9)	96.200 (39,2)	44.500 (25,2)
Ὀρυχεῖα	5.349 (2,4)	4.200 (1,7)	1.700 (1,0)
Μεταποίηση	31.281 (14,3)	36.300 (14,8)	38.500 (21,8)
Κατασκευές	18.966 (8,7)	26.000 (10,6)	18.100 (10,2)
Ἐνέργεια			
Υδρευση	951 (0,4)	1.300 (0,5)	1.500 (0,8)
Μεταφορές	9.376 (4,3)	11.400 (4,6)	8.300 (4,7)
Ἐμπόριο	16.263 (7,4)	21.600 (8,8)	14.100 (10,8)
Τράπεζες,			
Κτ. Ἐπιχειρήσεις	1.708 (0,8)	2.600 (1,1)	4.000 (2,3)
Δημ. Διοίκηση	6.603 (3,0)	9.200 (3,7)	12.100 (6,9)
Υπηρεσίες	30.184 (13,8)	36.900 (15,0)	28.700 (16,3)
Σύνολο	218.930 (100)	245.700 (100)	176.500 (100)

Παρ' ὅλα αὐτά, ὀρισμένες ἀρνητικές συνέπειες τῆς ὑπερβολικῆς ἐξάρτησης τῆς οἰκονομίας ἀπό τή γεωργία ἐπρόκειτο νά γίνουν σύντομα ὁρατές. Ἡ μονοκαλλιέργεια καί ὁ ἐξαγωγικός προσανατολισμός δημιουργοῦσαν ἀνέκαθεν πρόβλημα εἰσαγωγῆς τροφίμων. Στήν ἐγχώρια ἀγορά, ταυτόχρονα ἡ γεωργία ἦταν ἰδιαίτερα εὐπαθῆς στίς καιρικές συνθήκες καί στήν κατάσταση πού ἐπικρατοῦσε στήν εὐρωπαϊκή καί κυρίως στήν ἀγγλική ἀγορά. Οἱ παράγοντες αὐτοί, ὅταν λειτούργησαν συνολικά (1973) δέν ἐπέτρεψαν παρά τήν ἐλάχιστη ἄνοδο τοῦ ΑΕΠ. Ἀπό τό 1972 ὡς τό 1973 τό ΑΕΠ αὐξήθηκε μόνο κατά 2 ἑκ. λίρες σέ σταθερές τιμές.⁶

Σέ ἀντίθεση μέ τή γεωργία, ἡ ἀνάπτυξη τοῦ δευτερογενοῦς τομέα, καί ἰδιαίτερα τῆς μεταποίησης, ἦταν

γῆ στό 46,4% τῆς ἀξίας τῶν ἐγχώριων ἐξαγωγῶν τοῦ χρόνου αὐτοῦ.⁸ Ταυτόχρονα τά ἔσοδα ἀπό τήν παρουσία ξένων στρατιωτικῶν δυνάμεων στό νησί, ἀγγλικές βάσεις, στρατεύματα τοῦ ΟΗΕ καί ἑλληνικά στρατεύματα, φτάνουν τό 1973 στό ἐκπληκτικό ποσό τῶν 42,4 ἑκ. λιρῶν.⁹ Σέ μιά παρόμοια κατηγορία ἐσόδων, πού σχετίζεται ἄμεσα μέ τή μορφή τοῦ καθεστώτος ἀνεξαρτησίας πού ἀποδόθηκε στοὺς Κυπρίους, θά πρέπει νά ἐντάξουμε καί τίς ἐπανεξαγωγές (9,12 ἑκ. λίρες) σέ σύνολο ἐξαγωγῶν 60,47 ἑκ. λιρῶν κατά τό 1973). Μιά θεαματική ἐκμετάλλευση αὐτῶν τῶν δεδομένων θά παρουσιαστεῖ κατά τό δεύτερο «οἰκονομικό θαῦμα», καί ἐδῶ ἀπλῶς κάνουμε νύξη τῶν ἀπαρχῶν τους. Παρατηροῦμε πῶς τό καθεστῶς τῆς ἀνεξαρτησίας, ἂν καί στήν ἀρχή ἔγινε δεκτό μέ ἐπιφυλάξεις ἢ δυσαρέ-

5. Ὁ Π. Στάγκος στό ἄρθρο του «Οἱ πολιτικές δυνάμεις τῆς Κύπρου (1960-1975)» (β' μέρος) περ. *Πολίτης*, τ. 5, σ. 58, ἀναφέρει πῶς ἡ ἐκκλησία κατέχει «περίπου τό 40% τῆς καλλιεργήσιμης γῆς», ποσοστό ὀπωσδήποτε ὑπερβολικό. Πάντως τό ποσοστό ἀναφέρεται στό 1960.

6. Βλ. *Statistics and Research Dept.* "Statistical pocket - book No 2", Nicosia 1980, p. 25.

7. Βλ. Ὑπουργεῖο Ἐργασίας καί Κοινωνικῶν Ἀσφαλίσεων, *Ἐτήσια Ἐκθέσεις 1976* σ. 36.

8. Βλ. *Statistics and Research Dept.*: "Economic Report 1980" Nicosia 1982, p. 108.

9. Βλ. Χρ. Χατζηιωσήφ, *δ.π.*, σ. 49.

σκεια, αποδείχθηκε χρυσότοκος όρνις. «Τά δεσμά της κυπριακής ανεξαρτησίας ήταν κυριολεκτικά χρυσά».¹⁰ Τό κατά κεφαλήν εισόδημα ανέβηκε από τις 165 λίρες τό 1960 στις 533 τό 1973¹¹ και οι ρυθμοί ανάπτυξης της οικονομίας κυμάνθηκαν κατά μέσο όρο γύρω στό 6-7% γιά κάθε χρόνο.

Πρόκειται γιά μιά περίοδο κοινωνικής ευημερίας μέ κύρια στοιχεία τήν υιοθέτηση της ιδεολογίας της προόδου και τών συνοδευτικών της συμπεριφορών. Ταυτόχρονα ή ανεξαρτησία παύει νά θεωρείται ως τακτική υποχώρηση και μετατρέπεται sé αυτοσκοπό μέ κύριο καθήκον τή διαφύλαξη της. Κατά συνέπεια, ή παραδοσιακή έθνικιστική ιδεολογία παραμερίζεται σταδιακά. Οι πίο έπίμονοι θιασώτες της θά αντιδράσουν βίαια, ή πλειοψηφία όμως συσπειρώνεται γύρω άπό τόν Μακάριο, χαρισματική μορφή ενός πλατύτατου μπλόκ εξουσίας πού όχι μόνο άποδέχεται τά νέα δεδομένα αλλά και ταυτίζει τά συμφέροντά του μέ αυτά.

Αν αναφέρονται όλα αυτά, είναι γιανί συνθέτουν τήν εικόνα πού ήρθε νά καταστρέψει ό «Αττίλας» και ταυτόχρονα άποτελούν τό «παρελθόν» τών Κυπρίων, προσφύγων και μη. Έξυπακούεται δέ πώς δέν πρόκειται ούτε γιά πλήρη εικόνα, ούτε γιά μιά ολοκληρωμένη περιγραφή του προπολεμικού «παρελθόντος».

3. Τό δεύτερο «θαύμα»

3.1. Τό μέγεθος της καταστροφής

Ξαφνικά, ό,τι κτίστηκε στά δεκατέσσερα χρόνια της κυπριακής ανεξαρτησίας γκρεμίστηκε κάτω άπό τό βάρος της μπότας του «Αττίλα». Μαζί μέ τούς δείκτες της οικονομίας κλονίζονταν κι όλα όσα πίστεψαν οι Κύπριοι αυτά τά χρόνια. Τό πλήγμα — τό διευκρινίζουμε έξαρχής — δέν ήταν μόνο οικονομικό. Οι πρόσφυγες είχαν χάσει τά πάντα. Όλοι γενικά έδειχναν νά χάνουν τήν πίστη τους στό μέλλον. Η ιδεολογία του κυπροκεντρισμού, παιδί τών χρόνων της ανεξαρτησίας, έχανε προσωρινά τήν αίγλη της χωρίς όμως ό κύριος αντίπαλός της, ό πατροπαράδοτος έθνικισμός, νά μπορεί νά τήν αντικαταστήσει. Κι αυτό γιανί οι φορείς του χρεώθηκαν τήν ευθύνη της καταστροφής σαν πρωταγωνιστές ή, τουλάχιστον, δευτεραγωνιστές του πραξικοπήματος πού γιά τούς περισσότερους άποτελεσε τήν αίτια της εισβολής.

Έκει πού ή καταστροφή ήταν μετρήσιμη, στην οικονομία δηλαδή, ή εισβολή σήμαινε τήν κατάληψη του 70% τών πόρων του ΑΕΠ. Ειδικότερα, άπό τις κατελειμμένες περιοχές προερχόταν τό 46% της γεωργικής παραγωγής (80% της παραγωγής έσπεριδοειδών και σιτηρών), τό 65% τών τουριστικών εγκαταστάσεων και τό 87% τών υπό κατασκευή τουριστικών έργων. Κατελήφθη επίσης τό λιμάνι της Αμμοχώστου πού διεκπεραιώνε τό 83% του φόρτου, και τέθηκε sé

άχρηστία τό αεροδρόμιο της Λευκωσίας, πού ήταν τό μοναδικό και βρέθηκε στην νεκρή ζώνη. Γιά τή μικρή βιομηχανία τό πλήγμα ήταν κάπως έλαφρότερο: τό 26% της βιομηχανικής παραγωγής προερχόταν άπό τις κατελειμμένες περιοχές. Η άνεργία, πού πριν τόν πόλεμο αντιπροσώπευε μόνο τό 1,2% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού, ανέβηκε άπότομα στό 39%. Οι περισσότεροι άπό τούς 86 χιλιάδες άνεργους ήταν πρόσφυγες και δέν έχασαν μόνο τή δουλειά τους αλλά και κάθε περιουσιακό τους στοιχείο. Τό ΑΕΠ έπεσε άπό 310,3 εκ. λίρες τό 1973, sé 257,1 εκ. τό 1974 και sé 207,8 εκ. λίρες τό 1975.¹²

Η καταστροφή φαινόταν ολοκληρωτική, επικρατούσε ιδεολογικό κενό και ή επικρατούσα άποψη, εκείνες τις μέρες, ήταν πώς τό Κυπριακό θά εξελισσόταν sé ένα δεύτερο παλαιστινιακό πρόβλημα. Οι πρόσφυγες, πού έν τώ μεταξύ είχαν εγκατασταθεί sé τσαντίρια δημιουργώντας τούς πρώτους καταυλισμούς, βαφτίστηκαν τυλοβάτες ενός άγώνα πού δέν έπρόκειτο νά γίνει ποτέ, τουλάχιστον μέ τή μορφή πού του απέδιδαν τότε.

Αντίθετα, επανελήφθη τό μοντέλο της θεαματικής οικονομικής ανάκαμψης και ανάπτυξης πού άκολουθεί συνήθως τις ιστορικές καταστροφές. Γεγονός πού μάς φέρνει στό νού τήν ανάπτυξη του έλληνικού καπιταλισμού μέσα άπό τά συντρίμια, ήθικά και υλικά, της μικρασιατικής καταστροφής. Τότε, «ή προσπάθεια γιά άποκατάσταση τών (Μικρασιατών) προσφύγων λειτούργησε σαν ένας μηχανισμός γιά τό ξεπέρασμα της ύφέσεως και γιά τήν αναδιάρθρωση της οικονομίας».¹³ Οι πρόσφυγες έμφανίστηκαν σαν μιά αξιόλογη και ειδικευμένη φτηνή εργατική δύναμη, διευρύναν τήν έσωτερική άγορά, γεγονός πού μεταξύ άλλων συνέτεινε και στην βελτίωση του κλίματος επενδύσεων και προκάλεσε τήν αγροτική μεταρρύθμιση.¹⁴

Τά γεγονότα πού άκολούθησαν διέφευξαν όσους θεώρησαν άξεπέραστη τήν κρίση πού έπέφερε ό πόλεμος. Η κυπριακή οικονομία όχι μόνο κατόρθωσε νά ξεπεράσει τά προβλήματα πού άνέκυψαν, αλλά ανάπτυχθηκε τόσο θεαματικά πού ό πόλεμος νά θεωρείται πλέον μικρό άρνητικό διάλειμμα στην συνολική της πορεία. Τό κατά πόσον ό πόλεμος άποτελέσει άρνητικό ή θετικό διάλειμμα θά τό δούμε παρακάτω. Οι πρόσφυγες εύκολα άφομοιώθηκαν άπό τήν ευημερούσα πλέον οικονομία χωρίς όμως αυτό νά σημαίνει πώς έτσι λύθηκαν όλα τους τά προβλήματα, μιά και τά περισσότερα δέν είναι άπλώς οικονομικής φύσης. Αλλά έστω κι άν άποδεχόμασταν τήν πίο πάνω θέση, πώς δηλαδή τό δεύτερο «οικονομικό θαύμα» άφομοίωσε όμαλά τούς πρόσφυγες και πώς σήμερα τό προσφυγικό δέν ύπάρχει παρά σαν ένα συναισθηματικό πρόβλημα, θά ήμασταν ύποχρεωμένοι νά μελετήσουμε τούς μηχανισμούς του νέου «θαύματος», πολύ περισσότερο δέ εκείνες τις πτυχές του πού αναφέρονται στους πρόσφυγες και προϋποθέτουν τά νέα δεδομένα της εισβολής ως άπαραίτητο όρο της ύπαρξής τους.

10. Βλ. Χρ. Χατζηιωσήφ, ό.π., σ. 48.

11. Τά αντίστοιχα νούμερα γιά τούς Τουρκοκύπριους ήταν 160-5 λίρες γιά τό 1961 και γιά τό 1971 150 λίρες (πιθανολογείται). Βλ. Α. Αττίλας "The Turkish Cypriots: Their Relations to the Greek Cypriots in Perspective" στο *Cyprus Reviewed*, Nicosia 1977, p. 87-88.

12. Βλ. *Statistics and Research Dept.* "Economic Report 1980", Nicosia 1982, p. 68.

13. Β. Κ. Βεργόπουλου: *Έθνισμός και οικονομική ανάπτυξη*, Έξάντας 1978, σελ. 40.

14. Βλ. Κ. Βεργόπουλου, ό.π., σελ. 20-21.

3.2. «Καί ξανά πρὸς τὴ δόξα τραβᾶ...». Ἡ περίοδος τῆς ἀνάκαμψης

Μετὰ τὸ 1975 τὸ Ἀκαθάριστο Ἐθνικὸ Προϊόν ἀνεβαίνει συνεχῶς μὲ θεαματικὸς ρυθμὸς. Τὸ 1977 φτάνει σχεδὸν στὰ προπολεμικὰ ἐπίπεδα (327.1 ἑκ. λίρες ἔναντι 340 ἑκ. τὸ 1973, σὲ σταθερὲς τιμὲς ἀγορᾶς τοῦ 1973) καὶ τὸ 1978 τὰ ξεπερνᾶ κατὰ 8% (356.7 ἑκ. λίρες). Τὴν ἴδια χρονιά τὰ προπολεμικὰ ἐπίπεδα τὰ ξεπερνοῦν τόσο ἡ κατανάλωση ὅσο καὶ οἱ ἐπενδύσεις. Τὸ κατὰ κεφαλὴν ἔθνικὸ εἰσόδημα ξαναπαίρνει τὴν προπολεμικὴ του θέση, δεύτερο στὸ χῶρο τῆς Μῆσης Ἀνατολῆς μετὰ τοῦ Ἰσραήλ. Ἡ ἴδια ἀνοδικὴ πορεία, μὲ χαμηλότερους ὅμως ρυθμούς, συνεχίζεται ὡς τὶς μέρες μας. Ἡ ἀνεργία μειώνεται σταδιακά: ἀπὸ τὸ 39% τοῦ ἐνεργοῦ πληθυσμοῦ τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1974, στὸ 16,1% τὸ 1975, στὸ 8,2% τὸ 1976, στὸ 3,0% τὸ 1977 καὶ στὸ 2,0% τὸ 1978. Οἱ περισσότεροι πρόσφυγες βρῆκαν δουλειὰ στὰ πρῶτα δύο χρόνια μετὰ τὴν εἰσβολή καὶ ἤδη τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1976 ὑπῆρχαν μόνο 6.000 ἀνεργοὶ πρόσφυγες πού ἀντιπροσώπευαν τὸ 61% τῶν ἀνέργων. Στὸ ἴδιο διάστημα ὁ πληθωρισμὸς κρατήθηκε σὲ χαμηλὰ ἐπίπεδα, λίγο πιο πάνω ἀπὸ τὸ 5%.

Τὰ ἐλάχιστα αὐτὰ στοιχεῖα εἶναι ἀρκετὰ γιὰ νὰ μᾶς κινήσουν τὴν περιέργεια γιὰ τὸ πῶς ἐμφανίστηκαν. Ἀπὸ μόνον τους βέβαια δὲν εἶναι ἐξηγητικά, παρόλο πού ἡ ἐπίσημη ἀποψη τελειώνει συνήθως ἐδῶ, ἀφήνοντας ἔκπληκτο τὸν ἀναγνώστη πού μπορεῖ ἀκολουθῶς νὰ φανταστῆ ὅ,τι θέλει. Μιά καὶ δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ καθολικὴ διαπραγματεύση τοῦ «θαύματος», θὰ ἀρκεστοῦμε στὴν ἐπίσημανση τῶν νέων δεδομένων καὶ στὸν τρόπο πού τὰ ἐκμεταλλεύτηκε ἡ κυπριακὴ οἰκονομία. Θὰ ἐπιμεινουμε ἰδιαίτερα στὸν κρατικὸ σχεδιασμὸ, μιά καὶ οἱ δυνατότητές του ἦταν καὶ εἶναι στὴν Κύπρου πολὺ πιο μεγάλες ἀπ' ὅ,τι στὶς παραδοσιακὲς καπιταλιστικὲς κοινωνίες.

3.2.1. Τὸ κυπριακὸ κράτος: Παλιοὶ καὶ νέοι ρόλοι

Παρά τὶς μεγάλες καταστροφές σὲ ἄλλους τομεῖς, ὁ κρατικὸς μηχανισμὸς παρέμεινε ἀθικτος καὶ οἱ διαφορὲς ὑπηρεσίες μπόρεσαν νὰ λειτουργήσουν ἀμέσως μετὰ τὴ λήξη τοῦ πολέμου. Ἡ πολιτικὴ ἐξουσία παραδόθηκε, μετὰ ἀπὸ ἕνα ἀναγκαστὸ ἐξισορροπητικὸ διάλειμμα πού ἀποτελέσασε ἡ προεδρία τοῦ Γλαύκου Κληρίδη, στὸν φυσικὸ διαχειριστὴ τῆς, τὸν ἀρχιεπίσκοπο Μακάριο. Τὸ γεγονός αὐτὸ ἦταν καθοριστικὸ τόσο γιὰ τὴν ὁμαλὴ ἐνσωμάτωση τῶν προσφύγων ὅσο καὶ γιὰ τὴν ἀνάκαμψη τῆς οἰκονομίας. Οἱ ἐπιπτώσεις του βέβαια δὲν περιορίζονται μόνο σ' αὐτὰ τὰ θέματα.

Πρὶν τὸ 1974 ἕνα μεγάλο μέρος τῶν πόρων τοῦ ΑΕΠ ἐξαρτᾶται καὶ προέρχεται ἀπὸ τὴν ἔμμεσα ἀπὸ τὴν ἀναγνώριση καὶ λειτουργία τοῦ νομικοῦ καθεστώτος τῆς ἀνεξάρτητης πιά κυπριακῆς δημοκρατίας. Κι αὐτό, σὲ συνάρτηση μὲ τὴν ἰδιαίτερα εὐνοϊκὴ θέση τῆς Κύπρου στὴν παγκόσμια ἀγορά. Τιποτα ἀπὸ ὅλα αὐτὰ δὲν ἀλλάζει μὲ τὴν κατάληψη τῆς βόρειας Κύπρου. Ἀντίθετα, παρουσιάζονται νέες εὐνοϊκὲς συγκυρίες, ὅπως τὸ ἀνοιγμὰ τῶν ἀραβικῶν ἀγορῶν καὶ ἡ κρίση τοῦ Λιβάνου πού μεταξὺ ἄλλων ἔφερε τὴ μεταφορά τῶν εὐρωπαϊκῶν ὑπεράκτιων ἐταιρειῶν (off-shore companies) στὴν ἐλεύθερη Κύπρου, γιὰ νὰ μὴν ἀναφέρουμε τὰ ἑκατομμύρια δολάρια πού κουβαλοῦσαν μαζί τους οἱ Λιβανέζοι πρόσφυγες. Ἐπιπρόσθετα, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω, μιὰ τεράστια ἐξωτερικὴ βοήθεια δόθηκε στὸ κυπριακὸ κράτος γιὰ νὰ ἀντιπεξέλθει στα προβλήματα πού ἀνέκυψαν. Παράλληλα, τὸ σὸκ καὶ ἡ παράλυση πού διαπέρασαν τὸ κοινωνικὸ σῶμα μετὰ τὸ '74 ἄφησαν ἐλεύθερο τὸ ἔδαφος στὸν μόνο ψύχραιμο παράγοντα, τὸ κράτος, πού μὲ τολμηρὸ πλέον παρεμβατισμὸ σχεδιάζει καὶ ὀργανώνει τὴν ἀνάκαμψη.

Ἡ κρατικὴ πολιτικὴ συνέδεσε τὴν οἰκονομικὴ ἀνάκαμψη μὲ τὸν λεγόμενον «μακροχρόνιο ἀγώνα», ἐπεν-

δύοντας έτσι την πολιτική της με ιδεολογικά στοιχεία «έθνικου» χαρακτήρα. Ταυτόχρονα, ξεκαθάρισε έ-ξαρχης τή θέση της, πώς δηλαδή ή λύση των προβλημάτων πού είχαν ανακύψει, κυρίως του προσφυγικού, θά γινόταν με τήν αύξηση του έθνικου προϊόντος κι όχι με «μονομερείς» λύσεις. Έπειδή τήν εφαρμογή αυτής της πολιτικής θά τήν εξετάσουμε διεξοδικότερα στή συνέχεια, αναφέρουμε άπλως έδω μιά εφαρμογή της στόν τομέα της στέγασης. Ο πόλεμος ανάγκασε 50 χιλιάδες προσφυγικές οικογένειες νά στεγάζονται κάτω από άθλιες συνθήκες, σέ παραπήγματα ή αντίσκηνα. Θά άναρωτηθεί κανείς γιατί δέν έγινε έπίταξη σπιτιών στή νότια Κύπρο, άφου ύπήρχε ή δυνατότητα. Έπίταξη έγινε. Συγκεκριμένα, γράφει ή έτήσια έκθεση του ύπουργείου Έργασίας γιά τό 1975: «Κατά τό τέλος του έτους ήσαν έπιτεταγμένα 113 οικίαί εις τάς όποιás έστεγάζοντο 188 οικογένειαι μέ ειδικά προβλήματα (ύγείας κ.λπ.), έναντι συνολικής μηνιαίας δαπάνης 3.380 λιρών. Έτεροι 260 οικίαί, αι όποιαί έπετάχθησαν άρχικώς, έτυχαν άποδεσμεύσεως λόγω ένστάσεως του ύδιοκτητού». ¹⁵ Τήν ίδια εποχή οι πρόσφυγες ζήτουσαν δικαιότερη άνακατανομή του έθνικου εισοδήματος και έπίσης «νά έπωμιστούν» όλοι τά βάρη της εισβολής. Η κυβέρνηση (οι έννοιες κράτος και κυβέρνηση ταυτίζονται στό κυπριακό πολιτικό λεξιλόγιο) προχώρησε στήν εφαρμογή των σχεδίων της, χωρίς όμως νά προβεί σέ θεαματικές αλλαγές παρά μόνο εκεί πού ήταν άπαραίτητες.

Τό έργο της «ανάκούφισης του προσφυγικού πληθυσμού» τό ανέλαβαν έξ όλοκλήρου οι κυβερνητικές ύπηρεσίες. Άμέσως μετά τόν πόλεμο ή «Ύπηρεσία Μερίμνης και Άποκαταστάσεως Έκτοπισθέντων» πού ύπαγόταν άπευθείας στόν Πρόεδρο και άκολουθως (1975) τό Ειδικό Ταμείο Άνακουφίσεως πού έξακολουθεί νά λειτουργεί και σήμερα και ύπάγεται στό ύπουργείο Έργασίας. Μιά και έγινε ήδη λόγος γιά τήν άφομοίωση του μικρασιατικού πληθυσμού μετά τή μικρασιατική καταστροφή, άξίζει έδω νά αναφερθεί πώς τό έργο αυτό τό ανέλαβε τότε ή «Έπιτροπή Άποκαταστάσεως Προσφύγων» (ΕΑΠ) πού τέθηκε υπό τήν αιγίδα όχι της έλληνικής κυβέρνησης, αλλά της Κοινωνίας των Έθνών.

3.2.2. Η εξάρτηση από τή γεωργία άνήκει πιά στό παρελθόν

Τό πρόβλημα της σίτισης των προσφύγων λύθηκε εύκολα, χάρη κυρίως στή γενναιοδωρη ξένη βοήθεια. Η κυβέρνηση θά έπρεπε τώρα νά βρει δουλειά στους 86.000 άνεργους, πρόσφυγες κυρίως, πού δημιούργησε ή εισβολή. Όπως δείχνουν οι δείκτες της άνεργίας πού παραθέσαμε πιο πάνω, τό πρόβλημα αυτό λύθηκε άρκετά γρήγορα. Έπιπρόσθετα, τό κράτος καταφέρει, μιά και έχει στή διάθεσή του 86.000 ειδικευμένους άνεργους, νά άντιμετωπίσει δομικά προβλήματα της κυπριακής προπολεμικής οικονομίας και νά χαράξει τίς νέες κατευθύνσεις της, μέ βάση βέβαια τά συμφέροντα της κρατικής γραφειοκρατίας αλλά και των άλλων κυρίαρχων κοινωνικών στρωμάτων.

Γιά πρώτη φορά έπιτυγχάνεται ή άπαλλαγή από τήν παραδοσιακή εξάρτηση από τόν γεωργικό τομέα. Πα-

ρά τή θεαματική άνοδο των γεωργικών εξαγωγών και τόν προπολεμικό έκσυγχρονισμό της γεωργίας, παρά τήν όρθολογική της όργάνωση στή βάση της μεσαιás άγροτικής ιδιοκτησίας και τήν ύπαρξη του πανίσχυρου Συνεργατισμού, ή γεωργία, και κατά συνέπεια τό έμπορικό ίσοζύγιο και τό ΑΕΠ, παρέμεναν έρμαια των καιρικών συνθηκών, της μονοκαλλιέργειας και της κατάστασης των ευρωπαϊκών άγορών. Όπως φαίνεται άπό τόν πίν. 2, πριν τό 1974 παρατηρείται μικρή μόνο μείωση των άπασχολούμενων στό γεωργικό τομέα. Τό ποσοστό τους πέφτει από 44,9% τό 1961 σέ 39,2% τό 1971. Οι Κύπριοι γεωργοί ήταν στή συντριπτική τους πλειοψηφία ιδιοκτήτες γής μέ ικανοποιητικά εισοδήματα. Δέν είχαν κανένα λόγο θά μετατραπούν σέ εργάτες ή ύπαλλήλους. Η εισβολή όμως έπέφερε τήν κατάληψη των πιο εύφορων γεωργικών περιοχών. Ο έν πολλοίς άγονος και εξαιρετικά παραμελημένος νότος σέ καμιά περιπτώση δέν θά μπορούσε νά άπορροφήσει έντελώς τους πρόσφυγες γεωρούς. Άκόμα και αν ύπήρχε αυτή ή δυνατότητα, θά χρειάζονταν τεράστια κονδύλια γιά έργα ύποδομής και ή άπόδοσή τους θά άργούσε νά φανεί, ενώ ή κυβέρνηση άπέβλεπε σέ μιά άμεση οικονομική άνάκαμψη γιά νά λύσει τά πιεστικά προβλήματα πού είχαν ανακύψει.

Η στροφή προς τόν δευτερογενή και τριτογενή τομέα (μεταποίηση και κατασκευές, ύπηρεσίες) έφριξε προσωρινά σέ οικονομική και ψυχολογική μιζέρια τους πρόσφυγες άγρότες (ίσως τό «προσωρινά» θά πρέπει νά εκληφθεί μόνο σέ αναφορά μέ τήν οικονομική τους κατάσταση), όμως έτσι κατορθώθηκε ή λύση ενός προπολεμικού δομικού προβλήματος, ή ανάπτυξη της μέχρι τότε ύποτυπώδους βιομηχανίας και ή περαιτέρω επέκταση των λεγόμενων παρασιτικών αλλά ταυτόχρονα άποδοτικών τομέων. Λιγότερο από τό 3% των προσφύγων παρέμειναν γεωργοί, ¹⁶ άπασχολούμενοι κυρίως στις έκτάσεις πού άφησαν πίσω τους οι Τουρκοκύπριοι του νότου, πού μετακινήθηκαν ύστερα από συμφωνία στόν τουρκοκρατούμενο βορρά. Οι έπιπτώσεις αυτής της «μετατροπής» χρίζουν ιδιαίτερης μελέτης και θά μς άπασχολήσουν άλλο.

Η γεωργία είναι ο μόνος τομέας (μαζί μέ τά λατομεία) του όποιου ή σημασία δέν θά φτάσει τά προπολεμικά επίπεδα. Έτσι, τό 1980 ή γεωργία συνεισέφερε τό 10,7% των πόρων του ΑΕΠ σέ τρέχουσες τιμές συντελεστών παραγωγής και άπασχολούσε τά 25% του εργατικού δυναμικού. Οι γεωργικές εξαγωγές αντιπροσώπευαν, τήν ίδια χρονιά, μόνο τό 23% των συνολικών εγχώριων εξαγωγών. Τό νούμερο αυτό δέν αλλάζει ιδιαίτερα έστω κι αν προσθέσουμε ένα άλλο 11% πού αντιπροσωπεύει τίς εξαγωγές βιομηχανικών προϊόντων μέ γεωργική προέλευση. ¹⁷

3.2.3. Οι νέες επιχειρήσεις και οι εργασιακές σχέσεις

Σέ αντίθεση μέ τή γεωργία, ή μεταποίηση, οι κατασκευές και οι ύπηρεσίες άναπτύσσονται εξαιρετικά.

Τό «πρώτο έκτακτο σχέδιο οικονομικής δράσης (1975-76)» προέβλεπε τή δημιουργία μικρών επιχειρή-

15. Βλ. Ύπουργείο Έργασίας και Κοινωνικών Άσφαλίσεων, Έτήσια Έκθεση 1975, σ. 72.

16. Βλ. Μ.Χ. Φατούρου κ.ά: Ψυχοκοινωνικά προβλήματα προσφύγων στήν Κύπρο, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 23. Κατά τά άλλα, ο πίνακας πού παρατίθεται είναι πολύ άσαφής.

17. Βλ. Statistics and Research Dept. Economic Report 1980.

σεων «έντάσεως έργασίας» (labour intensive projects)¹⁸ πού στήριξαν τήν ύπαρξή τους στήν εκμετάλλευση τής φτηνής, ειδικευμένης καί εξαιρετικά διαθέσιμης έργατικής δύναμης, μέ άλλα λόγια τών προσφύγων κατά κύριο λόγο καί κατά δεύτερο λόγο ὄλου τοῦ έργατικού δυναμικοῦ. Οἱ ἐπιχειρήσεις αὐτές, πού κυριάρχησαν γιά λίγα χρόνια στά οἰκονομικά πράγματα τής Κύπρου, ξεφύτρωσαν σάν μανιτάρια χάρη στά κυβερνητικά δάνεια ἢ τίς ἐγγυήσεις πού δόθηκαν σέ πρόσφυγες βιοτέχνες ἢ βιομήχανους, ἢ σέ βιομήχανους καί βιοτέχνες πού οἱ ἐπιχειρήσεις τους εἶχαν χαρακτηριστεῖ ὡς «πληγεῖσαι» ἀπό τήν εἰσβολή, καθώς καί σέ άλλους, ὄχι ὁμως ἀνεξέλεγκτα. Κι αὐτό γιατί ἡ κυβέρνηση ἐπιδίωξε καί κατάφερε νά διατηρήσει κάποιο ἐλεγχό στους «νομείς» τοῦ κλάδου αὐτοῦ. Δέν παραχωρήθηκαν τέτοιου εἴδους δάνεια σέ πρόσφυγες πού ἦταν πρὶν ἀγρότες καί δέν εὐνοήθηκε ἡ δημιουργία προσφυγικῶν συνεταιρισμῶν. Ἡ καθηγήτρια Μ. Χ. Φατούρου στήν ἐρευνά της γιά τούς Κύπριους πρόσφυγες θεωρεῖ τό σύστημα δανειοδότησης ὅπως ἐφαρμόστηκε ὡς ἕναν ἀπό τούς λόγους πού ὀδήγησαν στή λεγόμενη «παθητικότητα» τῶν προσφύγων.¹⁹

Τό ποσοστό συμμετοχῆς τής μεταποίησης στό ΑΕΠ ἀνέβηκε ἀπό τό 12-13% πού βρισκόταν προπολεμικά στό 20,8% τό 1980.²⁰ Ἀνάλογη ἦταν καί ἡ αὔξηση στόν κλάδο τῶν κατασκευῶν, γεγονός ὄχι ἀνερμήνευτο ἀν σκεφτοῦμε πῶς 200.000 ἔμειναν ἄστεγοι καί ἐπιπρόσθετα παρατηρεῖται οἰκοδομικός ὄργασμός καί στήν κατασκευή τουριστικῶν ἐργῶν.

Θά πρέπει παρεμπιπτόντως νά τονιστεῖ πῶς ἡ ἀπώλεια ἀπό τούς πρόσφυγες ὄλων τῶν περιουσιακῶν τους στοιχείων λειτούργησε γιά τήν οἰκονομία, ἀπό ἕνα σημεῖο καί μετά, θετικά, ἀφοῦ διεύρυνε τή ζήτηση στήν ἐσωτερική ἀγορά. Ἀκόμα, καθορίστηκε ἀπό τήν κυβέρνηση ἕνα νομοθετικό πλαίσιο βοηθητικό γιά τίς προσπάθειες ἀνάκαμψης πού συμπλήρωσε τά ἀντικειμενικά θετικά δεδομένα τής εἰσβολῆς. Οἱ λίγες ἐπιχειρήσεις πού εἶχαν ἰδρυθεῖ πρὶν ἀπό τό 1974 καί ἐπλήγησαν μερικῶς ἢ συνολικῶς ἀπό τήν εἰσβολή, μπόρεσαν μέ βάση τούς νόμους 50/74 καί 62/74 «περὶ τερματισμοῦ ἀπασχολήσεως» νά ἀπολύσουν μέρος τοῦ προσωπικοῦ τους ἢ, κυρίως, νά μειώσουν τίς ὥρες ἀπασχόλησης τῶν ἐργαζομένων. Οἱ περισσότερες ἐπιχειρήσεις ἔκαναν χρήση τής δεύτερης δυνατότητας γιατί εἶχαν προβεῖ σέ ἀπολύσεις πρὶν τή θέσπιση τῶν νόμων αὐτῶν. Ἀπολύθηκαν συνολικά, ὡς τίς 11 Σεπτεμβρίου 1974, 10.942 ἐργαζόμενοι σέ «πληγεῖσας» ἐπιχειρήσεις.²¹ Ἡ μείωση τῶν ἀπολαβῶν τῶν ἐργαζομένων δέν ἔγινε μόνο σ' αὐτές τίς ἐπιχειρήσεις ἀλλά σέ ὄλους τούς τομεῖς τής κυπριακῆς οἰκονομίας ὕστερα ἀπό σύμφωνη γνώμη τῶν συντεχνιῶν, πού ἀποδέχτηκαν μεταξύ άλλων τή μέχρι καί 25% μείωση τῶν μισθῶν, τό πάγωμα τῶν ἡμερομισθίων καί τήν ἀποφυγή ἀπεργιῶν.²² Οἱ συντεχνίες ἀσπάστηκαν τήν ἄποψη πῶς ἡ λύση τῶν προβλημάτων πού συσσώρευσε ἡ εἰσβολή θά

γινόταν μέ τήν αὔξηση τοῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος καί ὄχι μέ τήν ἀνακατανομή του.

Ὅμως, ἡ «ἐργατική εἰρήνη» δέν ἀποτελοῦσε νέο στοιχείο στίς ἐργασιακές σχέσεις. Σέ ἀντίθεση μέ τό ὄξύ πολιτικό κλίμα, ἡ οἰκονομική ζωὴ ἀπό τήν ἀνεξαρτησία καί μετά δέν συνοδεύτηκε ἀπό ἔντονες συγκρούσεις. Ἴσως ἐδῶ νά βρίσκεται καί μιὰ ἀπό τίς αἰτίες τής «παθητικότητας» τῶν προσφύγων πού παρέμειναν θεατές καί πρόθυμα ὑλοποίησαν τίς ἀποφάσεις πού τούς ἀφοροῦσαν ἄμεσα, χωρίς κατ' ἀνάγκη νά εἶναι οἱ πιό συμφέρουσες γι' αὐτούς.

Ἄν παρατηρήσουμε ἕνα «δείγμα» τῶν ἐργασιακῶν σχέσεων, τίς ἀπεργίες κατά τό 1975, θά δοῦμε πῶς τή χρονιά αὐτή, παρόλο πού ὑπῆρχαν τεράστια προβλήματα κάθε μορφῆς, ἐκδηλώθηκαν μόνο 9 ἀπεργίες. Ἀπό αὐτές οἱ 8 ὀφείλονταν σέ μονομερῆ μείωση τῶν ὥρῶν ἐργασίας ἀπό τόν ἐργοδότη ἢ άλλες μονομερεῖς ἐνέργειες ἐργοδοτῶν καί λύθηκαν τελικά μέ τή μεσολάβηση τοῦ ὑπουργείου Ἐργασίας στά πλαίσια τής «τριμεροῦς συνεργασίας». Ἡ 9η ἀπεργία ἐκδηλώθηκε στή ΝΑΑΦΙ καί λύθηκε τελικά μέ ἀπευθείας διαπραγματεύσεις μέ τίς βρετανικές ἀρχές. Συνολικά κατά τό 1975 χάθηκαν ἀπό ἀπεργίες 7.808 ἐργάσιμες μέρες (0,019% τοῦ συνόλου) καί τό 1976 2.683 ἐργάσιμες μέρες. Τά ἀντίστοιχα νούμερα ἦταν γιά τό 1974 (πρὶν καί μετά τήν εἰσβολή) 14.349 μέρες καί γιά τό 1973 12.874 μέρες.²³ Οἱ πρόσφυγες βρισκόταν μπροστά στό δίλημμα τοῦ προσφυγικοῦ ἐπιδόματος πείνας ἢ τῆς ἐργασίας κάτω ἀπό ὅποιουσδήποτε ὄρους καί ἡ ἐκλογή τους ἦταν προφανῆς. Τό γεγονός αὐτό, παράλληλα μέ τή θέση τῶν συντεχνιῶν καί τῆς κυβέρνησης, διαμόρφωσε μιὰ κατάσταση στήν ἀγορά ἐργασίας πού δέν ἄφηνε περιθώρια γιά διεκδικητικούς ἀγῶνες.

Ἐνα ἄλλο γεγονός εὐρύτερων κοινωνικῶν διαστάσεων πού χαρακτηρίζει τήν περίοδο αὐτή εἶναι ἡ ἐνταξη τῶν γυναικῶν, προσφύγων κυρίως, στήν παραγωγή καί ἐιδικότερα στή βιομηχανική παραγωγή.²⁴ Οἱ ἐπικρατούσες παραδοσιακές ἀντιλήψεις ἤθελαν τή γυναίκα στό σπίτι, μέ μόνη ἴσως ἐξαίρεση τίς ἀγρότισσες, χωρίς ὁμως νά ἔχουμε ἀνατροπὴ τῶν πατριαρχικῶν προτύπων στήν ὑπαιθρο. Τό χαμηλό ὁμως ἡμερομίσθιο τοῦ ἀντρα δέν ἀρκοῦσε γιά τή συντήρηση τῆς προσφυγικῆς οἰκογένειας καί ἔτσι, σέ πείσμα τῶν προκαταλήψεων, οἱ γυναῖκες μπαίνουν στήν παραγωγή καί γίνονται ἀντικείμενο διπλῆς εκμετάλλευσης, τόσο ὡς ἐργαζόμενες ὅσο καί ὡς γυναῖκες. Οἱ γυναῖκες ἀπασχολήθηκαν κυρίως στους τομεῖς τῶν βιομηχανιῶν ἐνδύσης καί ὑπόδησης. Ἡ ἔκθεση τοῦ ὑπουργείου Ἐργασίας κατά τό 1976 ἀναφέρει πῶς στόχος τῶν ὑπηρεσιῶν ἐπαγγελματικοῦ προσανατολισμοῦ «ἦτο καί εἶναι ἡ προσέλκυσις νέου αἵματος εἰς τὰς ὡς ἄνω βιομηχανίας (ἐνδύσεως καί ὑπόδησεως) κυρίως ἐκ τῶν τάξεων τῶν ἀνέργων θηλέων ἀποφοίτων Σχολῶν Μέσης Παιδείας».²⁵

Ὡς τὰ μέσα τοῦ 1977 70 ἀπό τίς ἐπιχειρήσεις πού εἶχαν τήν ἔδρα τους στό βορρά ἐπαναλειτούργησαν στό νότο, ἀλλά καί ἄλλες 120 νέες ἰδρύθηκαν.²⁶ Οἱ ἐπιχει-

18. Βλ. Public Information Office: "Cyprus Economic Development 1960-1980", Nicosia 1981, p.5.

19. Βλ. Μ.Χ. Φατούρου κ.ά.: ὁ.π., σ. 153 καθώς καί τή συνέντευξή της στήν κυπριακή ἐφημερίδα *Κήρυκας*, 19.12.1983.

20. Σέ τρέχουσες τιμές συντελεστῶν παραγωγῆς.

21. Βλ. Ὑπουργεῖο Ἐργασίας καί Κοινωνικῶν Ἀσφαλίσεων, *Ἐτήσια Ἐκθεσις 1975*, σ. 29.

22. Βλ. Ρ.Ι.Ο. "Economic Development" p. 6 καί *Economist*, *Cyprus: Miracle in half an island*, p. 50-51 Aug. 27, 1977.

23. Βλ. Ὑπουργεῖο Ἐργασίας καί Κοινωνικῶν Ἀσφαλίσεων, *Ἐτήσια Ἐκθεσις 1975*, σ. 30-32.

24. Βλ. Λ. Ἀξελού, Δ. Βεργῆ, Π. Χατζηπαύλου: «Κύπρος: ἀπό τήν αὐτοδιάθεση - ἐνωσιή στή διεθνοποίηση - διχοτόμηση», περ. *Τετράδια*, τ. 10, σ. 32.

25. Βλ. Ὑπουργεῖο Ἐργασίας καί Κοινωνικῶν Ἀσφαλίσεων: *Ἐτήσια Ἐκθεσις 1976*, σ. 15.

26. Βλ. *Economist*, ὁ.π.

ρήσεις αυτές κάλυψαν τις ανάγκες της εσωτερικής αγοράς που διευρύνθηκαν μετά την εισβολή. Κυρίως όμως προσανατολίστηκαν εξαγωγικά προς τις αγορές του αραβικού κόσμου, εμπορικό γεγονός που αποτελεί καινοτομία, μιά και εμφανίζεται μόνο μεταπολεμικά. Η αξία των εξαγωγών προς τις αραβικές χώρες ανερχόταν το 1973 σε 5 εκ. λίρες περίπου (8% των εξαγωγών). Το 1976 η αξία τους ανββαίνει στις 49,5 εκ. λίρες (47%), το 1977 στα 62 εκ. (48%) και από τότε το ποσοστό αυτό παραμένει σταθερό, αποδεικνύοντας πως οι αραβικές αγορές απορροφούν τα μισά περίπου από τα κυπριακά προϊόντα που εξαγονται. Αντίστοιχη είναι η ποσοστιαία μείωση των εξαγωγών προς τις χώρες της ΙΟΚ (κυρίως προς την Αγγλία) που ενώ το 1973 αντιπροσώπευαν το 61% των συνολικών εξαγωγών, το 1980 το ποσοστό αυτό μειώνεται στο 28% (53 εκ. σε σύνολο 188 εκ. λίρες). Ενώ η Ευρώπη απορροφά κατά παράδοση τα αγροτικά προϊόντα, οι αραβικές χώρες εισάγουν από την Κύπρο βιομηχανικά ή άλλα επεξεργασμένα προϊόντα. Αξίζει παρεμπιπτόντως να αναφερθεί πως οι αραβικές χώρες είναι οι μόνες με τις οποίες η Κύπρος παρουσιάζει πλεονασματικό εμπορικό ισοζύγιο, παρόλο που εισάγει από αυτές καύσιμα.

3.2.4. Ξένη βοήθεια και Κύπριοι εργάτες στο εξωτερικό

Αν η Κυπριακή Δημοκρατία δεν φρόντιζε έγκαιρα να βρει τους αναγκαίους συναλλαγματικούς πόρους που χρειαζόταν, το οικονομικό της «θαύμα» δεν θα συνέβαινε. Παραβλέπουμε εδώ τα δάνεια από ξένες τράπεζες και οργανισμούς, τα έσοδα από την παρουσία των ξένων στρατευμάτων στο νησί καθώς και τον τουρισμό. Παραβλέπουμε επίσης τα άπροσμενα δώρα που αποτέλεσαν ή κρίση του Λιβάνου και η μεταφορά των λιβανέζικων δολαρίων και των ευρωπαϊκών υπερκτιών εταιρειών στο νησί. Ας επιμείνουμε όμως λίγο στην ξένη βοήθεια που δόθηκε μετά την εισβολή καθώς και στο μέτρο της προσωρινής απασχόλησης Κυπρίων εργατών στις αραβικές χώρες.

Υλικό επιστέγασμα της συμπάθειας της κοινής γνώμης για τα θύματα της εισβολής και κυρίως για τους πρόσφυγες, αποτέλεσε η ξένη βοήθεια, της οποίας η σημασία γίνεται τεράστια αν λάβουμε υπόψη μας τις συνθήκες που επικρατούσαν τότε. Το σημαντικότερο μέρος της βοήθειας αυτής προήλθε από την ελληνική κυβέρνηση, τον ελληνικό λαό και τους όμογενείς διεθνώς. Σ' αυτές τις περιπτώσεις ο όρος «ξένη» βοήθεια καταντά προβληματικός. Η ελληνική κυβέρνηση από το 1974 ως το 1980 εισέφερε απευθείας στον κρατικό προϋπολογισμό 70 εκ. λίρες περίπου. Χαρακτηριστικά, η δωρεά της ελληνικής κυβέρνησης αντιπροσώπευε το 1976 το 14,9% των συνολικών κρατικών εσόδων. Η εισφορά αυτή συνεχίζεται και σήμερα, αυξημένη μάλλον από τη νέα κυβέρνηση. Ταυτόχρονα είναι σημαντική η βοήθεια που δόθηκε από τον ελληνικό λαό σε χρήμα ή είδος. Σε ύψος χορηγίας προς την κυπριακή κυβέρνηση ακολουθούν οι ΗΠΑ, οι οποίες πρόσφεραν στα τρία πρώτα χρόνια μετά την εισβολή μέσω της Αρμοστίας του ΟΗΕ 85 εκ. δολάρια για τους πρόσφυγες (μέρος αυτού του ποσού δόθηκε στους Τουρκοκύπριους). Αναφέρθηκε επίσης η βοή-

θεια των παροικιών, αν και η σημασία τους για την κυπριακή οικονομία είναι προπολεμικό γεγονός. Χαρακτηριστικά αναφέρεται πως, κατά μέσο όρο, 49% της συνολικής καθαρής εισροής ξένων ιδιωτικών κεφαλαίων κατά τα χρόνια 1972 και 1973 προερχόταν από τους απόδημους Κύπριους.²⁷

Συναλλαγμα εξασφαλίστηκε επίσης από τα έμβασματα των Κυπρίων εργατών που μετά το 1974 απασχολήθηκαν ή απασχολούνται ακόμα σε ξένες χώρες. Αντιμετωπίζοντας το 1975 δξύ ανεργιακό πρόβλημα, η κυβέρνηση είδε την προσωρινή εξαγωγή εργατών σαν ένα μέτρο με διπλά αποτελέσματα. Από τη μιά άμβλυόταν το ανεργιακό πρόβλημα κι από την άλλη εμφανιζόταν μιά νέα πηγή συναλλάγματος. Οι πρώτες συμφωνίες κλείστηκαν με τη Βουλγαρία και την Τσεχοσλοβακία και άφορούσαν την προσωρινή απασχόληση 4-5 χιλιάδων εργατών. Η εκτέλεση των συμφωνιών ανατέθηκε σε ιδιωτικές εταιρείες κατά την πάγια πολιτική της κυβέρνησης. Αργότερα, κυβέρνηση και εταιρείες στράφηκαν προς τις αραβικές χώρες, όπου οι εργασίες αυτές ήταν πιο συμφερούσες.

Ο αριθμός των προσωρινά εργαζομένων στο εξωτερικό ανερχόταν το 1975 σε 7.500, το 1976 σε 12.300, το 1977 σε 14.200 και το 1978 σε 13.000. Στα νούμερα αυτά δεν συμπεριλαμβάνονται οι περισσότεροι από τους πρόσφυγες που μετά την εισβολή κατέφυγαν στην Ελλάδα και δούλεψαν εκεί για ένα διάστημα ή εξακολουθούν να δουλεύουν και σήμερα. Ο Μ. Σπαρσής, γενικός διευθυντής του υπουργείου Έργασίας, γράφει πως μεταξύ Ιουλίου και Δεκεμβρίου 1974 έφυγαν απ' την Κύπρο 33.000 Κύπριοι, προσωρινά ή μόνιμα.²⁸ Εξάλλου, σύμφωνα με στοιχεία της ελληνικής στατιστικής υπηρεσίας το 1981 απασχολούνταν στην Ελλάδα 6.459 Κύπριοι.²⁹

Αν αναφερθήκαμε στους «προσωρινά εργαζόμενους στο εξωτερικό», όπως τους καταγράφουν οι στατιστικές, είναι γιατί αυτοί, όντας μακριά από την Κύπρο, στήριξαν στο βαθμό που τους άναλογοϋσε την οικονομία της Κύπρου, ισοσκελίζοντας με τον ιδρώτα τους κάτω από τον αραβικό ήλιο το ισοζύγιο πληρωμών της Κύπρου.

4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Η εισβολή των Τούρκων στην Κύπρο το 1974 και η κατάληξη της βόρειας Κύπρου, που τόσα δεινά επισύρεσε για τον κυπριακό ελληνισμό, στην οικονομία επέδρασε θετικά. Το κράτος και τα ήγεταικά στρώματα της κοινωνίας, στηριγμένα στην υποδομή των χρόνων της ανεξαρτησίας, κατάφεραν να επιβάλουν στην εντέλεια τις επιλογές τους. Παρέπεμψαν τη λύση των κοινωνικών προβλημάτων που ανέκυψαν στην αύξηση του εθνικού εισοδήματος και όρισαν την υλοποίηση των επιλογών τους ως μέρος του εθνικού αγώνα.

Το έργο είναι αν θα μπορούσε να υπάρξει άλλη πορεία είναι μιά άλλη ιστορία. Τόσο μακρινή άλλωστε...

27. Βλ. ομιλία του τότε υπουργού Οικονομικών Α. Πατσάλιδη στο Α' συνέδριο αποδήμων δημοσιεύεται στο περ. *Οικονομική Κύπρος*, αρ. 3, Σεπ. 1978 σ. 10-13.

28. Βλ. Μ. Σπαρσής, «Αττίλας στην Κύπρο», περ. *Εργατική Επιθεώρηση*, τ. 5, σελ. 9.

29. Βλ. Υπουργείο Έργασίας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων, *Ετήσια Έκθεση 1981*, σ. 116, λιν. 7.

“Ένας διάλογος του 1972

Γιατί να ξαναθυμηθούμε σήμερα ένα διάλογο που έγινε στα πλαίσια ενός πανεπιστημιακού σεμιναρίου (στό σεμινάριο του Μπετελέμ, στην *Ecole Pratique de Hautes Etudes*) έδω και δώδεκα σχεδόν χρόνια; Γιατί να δημοσιεύσουμε σήμερα κείμενα τά όποια, όταν γράφτηκαν δέν θεωρήθηκαν άξια δημοσίευσης ούτε καν από τούς συγγραφείς τους; “Οχι βέβαια για να άναπολήσουμε τίς επαναστατικές εξάρσεις του παρελθόντος μέσα από τό γκρίζο σημερινό μας παρόν ούτε για να μετρήσουμε μέ νοσταλγία, σάν παλαιοί πολεμισταί, τά χρόνια που πέρασαν. Άλλά γιατί, όσο και άν φαίνεται παράδοξο, τά προβλήματα που τά κείμενα αυτά — εϋστοχα ή άστοχα — επεδίωκαν να θέσουν είναι προβλήματα που παραμένουν σήμερα τόσο άνοιχτά όσο ήταν και τό 1972. Μέ τή μόνη διαφορά ότι τά προβλήματα αυτά άπασχολούν σήμερα πολύ λιγότερους...

Τό επιστημολογικό καθεστώς τής μαρξιστικής θεωρίας, οί όροι και οί τρόποι παραγωγής και άνάπτυξης τής, τό άν και κατά πόσον αυτή «εισάγεται» στό προλεταριάτο άπό «τά έξω», από τούς μικροαστούς διανοουμένους, τό περιεχόμενο και τά όρια τής συμβολής του Λένιν, ή σχέση των θέσεων και των άπόψεων του μέ αυτές του Στάλιν είναι μερικά μόνο άπο τά άνοιχτά εκείνα ζητήματα τά όποια ή «δίκη των 4» στην Κίνα, οί διάφορες άμυντικοεπιθετικές εισβολές στην Ίνδοκίνα και τά «ρεαλιστικότερα» έρωτήματα που δημιούργησε ή άνοδος του «σοσιαλισμού» στην Εϋρώπη διέγραψαν ως παρεχμένα άπό τήν ήμερήσια διάταξη των ενδιαφερόντων, άκόμη και εκείνων που επέμειναν να λογιζόνται κομμουνιστές και άριστεροί.

Αυτό δέν σημαίνει βέβαια ότι τά ζητήματα αυτά, κατά τήν προηγούμενη δεκαετία, είχαν, γενικά, τήν μεταχείρηση που άπαιτούσε ή σοβαρότητά τους. Άπλως τά ζητήματα αυτά ήταν τότε στον άέρα και ό καθένας ήταν υποχρεωμένος να βρει τή θέση του ως προς αυτά μέ όποια μέσα μπορούσε να διαθέσει, δηλαδή, κατά κανόνα, μέ τά έφόδια που του παρείχαν ή περιρέουσα άτμόσφαιρα και τά τυχαία συνήθως έπεισόδια τής προσωπικής του πολιτικής διαδρομής. Καθώς, κατά τά γνωστά, ή επαναστατική θεωρία υπόκειται στην επαναστατική πράξη και καθώς άκόμη ή θεωρία θεραπευόταν τότε κατά κανόνα στα πανεπιστήμια ενώ ή Πράξη διεξαγόταν πάντοτε στα εργοστάσια ή, έστω, στους δρόμους, ή σοβαρή ένασχόληση μέ τά ζητήματα αυτά, δηλαδή ή όμολογη πρόσ τή σοβαρότητά τους αντιμετώπισή τους, ήταν σχεδόν πάντοτε ένδειξη άποστασίας: τά ζητήματα αυτά δέν μπορούσαν να άπασχολούν θεωρητικά, μέ συνέπεια και συνέχεια, παρά μόνον εκείνους που τό Κίνημα είχε ξεβράσει, τούς κουρασμένους μικροαστούς που διάλεγαν τό χουζούρι τής «θεωρίας» άποκαλύπτοντας έτσι τή δειλία τους και τήν άντεπαστατική τους φύση. Έτσι τά περισσότερα θεωρητικά κείμενα εκείνης τής εποχής φέρουν εκδηλα πάνω στό σώμα του τά ίχνη αυτού του άναθέματος. “Οντας υποχρεωμένα να δικαιολογήσουν «πολιτικά» τήν ύπαρξή τους, άπαντούν προκαταβολικά, έστω έμμεσα σε τέτοιες κατηγορίες εισάγοντας μιά προσαυξημένη ως προς τό άντικείμενό τους δόση επαναστατικότητας στις φράσεις και στις παραγράφους τους. Τά κείμενα που άκολουθούν δέν ξεφεύγουν από αυτόν τόν κανόνα.

“Οσοι θέλαμε μάθαμε άρκετά τά χρόνια που πέρασαν. Μάθαμε, άς πούμε, πώς ή επανάσταση σίγουρα δέν άκολουθεϊ τίς φαρδειές λεωφόρους των επιθυμιών μας και ότι μπορεί να μήν έρθει ποτέ. Πολλοί μάλιστα, τήν άνάγκη φιλοτιμία ποιούμενοι, έσπευσαν να έξαργυρώσουν τήν δύσκολα άποκτημένη και επώδυνη τούτη γνώση. Μάθαμε επίσης ότι ή ταξική πάλη μπορεί μέν να διεξάγεται παντού αλλά πώς ώστόσο αλλάζει συνεχώς μορφές, βαθμίδες, πρόσωπα και αδύνατους κρίκους. Πράγμα που σημαίνει πώς αλλάζουν άντίστοιχα και οί αντίπαλοί μας. Μάθαμε άκόμη ότι δέν ύπάρχει μηδενική στάθμη για τήν Άριστερά και ότι όσο αυτή δέν καταφέρνει ν’ άντιστέκεται ύπάρχει πάντα τό χειρότερο που άκολουθεϊ νομοτελειακά τό κακό. Αυτό που ίσως δέν μάθαμε, δηλαδή μοιάζει πώς εύκολα ξεχάσαμε, είναι κάποια άλλη από τίς παρακαταθήκες του παρελθόντος μας: «Δέν ύπάρχει επαναστατικό κίνημα χωρίς επαναστατική θεωρία». Η όποια προκαταθήκη, μεταφρασμένη στό πεζότερο λεξιλόγιο των ήμερών, σημαίνει άπλά πώς ή Άριστερά δέν μπορεί να άντιστέκεται άποτελεσματικά, ότι Άριστερα δηλαδή δέν μπορεί να ύπάρχει όσο δέν έμμένει πεισματικά στη θεωρία τής και δέν μοχθεί για να άντιμετωπίσει τά προβλήματα που εκεί ανακύπτουν μέ τά μέσα τά όποια τά ίδια τά προβλήματα άπαιτούν. Η δημοσίευση του διαλόγου που άκολουθεϊ αυτό άκριβώς θέλει να ύπενθυμίσει.

A.M.

Γιά τή διαλεκτική

Pierre-Philippe Rey

Θά ξεκινήσω από μερικές παρατηρήσεις του Άλτουσερ για τή σχέση Μάρξ και Χέγκελ (Φεβρουάριος 1968). * Στο σώμα του άρθρου αυτού, ο Άλτουσερ καταγίνεται με τό νά δείξει ότι «λογικός πυρήνας» τής έγγελιανης διαλεκτικής, αυτόν πού ο Μάρξ υιοθέτησε αυτούσιο, είναι ή κατηγορία τής «διαδικασίας χωρίς υποκείμενο». Άλλά ο Άλτουσερ προσθέτει in fine:

«Η θετική αυτή κληρονομιά είναι άκόμη τυπική. Τό έρώτημα πού τίθεται άμέσως μετά είναι: Ποιές είναι οι συνθήκες τής διαδικασίας τής ιστορίας;

Έκει ο Μάρξ δέν χρωστά πιά τίποτε στον Χέγκελ: στό άποφασιστικό σημείο αυτός προσφέρει κάτι πού δέν έχει προηγούμενο· δηλαδή:

Δέν υπάρχει διαδικασία παρά μόνον υποκείμενη σε σχέσεις: τίς σχέσεις παραγωγής (στις όποιες περιορίζεται τό Κεφάλαιο) και άλλες σχέσεις (πολιτικές, ιδεολογικές).

Δέν έχουμε ουσιαστικά καν ξεκινήσει νά στοχαζόμαστε αυτήν τήν έπιστημονική ανακάλυψη και τίς φιλοσοφικές της συνέπειες: άπλως αρχίζουμε νά τίς υποψιαζόμαστε και νά αναλογιζόμαστε τό μέγεθος τους. Δέν χρειάζεται νά πούμε ότι δέν είναι, βέβαια, τά κατασκευάσματα τής στρουκτουραλιστικής ιδεολογίας πού θά μās δώσουν τά μέσα για νά εξερευνήσουμε τόν άπέραντο χώρο τής ήπειρου πού μās άνοιξε ο Μάρξ.

Η ήπειρος έχει άνοιξει έδω και έκατό χρόνια. Οί μόνον πού έχουν εισχωρήσει είναι οι άγωνιστές τής έπαναστατικής ταξικής πάλης. Είναι ντροπή μας, αλλά οι διανοούμενοι δέν ύποπτεύονται καν τήν ύπαρξη αυτής τής ήπειρου παρά μόνον για νά τήν προσαρτήσουν και νά τήν εκμεταλλευτούν σαν μιά άσήμαντη άποικία.

Όφείλουμε νά προχωρήσουμε στην άναγνώριση του έδάφους και στην εξερεύνηση αυτής τής ήπειρου για νά τήν έλευθερώσουμε από αυτούς πού τήν κατέχουν. Για νά άποβιβαστούμε εκεί άρκει νά ακολουθήσουμε αυτούς πού προηγήθηκαν από μās έδω και έκατό χρόνια: τούς έπαναστάτες άγωνιστές τής ταξικής πάλης. Όφείλουμε νά μάθουμε από αυτούς όσα αυτοί ήδη ξέρουν. Μόνον υπό αυτόν τόν όρο θά μπορούμε και μεις νά κάνουμε εκεί ανακαλύψεις, ανακαλύψεις του

είδους πού άνήγγειλε ο Μάρξ τό '45: ανακαλύψεις πού συμβάλλουν όχι στό νά έρμηνεύσουν τόν κόσμο αλλά στό νά τόν αλλάξουν. Άλλάζω τόν κόσμο δέν είναι εξερευνά τή σελήνη. Είναι κάνω τήν έπανάσταση και οικοδομώ τό σοσιαλισμό χωρίς νά πισωγυρίζω στον καπιταλισμό.

Τά υπόλοιπα, μαζί με τή σελήνη, θά μās δοθούν ως εκ περισσοῦ.

Θά ήθελα νά αφιερώσουμε τούτες τίς δύο ώρες μελέτης για νά άνιχνεύσουμε τούς λόγους για τούς όποιους οι «ανακαλύψεις» αυτές δέν πραγματοποιήθηκαν έδω και έκατό χρόνια, λόγους για τούς όποιους, άλλωστε, αυτές σήμερα γίνονται δυνατές.

1. Ο κεντρικός ρόλος τής ύπεραξίας στό Κεφάλαιο

Μέσα στό ίδιο κείμενο, ο Άλτουσερ υιοθετεί για λογαριασμό του αυτήν τήν «έπισήμανση του Ένγκελς πού υιοθέτησε και άνέπτυξε ο Λένιν» σύμφωνα με τήν όποία οι τρεις «πηγές» του μαρξισμού είναι ή κλασική γερμανική φιλοσοφία (Χέγκελ), ή άγγλική πολιτική οικονομία (Ρικάρντο) και ο γαλλικός σοσιαλισμός (Μπαμπέφ, Φουριέ, Σαιν Σιμόν...). Άλλά προσθέτει εύθως άμέσως:

«Για νά άπλοποιήσω και νά καταστήσω σαφέστερη τήν παρουσίαση, άφήνω κατά μέρος τό γαλλικό σοσιαλισμό και εξετάζω κυρίως τόν Ρικάρντο και τόν Χέγκελ ως συμβολικούς εκπροσώπους τής άγγλικής πολιτικής οικονομίας και τής γερμανικής φιλοσοφίας».

Όμως, όπως σωστά μου παρατηρούσε ο Μπετελέμ πρίν λίγες μέρες, με αυτόν τόν τρόπο, μαζί με τό γαλλικό σοσιαλισμό τό ποτάμι παίρνει και τήν ταξική πάλη.

Αυτό, πάντως, πού πρέπει νά πάρουμε στα σοβαρά δέν είναι ο τρόπος παρουσίασης πού διαλέγει ο Άλτουσερ αλλά οι παρατηρήσεις πού κάνει στό τέλος: «Δέν υπάρχει διαδικασία παρά μόνον υποκείμενη σε σχέσεις». Άλλά, αν πραγματικά «εκεί ο Μάρξ δέν χρωστά πιά τίποτε στον Χέγκελ», είναι ώστόσο δυνατό νά λέμε ότι «στό άποφασιστικό σημείο αυτός προσφέρει κάτι πού δέν έχει προηγούμενο»; Αιτή ή «προσφορά» του Μάρξ (ένός διανοούμενου) δέν έρχεται σε αντίφαση με τή διαπίστωση πού ακολουθεί: «για νά άπο-

* L. Althusser, *Lénine et la philosophie suivie de Marx et Lénine devant Hegel*, Maspéro, petite collection, 1972.

βιβαστούμε (σ' αυτήν την ήπειρο) αρκεί να ακολουθήσουμε αυτούς που προηγήθηκαν από μās εδώ και εκατό χρόνια: τους επαναστάτες αγωνιστές της ταξικής πάλης»; Γιατί δέν θά ίσχυε καί γιά τόν ίδιο τόν Μάρξ αυτός ο νόμος; Καί η προσφορά του δέν έγκειται αποκλειστικά στό ότι ακολουθήσε τους επαναστάτες εργαζόμενους μακρύτερα από όποιονδήποτε «σοσιαλιστή», τόσο μακριά όσο χρειαζόταν γιά να καταστήσει τή σχέση ως προς τήν όποια διεξαγόταν ή πάλη τους (τή σχέση πού αποκάλυπτε ή πάλη τους: τήν υπεραξία) άρχή μέ τήν όποια ύπονομεύτηκε ή «οικονομική έπιστήμη» καί οικοδομήθηκε ή «έπιστήμη της ιστορίας»; "Ας σταματήσουμε σ' αυτό τό έρώτημα, τό όποιο καθιστούμε δική μας θέση γιά να δούμε βιαστικά τις συνέπειές του.

1) "Αν ο Μάρξ ανακάλυψε τήν υπεραξία στις διαφορετικές μορφές της ακολουθώντας πράγματι τους επαναστάτες αγωνιστές της ταξικής πάλης καί άν, επιπλέον, μένουν να γίνουν άκόμη ανακαλύψεις σ' αυτήν τήν «ήπειρο», τό σύγχρονο έρευνητικό πρόγραμμα του ιστορικού ύλισμού όφείλει να ξεκινήσει (άν θεωρήσουμε πώς ο Μάρξ δέν άφησε να του διαφύγει τίποτε άπ' όσα μπορούσαν να του διδάξουν οι εργαζόμενοι της εποχής του) από τά έξής σημεία:

α) τις νέες μορφές εξαγωγής της υπεραξίας τις όποιες αποκάλυπτον οι νέες μορφές πάλης της εργατικής τάξης·

β) τις άλλες μορφές έκμετάλλευσης, διαφορετικές από τήν υπεραξία, τις όποιες αποκάλυπτει ή πάλη των τάξεων των όποιων τους αγωνιστές ο Μάρξ δέν «άκολούθησε».

2) "Αν στό έσωτερικό του *Κεφαλαίου* ή υπεραξία συνιστά πραγματικά τόν κεντρικό πυρήνα ως προς τόν όποιο όλα όργανώνονται, τότε ή διαχωριστική γραμμή πού διακρίνει αυτά πού πραγματικά εντάσσονται στόν ιστορικό ύλισμό από αυτά πού μένουν απέξω, όφείλει, γιά κάθε καινούρια εξέλιξη πού διακηρύσσει ή ίδια ότι άποτελεί μέρος του ιστορικού ύλισμού, να χαραχθεί σέ συνάρτηση μέ τή θέση πού καταλαμβάνει κάθε φορά ή υπεραξία.

Παραδείγματα: Στη βάση των παραπάνω θά μπορούσαμε να εξετάσουμε μιάν άλλη φορά τό κείμενο της άπάντησης του Έμμανουήλ στόν Μπετελέμ τό όποιο στην ούσια έαναλαμβάνει τις τετριμμένες άποψεις των Böhm - Bawerk, Fugern Boronowski καί Bortkiewicz καί τις όποιες πίο πρόσφατα υιοθέτησε ο Besnier. Στο ίδιο πλαίσιο ιδεών μπορούμε επίσης να εξετάσουμε τήν περισσότερο έκλεπτυσμένη άποψη στην όποια στήριζεται ή σημερινή θεωρία του Κ.Κ.Γ., σύμφωνα μέ τήν όποια ή άνάλυση του καπιταλισμού όφείλει να έδράζεται στις τιμές παραγωγής καί όχι στην άξία. Αυτή ή αντίληψη συνεπάγεται ότι ή ίδια ή άξία, ή όποια συνιστά μιά κατηγορία πού υιοθετήθηκε από τήν κλασική πολιτική οικονομία, μπορεί να συγκροτηθεί ως κατηγορία μέ τρόπο πίο συστηματικό από αυτόν πού άκολούθησε ο Μάρξ έξάγοντάς την από τήν κατηγορία της υπεραξίας. Ειδικότερα, αυτός ο τρόπος συγκρότησης ύποτίθεται πώς θά επέτρεπε τήν άρση των αντιφάσεων — στις όποιες στηρίζεται σέ τελευταία άνάλυση ή κριτική του Bortkiewicz — άνάμεσα στους δύο περιορισμούς: "Αθροισμα των τιμών = άθροισμα των άξιών καί σύνολο των κερδών = σύνολο της υπεραξίας. "Η έξέταση της αντίληψης αυτής συνιστά έργο σημαντικό καθώς, άπέναντι στη νέα άνοδο του ιστορικού ύλισμού, ή άστική τάξη άμύνεται ξαναφέροντας στό προσκήνιο αυτά τά ξεπερασμένα ζητήματα. (Ο ίδιος

ο Σάμουελσον — *Journal of Economic Literature*. Ιούnius 1971 — συμμετέχει στην επίθεση, αλλά, όπως πάντα, ή τιμητική θέση άνήκει στους άποστάτες του μαρξισμού, αυτούς πού διατείνονται ότι σώζουν τόν μαρξισμό από τόν ίδιο τόν έαυτό του: χθές ο Fugern Boronowsky. σήμερα ο Έμμανουήλ ή ο Besnier).

3) "Αν ο Μάρξ ανακάλυψε τόν ιστορικό ύλισμό ακολουθώντας ως τό τέλος τους επαναστάτες αγωνιστές της ταξικής πάλης πού διεξάγεται στό έσωτερικό του καπιταλισμού, ακολουθώντας, δηλαδή, τους επαναστάτες εργατές, αντίθετα, δέν μπόρεσε να στοχαστεί τήν ταξική πάλη πού διεξάγεται στό έσωτερικό άλλων τρόπων παραγωγής άφου, άκόμα κι άν γνώριζε τήν ύπαρξη τέτοιων άγώνων, δέν άκολούθησε τους αγωνιστές αυτών των άγώνων. Κατά συνέπεια, ο Μάρξ δέν μπόρεσε να μās προμηθεύσει τις άνάλογες μέ τήν υπεραξία κεντρικές έννοιες πού είναι αναγκαίες γιά να αντιμετωπιστούν θεωρητικά αυτοί οι τρόποι παραγωγής. Μέ άλλα λόγια, ό,τι μās κληροδότησε ο Μάρξ ως προς αυτούς τους τρόπους παραγωγής — έκτός από μερικές προτάσεις πού συνάγονται από τή δική του άνάλυση του καπιταλισμού («τό κρυμμένο θεμέλιο όλόκληρου του κοινωνικού οικοδομήματος βρίσκεται στόν τρόπο μέ τόν όποιο ή υπερεργασία άποσπάται από τόν άμεσο παραγωγό») — δέν είναι παρά κλασικισμός πού δέν συνιστά τόν ιστορικό ύλισμό όπως εφαρμόζεται σ' αυτούς τους τρόπους παραγωγής.

4) "Αν δεχτούμε ότι ένας κοινωνικός σχηματισμός περιλαμβάνει πάντοτε περισσότερους από έναν τρόπους παραγωγής καί άν βγάλουμε από εκεί τό συμπέρασμα στό όποιο κατέληξε ο Μάρξ τή στιγμή της Παρισινής Κομμουνας: χωρίς τή συμμαχία μέ τή φτωχή άγροτιά ή εργατική έξέγερση δέν θά είναι παρά ένα πένθιμο σόλο, τότε ή μη αντιμετώπιση του ταξικού άγώνα της άγροτιάς — ή όποια προφανώς συνεπάγεται καί τή μη αντιμετώπιση του προβλήματος της συνάρθρωσης του ταξικού άγώνα της άγροτιάς μέ αυτόν του προλεταριάτου — άποκλείει τή δυνατότητα ύπαρξης σωστής πολιτικής γραμμής εκ μέρους των επαναστατών ήγετών πού αποδέχονται μέν τή θεωρία στό επίπεδο άνάπτυξης πού βρίσκεται αλλά δέν είναι συνδεδεμένη μέ τις άγροτικές μάζες. Μέσα, κυρίως, από αυτή τή θέση χρειάζεται να μελετηθεί ή ρωσική επανάσταση.

5) Σ' έναν κοινωνικό σχηματισμό όπου ο καπιταλισμός είναι κυρίαρχος αλλά οι άλλοι τρόποι παραγωγής, μολονότι ύποταγμένοι στόν καπιταλισμό, συγκεντρώνουν τήν τεράστια πλειοψηφία του πληθυσμού, μιά σωστή επαναστατική γραμμή προϋποθέτει:

— τή γνώση των νόμων πού διέπουν τόν καπιταλισμό, όπως τους διατύπωσε ο Μάρξ ξεκινώντας από τήν επαναστατική πάλη των εργατών·

— τή γνώση των νόμων πού διέπουν τους κυριαρχούμενους τρόπους παραγωγής όπως αυτοί μπορούν να συσταθούν ξεκινώντας από τήν επαναστατική πάλη των άγροτών. Οι νόμοι αυτοί είναι ιδιάζοντες γιά κάθε τρόπο παραγωγής καί μόνον οι παραλλαγές τους (καί όχι ή οποιαδήποτε α priori συνδυαστική) μπορούν να προσδιορίσουν τις διαφορές άνάμεσα στους τρόπους παραγωγής·

— τή σύσταση, ξεκινώντας από εκεί, των νόμων πού διέπουν τή συνάρθρωση των τρόπων παραγωγής υπό τήν κυριαρχία του καπιταλισμού, νόμων πού είναι επίσης καί οι νόμοι της συνάρθρωσης της ταξικής πάλης υπό τήν ήγεσία της εργατικής τάξης.

6) Μόνον η άποκατάσταση στην πράξη μιας τέτοιας γραμμής από τον Μάο Τσέ Τούγκ μας επιτρέπει να διακρίνουμε την άπουσία μιας θεωρίας για τη συνάρθρωση των τρόπων παραγωγής στο έργο του Μάρξ και να αναλογιστούμε τις συνέπειες αυτής της άπουσίας. Η κυριότερη από τις συνέπειες αυτές είναι το γεγονός ότι ο Μάρξ, ξεκινώντας από την ταξική πάλη και προσπαθώντας να επανέλθει σ' αυτήν *άποκλειστικά και μόνο* μέσω μιας διαδικασίας διανοητικής παραγωγής που θα επέτρεπε το μετασχηματισμό της *άπλης και άφηρημένης* έννοιας της υπεραξίας σε έννοιες *σύνθετες και συγκεκριμένες*, τελικά δέν τό κατόρθωσε: «και τέλος... η *ταξική πάλη* στην όποία η κίνηση αναλύεται και η όποία δίνει τή λύση σ' όλόκληρο αυτό τό σκατό», έγραφε ο Μάρξ στον Ένγκελς στις 30 Άπριλίου 1868 αναπτύσσοντάς του τον άκριβή σκελετό του *Κεφάλαιου*, σκελετό που θα έμενε άμετάβλητος για 15 χρόνια, μέχρι τό θάνατό του. Και γνωρίζουμε ότι 15 χρόνια μετά, τό κεφάλαιο του *Κεφαλαίου* που θα αναφερόταν στην ταξική πάλη και στις σελίδες του όποιου θα βρίσκονταν άντιμέτωποι οι έργατες, οι καπιταλιστές και οι ιδιοκτήτες γής, αλλά από τις όποιες θα άπουσίαζαν οι έργαζόμενοι άγρότες, εξακολουθούσε να παραμένει άγραφο.

7) Ωστόσο, όσο και άν, ξεκινώντας από την πρακτική έφαρμογή μιας γραμμής συμμαχιών ανάμεσα στις καταπιεσμένες τάξεις διάφορων τρόπων παραγωγής συναρθρωμένων υπό την κυριαρχία του καπιταλισμού, γίνεται πράγματι δυνατή η διατύπωση των γενικών νόμων που διέπουν την ύποταγή ενός τρόπου παραγωγής (και πάνω άπ' όλα της κυρίαρχης εκεί παραγωγικής σχέσης) στον καπιταλισμό, αυτό δέν σημαίνει καθόλου ότι μπορεί να άντιμετωπιστεί θεωρητικά και τό ζήτημα της συνάρθρωσης με τον καπιταλισμό ενός συγκεκριμένου τρόπου παραγωγής του όποιου η θεωρία δέν έχει γίνει. Μόνον η ταξική πάλη που διεξάγεται στο έσωτερικό αυτού του τρόπου παραγωγής άπό την κυριαρχούμενη εκεί τάξη σε συμμαχία με την έργατική επιτρέπει να άποκαλυφθούν:

α) ποιές είναι οι ύπάρχουσες τάξεις σ' αυτόν τον τρόπο παραγωγής,

β) ποιά είναι η σχέση τους (κεντρική έννοια),

γ) πώς πρέπει να καθοδηγηθεί η ύπονόμηση αυτής της σχέσης ώστε η πορεία της ύπονόμησης να συμβάλλει όσο πιο άποφασιστικά γίνεται στην άνατροπή της ίδιας της καπιταλιστικής κυριαρχίας.

Και έπανερχόμαστε στην άρχική μας δήλωση: μόνον οι έπαναστάτες άγωνιστές της ταξικής πάλης στον καπιταλισμό ή σε κάποιον άλλον τρόπο παραγωγής μπορούν να διαθέτουν τις άπλές και άφηρημένες έννοιες με βάση τις όποιες οικοδομείται η «έπιστήμη της ιστορίας». Δουλειά των διανοουμένων είναι έν προκειμένο μόνον η πραγματοποίηση του περάσματος από τις άπλές και άφηρημένες έννοιες στις σύνθετες και συγκεκριμένες. Και η χρησιμότητα αυτής της δουλειάς, όπως ο Μάρξ και ο Ένγκελς ήξεραν καλά, συνίσταται ουσιαστικά στο ότι επιτρέπει σ' αυτούς τους άγωνιστές να εξηγούν σε όλοένα και πλατύτερες μάζες συντρόφων τους παραπλανημένον άπό την ιδεολογία (θεωρητική και πρακτική) της κυρίαρχης τάξης τί άκριβώς κρύβεται πίσω από τις περισσότερο σύνθετες μορφές και ότι αυτό τό πράγμα είναι ένα πράγμα άπλό. Έτσι ο ιστορικός ύλισμός καταλαμβάνει τις μάζες και οι μάζες καταλαμβάνουν τον ιστορικό ύλισμό χάρη στον κομμουνιστικό ιδεολογικό μηχανισμό. Τό καθήκον όσων έχουν ήδη πρόσβαση σ' αυτήν την επιστήμη, είτε πρόκειται για διανοούμενους είτε για άγω-

μιστές, δέν είναι προφανώς να τήν μετατρέψουν σ' ένα καινούριο έργαλειό καταπίεσης μιας έργατικής τάξης «ικανής μόνο να δέχεται τή θεωρία απέξω, από τους άστους διανοουμένους», όπως τό συνέλαβαν — και δυστυχώς τό έφάρμοσαν — οι σοσιαλιστικοί και κομμουνιστικοί μηχανισμοί από την έποχή του Κάουτσκι.

2. Η ταξική πάλη και η διαλεκτική

Ο Μπετελέμ άπηύθνε και μία δεύτερη κριτική στο κείμενο του Άλτουσερ που άνέφερα προηγουμένως: άν κάνουμε τον Χέγκελ να δουλέψει πάνω στον Ρικάρντο και όχι πάνω στους Γάλλους σοσιαλιστές, άποκτούμε μία θεωρία των τρόπων παραγωγής και όχι μία θεωρία της ταξικής πάλης. Και αυτή η μομφή, όσο άπευθυνόταν στον Άλτουσερ, άλλο τόσο άπευθυνόταν και στον ίδιο τον Μάρξ. Έγώ, για τους λόγους που μόλις εξέθεσα, δέν νομίζω ότι η μομφή αυτή μπορεί να άπευθυνθεί στον Μάρξ: Στην πραγματικότητα, τό έργο του εμφανίζεται διαιρεμένο σε δύο μέρη και τό καθένα άντιστοιχεί σε μία από τις μορφές διαλεκτικής τις όποιες ο Μπετελέμ προσπαθούσε πέρυσι να ξεδιαλύνει άπαντώντας στη Ροσάνα Ροσάντα: Άπό τή μεριά τό *Κεφάλαιο* και τά προπαρασκευαστικά σχέδιάσματά του, όπου κυριαρχεί η διαλεκτική της άναπαραγωγής, και από την άλλη μεριά τά ιστορικά κείμενά του όπου είναι παρούσα άποκλειστικά και μόνον η διαλεκτική του μετασχηματισμού που έπιφέρει η ταξική πάλη. Πιο συγκεκριμένα: Στο *Κεφάλαιο*, η διαλεκτική της ταξικής πάλης δέν είναι παρούσα παρά μόνον ως κυριαρχούμενη μέσω της *σχέσης* (υπεραξία) υπό την όποία άναπτύσσεται η διαδικασία χωρίς ύποκειμένο. Η διαδικασία χωρίς ύποκειμένο είναι μία διαδικασία *άναπαραγωγής* αυτής της σχέσης. Αυτό που ο Μάρξ άναζητεί πάνω άπ' όλα — όπως τό καθιστά προφανές η φράση του που μόλις άνέφερα και όπως τό δείχνουν άλλες φράσεις του οι όποιες έκδηλώνουν τή μικρή έκτίμηση που έτρεφε για τά άποτελέσματα της ίδιας της δικής του δουλειάς, όσο αυτά δέν του επέτρεπαν να φτάσει αυτό τό στόχο — είναι να άποκαταστήσει ως προς όλους τους καθορισμούς τους τις τάξεις που είναι οι πρωταγωνιστές της πραγματικής ιστορίας. Μόνον αυτή η άποκατάσταση θα του επέτρεπε να περάσει στο δεύτερο στάδιο: τή θεωρία της ταξικής πάλης και τή θεωρία του κοινωνικού μετασχηματισμού που θα *συμπεριλάμβανε τους καθορισμούς αυτών των τάξεων όπως προκύπτουν από τή διαδικασία άναπαραγωγής των προηγούμενων σχέσεων τους*. Καθώς ο καπιταλισμός δέν ύπάρχει πούθενά μεμονωμένος, ιδίως όταν αυτός εκτείνεται σε παγκόσμια κλίμακα, αυτή η θεωρία δέν ήταν δυνατό να οικοδομηθεί. Χωρίς άμφιβολία, όσο δέν βγαίναμε έξω από όρια που επέβαλε η έπιστημονική γνώση του ενός καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, όπως μας τήν κληροδοτούσε ο Μάρξ, ήταν άδύνατο να προχωρήσουμε περισσότερο άπ' όσο προχώρησε η Ρόζα Λούξεμπουργκ στη *Συσώρευση του κεφαλαίου*: δηλαδή να θέσουμε, όπως αυτή, τό πρόβλημα της άρθρωσης του καπιταλισμού με άλλους τρόπους παραγωγής στο έπίκεντρο της θεωρίας της επανάστασης *χωρίς πότε να μιλήσουμε γι' αυτούς τους άλλους τρόπους παραγωγής*.

Τά ιστορικά κείμενα του Μάρξ δέν συναντούν λοιπόν πούθενά τό *Κεφάλαιο*. Άπό τή μία μεριά, στο *Κεφάλαιο*, η διαλεκτική του μετασχηματισμού παραμένει κυριαρχούμενη, σημαδεύοντας ώστόσο με τήν παρουσία της τήν κυρίαρχη διαλεκτική της άναπαραγωγής: γι' αυτό η «άντιστροφή» της έγγελιανής διαλεκτι-

κῆς δέν εἶναι μιά ἀπλή ἀντιστροφή, γι' αὐτό ὁ Μάρξ ἐπιρρονεύεται τὸ φλερτάρισμά του μέ τόν Χέγκελ.

Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, στά ἱστορικά κείμενα τοῦ Μάρξ, ἡ ταξική πάλη καί ἡ διαλεκτική της εἶναι παροῦσες ἀλλά ἀπουσιάζει ἡ διαλεκτική τοῦ μετασηματισμοῦ ἐπὶ τῆς ὁποίας ἡ πρώτη ὄφειλε νά κυριαρχεῖ, ὥστε τὰ κείμενα αὐτά νά εἶναι ἐπιστημονικά στόν ἴδιο βαθμό πού εἶναι καί τὸ ἴδιο τὸ *Κεφάλαιο*.

Μέ δύο λόγια — καί αὐτό εἶναι *πρακτικό* πρόβλημα γιά τούς ἀγωνιστές τῆς ταξικῆς πάλης — ἡ θεωρία τοῦ περάσματος ἀπό τήν «οἰκονομική» στήν «πολιτική ταξική πάλη» δέν ἔχει γίνει. Δέν θά ἀπαριθμήσω ἐδῶ ὅλα τὰ προβλήματα τῶν ὁποίων ἡ λύση ἐξαρτᾶται ἀπό τή λύση αὐτοῦ τοῦ πρώτου προβλήματος. Δέν θά θυμίσω παρά μόνον ἓνα, τόσο οὐσιαστικό σήμερα ὅσο ἐδῶ καί ἓνα σχεδόν αἰῶνα, τὸ πρόβλημα τῆς σχέσης ἀνάμεσα σέ ἐπαναστατικό κόμμα καί συνδικάτα (ἢ γενικότερα ταξικές ἐργατικές ἢ ἀγροτικές ὀργανώσεις μέ στόχους αὐστηρά οἰκονομικούς).

Εἶναι γνωστές οἱ ποικίλες διαστρεβλώσεις πού ἔχουν τή πηγὴ τους στή μὴ ἀντιμετώπιση αὐτοῦ τοῦ προβλήματος, ὅταν ἀκριβῶς γίνεται προσπάθεια νά ἀντιμετωπιστεῖ χωρίς αὐτὸ ὁ ἐπαναστατικός μετασηματισμός. Σέ καθεμιά ἀπὸ αὐτές τῆς διαστρεβλώσεις ἀντιστοιχοῦν διατυπώσεις ἢ ὁλόκληρα ἀποσπάσματα κειμένων τοῦ Μάρξ, ἂν ὄχι ἓνα ὁλόκληρο τμῆμα τοῦ ἔργου του.

— Ὁ οικονομισμός, ἀπὸ τῆς μιάς μεριά, θά μπορούσε νά συμπεριλάβει στά συνθήματά του τὸ ἐξῆς ἀπόσπασμα ἀπὸ τὰ *Grundrisse*: «ἡ ἀναπαραγωγή εἶναι συγχρόνως νέα παραγωγή καί ἄρνηση τῆς παλιάς μορφῆς».

— Ὁ ἐπαναστατικός θριαμβευτισμός τοῦ ὁποίου ὁ πιὸ ὁλοκληρωμένος ἐκπρόσωπος εἶναι ὁ Τρότσκι, θά μπορούσε (καί δέν παραλείπει ἄλλωστε νά τὸ κάνει) νά στοιχηθεῖ πίσω ἀπὸ ὁλόκληρο σχεδόν τὸ ἱστορικό ἔργο τοῦ Μάρξ καί εἰδικότερα τὰ κείμενα του γιά τὴ Γαλλία. (Βλέπε τὴν τύχη πού εἶχε τὸ «τσουβάλι μέ πατάτες», ὁ «βοναπαρτισμός» καί ἄλλες ἐξίσου ἀνεπεξέργαστες ἔννοιες στό ἔργο τοῦ Τρότσκι).

Κατὰ τὴν πρώτη διαστρέβλωση, ὁ κύριος (καί μάλιστα ὁ μόνος) ρόλος παραχωρεῖται στή διεύρυνση τῆς διαδικασίας τῆς καπιταλιστικῆς ἀναπαραγωγῆς ἢ ὁποία ἀναμένεται νά γεννηθεῖ, ἀπὸ μόνη της ἢ, στήν περίπτωση τῆς Ρόζας Λούξεμπουργκ, μέσα ἀπὸ τὴν ἀναγκαιότητα τῆς συνάντησής της μ' ἓναν ἐξωτερικό ὡς πρὸς αὐτὴν κόσμο, τὴν κοινωνικὴ ἐπανάσταση.

Κατὰ τὴ δευτέρη διαστρέβλωση, ἡ ταξικὴ πάλη, καθῶς κινεῖται στό κενό, θεωρεῖται ἰκανὴ νά γεννηθεῖ ἀπὸ τὴ μιά στιγμή στήν ἄλλη νέες κοινωνικὲς σχέσεις ἐνῶ ἡ διατήρηση, ἀκόμη καί μετὰ τὴν κατάληψη τῆς ἐξουσίας ἀπὸ τὸ προλεταριάτο, τῶν παλιῶν σχέσεων καί τῆς διαδικασίας ἀναπαραγωγῆς τους ἀγνοεῖται. Ξέρουμε ὅτι τὰ κείμενα πού γράφτηκαν μέ αὐτὸ τὸ πνεῦμα θεωροῦνται δίκαια ὡς σπινθηροβόλα ἀλλὰ ξέρουμε ἐπίσης πῶς ὁ συγγραφέας τους δέν κατόρθωσε ποτέ νά ξαναανακαλύψει τὴν περὶ τῆς πραγματικότητας μετὰ ἀπὸ αὐτές του τῆς ἐξάρσεις.

Ἄς σημειώσουμε ὅτι αὐτοὶ οἱ δύο ἀντίθετοι τύποι διαστρέβλωσης μποροῦν κάλλιστα νά συνδυαστοῦν μεταξύ τους, ὁπότε, π.χ. στό σύγχρονο τροτσκιισμό ὁ ὁποῖος εἶναι μιά σούπα ὅπου ὅλες οἱ διαστρεβλώσεις τοῦ μαρξισμοῦ ἔβρασαν μαζί, βλέπουμε νά ἐκφράζεται ἄλλοτε ἡ ἰδέα τὸ μόνον μὴ ἀνευ προηγουμένου ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων θά ἐπιτρέψει σ' ἓνα νεφελοῦδες μέλλον τὴν ἀποκατάσταση ἀληθινῶν κομμουνιστικῶν παραγωγικῶν σχέσεων καί ἄλλοτε (ἢ μερικές φορές ταυτόχρονα) τὴν ἰδέα ὅτι ἡ κατάληψη τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας (π.χ. ἀπὸ τὸν Κάστρο) μπορεῖ

νά ἐπιτρέψει ἀπὸ τῆς μιάς στιγμῆς στήν ἄλλη τὸ πέρασμα ἀπὸ τῆς καπιταλιστικῆς σχέσης παραγωγῆς σέ μιά ἴση κατανομή τῶν εἰσοδημάτων. Καί στή μιά καί στήν ἄλλη περίπτωση, αὐτὸ πού δέν τίθεται εἶναι τὸ πρόβλημα τῆς πραγματικῆς (καί ἀναγκαστικὰ μακρόπνοης) διαδικασίας μετασηματισμοῦ τῶν παραγωγικῶν σχέσεων πού κληροδότησε ἡ παλιὰ τάξη πραγμάτων.

Εἶδαμε γιὰ τὸ Μάο Τσέ Τούγκ κατόρθωσε νά ὑπερβεῖ αὐτὴν τὴν ἀνικανότητα τοῦ μαρξισμοῦ νά στοχαστεῖ τὴν ταξικὴ πάλη καί τὸν κοινωνικὸ μετασηματισμὸ τόσο αὐστηρὰ ὅσο στοχάζομαι τὴν ἀναπαραγωγή τῆς καπιταλιστικῆς τάξης πραγμάτων.

Ἄς δοῦμε ποιά διδάγματα μπορούμε νά ἀντλήσουμε γιά τῆς δικῆς μας ἀναλύσεις καί γιά τούς δικούς μας ἀγῶνες ἀπὸ τὴν κεντρικὴ ἰδέα τοῦ μαοϊσμοῦ — τῆς ὁποίας δέν ἀναπτύσσω, ἄλλοι τὸ ἔχουν ἤδη κάνει — σύμφωνα μέ τὴν ὁποία «ἡ ταξικὴ πάλη εἶναι ἡ μετατόπιση τῶν ἀντιθέσεων».

3. Ρεφορμισμός καί ἰδεαλισμός

Θά προσπαθῶ νά δείξω, γιά παράδειγμα, πῶς ὁ μαοϊσμός τινάζει στόν ἄερα τὸ παλιὸ δίλημμα «μεταρρυθμίσεις ἢ ἐπανάσταση». Ἄς ξεκινήσουμε μέ τὴν κλασικὴ σύλληψη τοῦ ρεφορμισμοῦ. Ἡ σύλληψη αὕτη συνδέεται μέ τὴν ἰδέα τῆς συνεχοῦς κίνησης. Ἡ ἀντίληψη γιά τὴν ἐπανάσταση πού τῆς ἀντιτίθεται συνδέεται προφανῶς μέ τὴ συμπληρωματικὴ ἰδέα τῆς ἀτόμου ρήξης. Τὸ πρόβλημα περιπλέχθηκε κάπως περισσότερο τὰ τελευταῖα χρόνια μέ τὴν ἰδέα (τὴν ὁποία εἰσήγαγε ἡ ἀριστερὰ τοῦ Κ.Κ. Ἰταλίας καί ἡ ὁποία εἶναι ἀκόμη πολὺ παρούσα στό *Μανφέστο*) τῶν «ἐπαναστατικῶν μεταρρυθμίσεων». Ποῖος εἶναι ὁ πυρήνας αὐτῆς τῆς ἰδέας; Μιά μεταρρυθμιση δέν πρέπει νά ἔχει ὡς στόχο μιά ἄμεση καί χειροπιαστὴ καλυτέρευση τῶν συνθηκῶν ζωῆς, ἐφόσον ξέρουμε καλά ὅτι ὅσο ἐπιβιώνει τὸ καπιταλιστικὸ καθεστῶς (δηλαδή ὅσο κυριαρχεῖ ἡ διαδικασία καπιταλιστικῆς ἀναπαραγωγῆς) μιά τέτοια καλυτέρευση δέν εἶναι παρά πλάνη πού ἀποστρατεύει. Ὅμως μιά μεταρρυθμιση μπορεῖ νά παρουσιάζει ἐνδιαφέρον καί ἄρα νά πρέπει νά ἀποτελεῖ στόχο τοῦ ἐπαναστατικοῦ κινήματος ἂν, χωρίς νά πραγματοποιεῖ μιά ψεύτικη καλυτέρευση τῶν ὄρων ζωῆς τῆς ἐργατικῆς τάξης, αὐξάνει τὸ βαθμὸ συνειδητοποίησης καί ἄρα μεταβάλλει τὸ συσχετισμὸ δυνάμεων. Δέν θά σταθῶ καθόλου στό ρόλο τοῦ παντεπόπτη χειριστῆ τῶν μαζῶν πού μιά τέτοια ἀντίληψη ἀποδίδει στοὺς ἡγέτες (στοὺς ὁποίους ἀνατίθεται ἡ ἐπιλογὴ ἀνάμεσα σέ καλὲς καί κακὲς μεταρρυθμίσεις). Θά σταθῶ σ' ἓνα μόνον ἰδιαίτερα εὐαίσθητο σημεῖο αὐτῆς τῆς ἀντίληψης ὅπου νομίζω ὅτι ἐκφράζεται μέ ἰδιαίτερη ἐνέργεια τὸ λάθος ὁλόκληρης τῆς προμαοϊκῆς προβληματικῆς.

Ἄν ὁ ρεφορμισμός εἶναι πρῶτα ἀπ' ὅλα ἓνας συνεχῆς μετασηματισμός καί ἡ ἐπανάσταση μιά βίαιη ρήξη, μένει νά ὀρίσουμε τὸ χαρακτῆρα τοῦ ἀντικειμένου τὸ ὁποῖο *πραγματικὰ* ἀφορᾷ αὕτη ἡ μεταρρυθμιση καί αὕτη ἡ ἐπανάσταση. Καί αὐτὸ τὸ ἀντικείμενο εἶναι ὁ κοινωνικὸς σχηματισμός θεωρούμενος στήν ὁλότητά του καί ὀριζόμενος εἴτε ὡς «καπιταλιστικός» εἴτε ὡς «σοσιαλιστικός» (ἢ παλιότερα «φεουδαρχικός») μιά καί ἕξω. Τὰ μέρη πού ἀποτελοῦν αὐτὴν τὴν κοινωνία εἶναι «μέρη ὀλικά», εἰκόνες τοῦ ὅλου ἐνῶ μέρη καί ὅλον προχωροῦν μέ τὸν ἴδιο βηματισμὸ, βραδύ στή μιά περίπτωση, γρήγορο στήν ἄλλη. Ὁ «ἐπαναστατικὸς ρεφορμισμός» διατηρεῖ αὐτοῦσιο αὐτὸν τὸν τρόπο θεώρησης τῶν πραγμάτων: εἶναι μόνον τὸ κοινωνικὸ ὅλον

και όχι τά μέρη αυτό που επιδέχεται μετασχηματισμό. Δεν μπορούμε να επιφέρουμε παρά μόνον ένα μετασχηματισμό, τόν επαναστατικό, αφού όλοι οι άλλοι μετασχηματισμοί πραγματοποιούνται μέσα στο πλαίσιο της διαδικασίας καπιταλιστικής αναπαραγωγής και άρα δεν μπορεί να αποτελούν παρά στοιχεία αυτής της διαδικασίας. Χρειάζεται ωστόσο να μεταβληθεί ο συσχετισμός δυνάμεων. Καθώς όμως αυτή η μεταβολή δεν μπορεί να επιτευχθεί (για το λόγο που μόλις αναφέραμε) μέσω ενός πραγματικού μετασχηματισμού, αυτή δεν μπορεί να είναι αποτέλεσμα παρά ενός μετασχηματισμού ιδεατού. Η συσσώρευση τέτοιων ιδεατών μετασχηματισμών, χωρίς κανένα μετασχηματισμό της πραγματικότητας, συγκεντρώνει την ψυχική ενέργεια που θα επιτρέψει τόν επαναστατικό μετασχηματισμό.

Η μαοϊκή σύλληψη αρνείται αυτό το πρόβλημα, όπως, προφανώς, και την παραπάνω «λύση»: η ταξική πάλη, όπως κάθε πρακτική, είναι μία διαδικασία. Όπως κάθε διαδικασία, επιδρά συνεχώς στο αντικείμενό της. Η συνεχής αυτή επίδραση είναι η «μετατόπιση των αντιθέσεων». Η μετατόπιση αυτή δεν είναι, προ-

φανώς, ιδεατή αλλά πραγματική. Καί, κατά τη μαοϊκή αντίληψη, η μετατόπιση αυτή δεν είναι, κυρίως, αποτέλεσμα των εσωτερικών αντιφάσεων του καπιταλισμού αλλά αποτέλεσμα του συνεχούς ταξικού αγώνα. Αυτό που έχει, λοιπόν, σημασία δεν είναι ο συνεχής χαρακτήρας της διαδικασίας — αυτός δεν θα μπορούσε να είναι διαφορετικός —, είναι το αποτέλεσμα που αυτή επιφέρει στον κοινωνικό σχηματισμό, αποτέλεσμα το οποίο δεν αφορά ποτέ άμεσα — όπως στις αδελφές συλλήψεις της μεταρρύθμισης και της επανάστασης — το κοινωνικό όλον αλλά κάθε φορά ένα από τα μέρη του. Καί αυτό γιατί το όλον δεν είναι ποτέ ένα αλλά είναι πάντοτε πάλι και *άρθρωση* αντιθέτων.

Η συνεχής μετατόπιση των αντιφάσεων δεν είναι μία συνολική μετατόπιση του κοινωνικού σχηματισμού αλλά μία μετατόπιση των μερών του, του καθενός ως προς τα άλλα. Καί οι ρήξεις τοποθετούνται σ' ένα έντελως διαφορετικό επίπεδο: την ημέρα όπως, μέσω αυτής της συνεχούς μετατόπισης, αυτό που ήταν κυριαρχούμενο γίνεται κυρίαρχο και αυτό που ήταν δευτερεύον γίνεται κύριο.

1954 · 1984 30 ΧΡΟΝΙΑ ΚΕΔΡΟΣ

Εκδόσεις ΚΕΔΡΟΣ...δημιουργούμε αναγνώστες

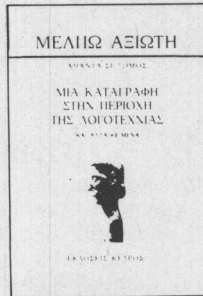
ΠΙΕΖΟΓΡΑΦΙΑ

ΜΕΛΠΩ ΑΞΙΩΤΗ
ΣΥΝΤΡΟΦΟΙ ΚΑΛΗΜΕΡΑ
και άλλα διηγήματα

ΜΑΡΙΑ ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ
Η ΣΠΗΛΙΑ
(Μυθιστόρημα)

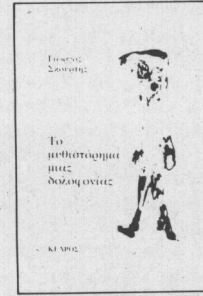
ΜΕΛΠΩ ΑΞΙΩΤΗ
ΜΙΑ ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ
και άλλα κείμενα

ΑΝΑΣΤΟΣ ΠΑΠΑΠΕΤΡΟΥ
ΣΥΝΟΡΙΑΚΟ ΕΠΕΙΣΟΔΙΟ
(τέσσερις νουβέλες)

ΜΑΡΩ ΔΟΥΚΑ
Η ΠΛΩΤΗ ΠΟΛΗ
(Δεύτερη έκδοση)

ΓΙΩΡΓΟΣ ΣΚΟΥΡΤΗΣ
ΤΟ ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑ ΜΙΑΣ ΔΟΛΟΦΟΝΙΑΣ
(Μυθιστόρημα)

ΚΩΣΤΟΥΛΑ ΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΥ
Η ΜΕΓΕΘΥΝΣΗ
(Διηγήματα)

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ
ΤΟ ΓΚΙΣΕ
(Μυθιστόρημα)

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΕΔΡΟΣ Γεωργίου Γενναδίου 6 (πάροδος Ακαδημίας) - Τηλ.: 36.15.783

Κριτικές παρατηρήσεις στο κείμενο του Rey

Οι παρατηρήσεις που ακολουθούν μπορούν να χωριστούν σε δύο κατηγορίες: 'Από τη μία μεριά, σε παρατηρήσεις που αφορούν τό σώμα και την εσωτερική λογική του κειμένου του Rey και από την άλλη σε επιμέρους επιφυλάξεις ή διαφωνίες που αναφέρονται σε λιγότερο ή περισσότερο μεμονωμένες θέσεις ή διατυπώσεις του ίδιου κειμένου. Οί θέσεις και διατυπώσεις αυτές με τό διαφορούμενο ή, αντίθετα, τόν υπερβολικά κατηγορηματικό χαρακτήρα τους, δέν μπορούν να αποτελέσουν αντικείμενο μιάς καλόπιστης συνολικότερης κριτικής όσο δέν αϊρεται αυτός ό διαφορούμενος χαρακτήρας ή δέν στοιχειοθετείται, αντίστοιχα, ή κατηγορηματικότητά τους.

1

'Ας αρχίσουμε, λοιπόν, από τήν πρώτη κατηγορία και ας προσπαθήσουμε, πρώτα απ' όλα, να δούμε πώς συγκροτείται τό αντικείμενο τό όποιο τό κείμενο του Rey θέλει να πραγματευθεί («θά ήθελα να αφιερώσω αυτές τίς δύο ώρες μελέτης για να ανιχνεύσουμε τούς λόγους για τούς όποιους οί «ανακαλύψεις» αυτές δέν πραγματοποιήθηκαν εδώ και έκατό χρόνια, που είναι και οί λόγοι για τούς όποιους αυτές σήμερα γίνονται δυνατές»).

Τό κείμενο ξεκινάει με ένα απόσπασμα του 'Αλτουσέρ. Τό μέρος του απόσπασματος που ενδιαφέρει εδώ είναι τό εξής: «Δέν υπάρχει διαδικασία παρά μόνον ύποκείμενη σε σχέσεις... 'Η ήπειρος (πρόκειται για τόν ιστορικό ύλισμό) έχει ανοίξει εδώ και έκατό χρόνια. Οί μόνον που έχουν εισχωρήσει είναι οί αγωνιστές τής επαναστατικής ταξικής πάλης. Είναι ντροπή μας, αλλά οί διανοούμενοι δέν ύποπτεύονται καν τήν ύπαρξη αυτής τής ήπειρου παρά μόνον για να τήν προσαρτήσουν και να τήν εκμεταλλευθούν σαν μιά άσήμαντη άποικία.

'Οφείλουμε να προχωρήσουμε στην άναγνώριση του εδάφους και στην εξερεύνηση αυτής τής ήπειρου για να τήν ελευθερώσουμε από αυτούς που τήν κατέχουν. Για να αποβιβαστούμε εκεί άρκει να ακολουθήσουμε αυτούς που προηγήθηκαν από μäs εδώ και έκατό χρόνια: τούς επαναστάτες αγωνιστές τής ταξικής πάλης. 'Οφείλουμε να μάθουμε από αυτούς όσα αυτοί ήδη ξέρουν. Μόνον με αυτόν τόν όρο θά μπορούμε και μεις να κάνουμε εκεί ανακαλύψεις... ανακαλύψεις που συμβάλλουν όχι στο να ερμηνεύσουν τόν κόσμο αλλά στο να τόν αλλάξουν...».

'Ο Rey διακρίνει μιά αντίφαση στο ένλόγω κείμενο. 'Η αποκάλυψη αυτής τής αντίφασης θά όροθετησει τόν Rey άπέναντι στον 'Αλτουσέρ και θά του χρησι-

μεύσει, με τή μορφή μäs έρώτησης και ως άφετηριακή θέση, για να θέσει σε κίνηση τό κείμενό του και ειδικότερα τό πρώτο του μέρος.

'Ας δώσουμε τό λόγο στον ίδιο τόν Rey: «'Δέν ύπάρχει διαδικασία παρά μόνον ύποκείμενη σε σχέσεις". 'Αλλά, αν πραγματικά «έκει ό Μάρξ δέν χρωστά πιά τίποτε στον Χέγκελ», είναι ώστόσο δυνατό να λέμε τότε ότι «στό άποφασιστικό σημείο αυτός προσφέρει κάτι που δέν έχει προηγούμενο»; Αύτή ή «προσφορά» του Μάρξ (ένός διανοουμένου) δέν έρχεται σε αντίφαση με τή διαπίστωση που ακολουθεί: «για να αποβιβαστούμε (σ' αυτή τήν ήπειρο) άρκει να ακολουθήσουμε αυτούς που προηγήθηκαν από μäs εδώ και έκατό χρόνια: τούς επαναστάτες αγωνιστές τής ταξικής πάλης»; Γιατί δέν θά ίσχυε και για τόν ίδιο τόν Μάρξ αυτός ό νόμος; Και ή «προσφορά» του δέν έγκειται άποκλειστικά στο ότι ακολουθήσε τούς επαναστάτες εργαζόμενους μακρύτερα από όποιονδήποτε «σοσιαλιστή», τόσο μακριά όσο χρειαζόταν για να καταστήσει τή σχέση ως προς τήν όποια διεξαγόταν ή πάλη τους (τή σχέση που αποκάλυπτε ή πάλη τους: τήν ύπεραξία) άρχη με τήν όποια ύπονομεύτηκε ή «οικονομική έπιστήμη» και οικοδομήθηκε ή «έπιστήμη τής ιστορίας»; 'Ας σταματήσουμε σ' αυτό τό έρώτημα, τό όποιο είναι θέση για μäs, για να δούμε βιαστικά τίς συνέπειές του».

2

'Η πρώτη κατηγορία των παρατηρήσεων που έχω να κάνω όργανώνεται γύρω από τό ότι, κατ' έμέ, ή αντίφαση που έπισημαίνει ό Rey δέν είναι αντίφαση. Πράγματι, ό 'Αλτουσέρ λέει «... για να αποβιβαστούμε σ' αυτήν τήν ήπειρο άρκει (εδώ χρειάζεται ή ύπογράμμιση) να ακολουθήσουμε...». 'Αρα, μέχρις εδώ, τό «να ακολουθήσουμε» συνιστά για τόν 'Αλτουσέρ μιά *ικανή συνθήκη* για να κάνουμε «ανακαλύψεις». Και αυτό λογικά συνεπάγεται (όπως κάθε *ικανή συνθήκη*) ότι:

1. 'Αν «ακολουθήσουμε» θά κάνουμε *όποσδήποτε* «ανακαλύψεις».

2. 'Αν δέν «ακολουθήσουμε» είναι δυνατό και να κάνουμε αλλά και να μήν κάνουμε «ανακαλύψεις».

'Αρα, σ' αυτό τό επίπεδο, ή ένσταση του Rey («γιατί δέν θά ίσχυε και για τόν ίδιο τόν Μάρξ αυτός ό νόμος;») δέν μπορεί να σταθεί. 'Όσο ή ένσταση αυτή άπευθύνεται σε μιά *ικανή συνθήκη*, επιτρέπονται και οί δύο λογικά δυνατές άπαντήσεις: α) ό Μάρξ έκανε «ανακαλύψεις» γιατί δντως «ακολούθησε» και β) ό Μάρξ έκανε «ανακαλύψεις» παρόλο που δέν «ακολούθησε».

Όμως η επόμενη φράση του Άλτουσέρ φέρνει κάτι καινούριο: «*Οφείλουμε να μάθουμε από αυτούς όσα αυτοί ήδη ξέρουν*». Πρόκειται για την ίδια τη δομή (άν και λιγότερο καθαρά διατυπωμένη από την ικανή συνθήκη) της *αναγκαίας συνθήκης*. Κατά συνέπεια, για το κείμενο του Άλτουσέρ, το «*νά ακολουθήσουμε*» συνιστά μία συνθήκη τόσο ικανή όσο και αναγκαία: «*Αν «ακολουθήσουμε» θά κάνουμε όπωσδήποτε «ανακαλύψεις», αν δεν «ακολουθήσουμε» δεν θά κάνουμε καμιά*. Άρα, στην πραγματικότητα, ισχύει και για τον Μάρξ ο παραπάνω «νόμος»: αυτός έκανε τις «ανακαλύψεις» του ακριβώς επειδή «ακολούθησε».

Βλέπουμε λοιπόν έτσι ότι η ένταση του Rey όχι μόνον δεν στέκει αλλά και δεν μπορεί κατά κανέναν τρόπο να οικοδομησει μία διαχωριστική γραμμή απέναντι στον Άλτουσέρ. Ο κινητήρας γι' αυτόν τό διαχωρισμό, ή «άντιφαση» που επισημάνθηκε, είναι ένας ψεύτικος κινητήρας, ή αντίφαση δεν υπάρχει.

Όμως τό κείμενο του Rey συνεχίζεται και — πράγμα αξιοσημείωτο — συνεχίζεται με ιδιαίτερη δύναμη. Πράγμα που σημαίνει ότι υπάρχει κινητήρας και μάλιστα κινητήρας με μεγάλη ισχύ. Στην πραγματικότητα, ή συνέχεια του κειμένου αναπτύσσει με αυστηρότητα τις συνέπειες μιάς θέσης που διαφέρει τόσο από τη θέση του Άλτουσέρ όσο και από τη θέση με την οποία ο Rey νομίζει ότι την αντικαθιστά. Και αυτή ή θέση δεν είναι άλλη από την *αναγκαία* συνθήκη. Για να κάνουμε «ανακαλύψεις» πρέπει υποχρεωτικά, *είναι αναγκαίο* να «ακολουθήσουμε». Είναι ακριβώς ή ένταση που ασυνείδητα αποκαθίσταται ανάμεσα σε συνθήκη ικανή και συνθήκη αναγκαία ή οποία συνιστά τόν κινητήρα του κειμένου και φτιάχνει τη δύναμή του. Η θέση της «αναγκαίας συνθήκης», καθώς αναπτύσσεται με αυστηρότητα, αποδεικνύεται εξαιρετικά γόνιμη — ή συνέχεια του κειμένου τό δείχνει καθαρά — και με την επιφύλαξη κάποιων αναγκαίων διευκρινίσεων (βλέπε τη δεύτερη κατηγορία παρατηρήσεων παρακάτω) βρίσκει και έμένα σύμφωνο.

Αντίθετα, σπεύδω να τό πω, δεν συμφωνώ καθόλου με τη θέση της «ικανής συνθήκης». Τό «νά ακολουθήσουμε», όσο και αν είναι μιά αναγκαία συνθήκη δεν συνιστά καθόλου συνθήκη ικανή. Μιά ματιά σε όσα συμβαίνουν γύρω μας ή σε όσα έχουν συμβεί ή συμβαίνουν σε άλλους τόπους και χρόνους θά μάς πείσει άμέσως. Ένας μεγάλος αριθμός διανοουμένων με πρόθεση άστική ή μικροαστική «ακολουθούν» ή κάποτε «ακολούθησαν» και όχι μόνο δεν έκαναν «ανακαλύψεις» αλλά συνέχισαν να φέρουν μαζί τους όλες τις προκαταλήψεις, όλόκληρη την ιδεολογία της τάξης από την οποία προέρχονταν. Υπάρχουν ακόμη και περιπτώσεις που «ακολούθησαν» για μιά όλόκληρη ζωή αλλά στό τέλος βρέθηκαν να απέχουν ιδιαίτερα πολύ από τις θεμελιώδεις θέσεις του επαναστατικού προλεταριάτου.

Στή βάση όσων προηγούνται μπορούμε λοιπόν να πούμε ότι τό κείμενο του Rey παρουσιάζεται με μιά διπλή όψη. Από τη μιά μεριά — και αυτή είναι, πιστεύω, ή κύρια πλευρά του — αναπτύσσει αυστηρά τις συνέπειες της «αναγκαίας συνθήκης». Από την άλλη μεριά όμως, ή θέση αυτή άπουσιάζει εντελώς από τό όπτικό πεδίο του συγγραφέα και, όταν οί συνέπειές της την υποχρεώνουν να εμφανιστεί, εκλαμβάνεται ως ένα είδος επέκτασης του αντίστροφου της (ή «ικανή συνθήκη» όπως εφαρμόζεται και στην περίπτωση του Μάρξ και στην περίπτωση των άλλων επαναστατών ηγετών). Αυτή δέ ή άσυνείδητη σύγχυση ανάμεσα σε

αναγκαία και ικανή συνθήκη, αυτή ή άρρητη ταύτιση των δύο επιφέρει μιά σειρά από όλισθήματα, οδηγεί σε τοποθετήσεις ιδιαίτερα συζητήσιμες, οί όποιες μάλιστα μπορεί να οδηγήσουν πολύ μακριά. Τά ζητήματα αυτά θά προσπαθήσω να ξεκαθαρίσω σε όσα ακολουθούν.

3

Στό άπόσπασμα που ήδη αναφέραμε ο Rey λέει: «... και ή «προσφορά» του (πρόκειται για τόν Μάρξ) δεν έγκειται *άποκλειστικά* στό ότι αυτός ακολουθήσε τους επαναστάτες εργαζόμενους *μακρύτερα* από όποιονδήποτε «σοσιαλιστή», τόσο μακριά όσο...». Έχοντας κάτω από τη ματιά του, κατά ρητό τρόπο, μόνον την «ικανή συνθήκη», ο Rey προσπαθεί να συλλάβει την «προσφορά» του Μάρξ άποκλειστικά και μόνο κάτω από τους όρους της και φυσικά δεν τό κατορθώνει. Ανάμεσα στον Μάρξ και τους «σοσιαλιστές» που προηγήθηκαν, τόν ακολουθήσαν ή ύπηρεξαν σύγχρονοι του δεν τίθεται έτσι παρά μιά άπλή, ποσοτική διαφορά, μιά άπλή γραμμική σχέση ή όποια άπαγορεύει πρακτικά κάθε ουσιαστική απάντηση στό έρώτημα που αναγκαστικά έπεται: Γιατί είναι *ειδικά* ο Μάρξ ο όποιος, μέσα σε συγκεκριμένες κοινωνικές συνθήκες, θεμελιώσε τόν ιστορικό ύλισμό;

Η «προσφορά» του Μάρξ δεν βρίσκει καθόλου την εξήγησή της στό ότι άπλως «ακολούθησε μακρύτερα». Η «προσφορά» αυτή έγινε δυνατή μόνο γιατί προσπάθησε να ακολουθήσει τους επαναστάτες αγωνιστές *διαφορετικά* απ' ό,τι έκαναν οί διάφοροι «σοσιαλιστές». Και είναι *άποκλειστικά* για αυτό τό λόγο που έπιστες κατορθωσε, αν θέλουμε, να «ακολουθήσει» και «μακρύτερα».

Αυτό τό «διαφορετικά» δεν είναι τίποτε άλλο από την ιδεολογική επαναστατικοποίηση του Μάρξ, την «ύρίμανση» του, την κολοσσιαία προσπάθεια που χρειάστηκε να αφιερώσει στην κριτική των αντιλήψεων της εποχής του. Και αυτή ή κριτική είναι αυστηρά συνώνυμη με την άδιάκοπη προσπάθειά του να απαλλαγεί από τό συντριπτικό φορτίο της κυρίαρχης ιδεολογίας, από την προσπάθειά του να τοποθετηθεί στό σκοπιά του επαναστατικού προλεταριάτου και να «δει» από αυτή τη σκοπιά τό σύνολο των κοινωνικών σχέσεων, από την προσπάθειά του, δηλαδή, να συλλάβει τό νόημα και την έμβέλεια των προλεταριακών άγώνων και να ιδρύσει έτσι την έπιστήμη που αυτοί οί άγώνες άπαιτούσαν.

Είναι, βέβαια, άδιαμφισβήτητο ότι αυτή ή ιδεολογική επαναστατικοποίηση, αυτή ή αλλαγή σκοπιάς δεν μπορεί να προκύψει παρά μόνο χάρη στην ώθηση των προλεταριακών άγώνων, παρά μόνο χάρη στις αλλαγές που επιφέρουν στά ιδεολογικά μορφώματα τά διαφορετικά επίπεδα της ταξικής πάλης, δηλαδή *μόνον* αν «ακολουθήσουμε». Ωστόσο ή συνθήκη της ιδεολογικής επαναστατικοποίησης (άκόμη μιά συνθήκη αναγκαία αλλά όχι ικανή!) είναι μιά συνθήκη διαφορετική, αν και εξαρτημένη, από τη συνθήκη του «νά ακολουθήσουμε». Όλοι οί ούτοπικοί σοσιαλιστές «ακολούθησαν», χωρίς όμως να κατορθώσουν να ξεφύγουν από τη μικροαστική ιδεολογία και χωρίς, βέβαια, να θεμελιώσουν τόν ιστορικό ύλισμό. Άλλωστε και ό ίδιος ο Rey, σε ένα διαφορετικό πλαίσιο* ανα-

* Βλέπε τό βιβλίο του *Colonialisme, Neocolonialisme et Transition au Capitalisme*, Maspéro, 1971. σ. 1.

γνωρίζει ρητά τό γεγονός αυτό: «*Ἡ ἀστική ἰδεολογία κυριαρχεῖ σέ ὀλόκληρο τό διανοητικό μας τοπίο. Αὐτοί πού νομίζουν ὅτι μποροῦν νά ξεφύγουν χωρίς νά ἀναλαμβάνουν ὡς πρότίστο ἔργο τους τήν κριτική καί τήν πάλη ἐναντίον της, δέν κάνουν τίποτε ἄλλο ἀπό τό νά τήν ἀναπαράγουν καί νά τήν ἐνισχύουν χωρίς τή θέλησή τους*».

«*Ὅμως οἱ θεωρητικές ἐπιπτώσεις τοῦ ἀρχικοῦ κενού στή σκέψη τοῦ Rey συγκεντρώνονται καί συγκεκριμενοποιοῦνται, ὅπως εἶναι φυσιολογικό, στό σημεῖο ἐκεῖνο τοῦ κειμένου τοῦ ὅπου προσπαθεῖ νά ἀνακαταστήσει, δηλαδή νά συλλάβει στήν ἐνότητά τους τόσο αὐτό πού θεωρεῖ ὡς ἀφετηριακή του θέση ὅσο καί τίς λογικές συνέπειες τῆς «θέσης» αὐτῆς. Τό σχετικό ἀπόσπασμα εἶναι τό ἑξῆς:*

«*Καί ἐπανερχόμεστε στήν ἀρχική μας δήλωση: μόνον οἱ ἐπαναστάτες ἀγωνιστές τῆς ταξικῆς πάλης στόν καπιταλισμό ἢ σέ κάποιον ἄλλον τρόπο παραγωγῆς μποροῦν νά διαθέτουν τίς ἀπλές καί ἀφηρημένες ἔννοιες μέ βάση τίς ὁποῖες οἰκοδομεῖται ἡ «ἐπιστήμη τῆς ἱστορίας». Δουλειά τῶν διανοουμένων εἶναι ἐν προκειμένῳ μόνον ἡ πραγματοποίηση τοῦ περάσματος ἀπό τίς ἀπλές καί ἀφηρημένες ἔννοιες στίς σύνθετες καί συγκεκριμένες. Καί ἡ χρησιμότητα αὐτῆς τῆς δουλειᾶς, ὅπως ὁ Μάρξ καί ὁ «Ενγκελς ἤξεραν καλά, συνίσταται οὐσιαστικά στό ὅτι αὐτή ἐπιτρέπει σ' αὐτούς τούς ἀγωνιστές νά ἐξηγοῦν σέ ὀλοένα καί πλαύτερες μάζες συντρόφων τους παραπλανημένον ἀπό τήν ἰδεολογία (θεωρητική καί πρακτική) τῆς κυριαρχῆς τάξης τί ἀκριβῶς κρύβεται πίσω ἀπό τίς περισσότερες σύνθετες μορφές καί ὅτι αὐτό τό πράγμα εἶναι ἕνα πράγμα ἄπλό. Ἐτσι ὁ ἱστορικός ὕλισμός καταλαμβάνει τίς μάζες καί οἱ μάζες καταλαμβάνουν τόν ἱστορικό ὕλισμό χάρι τόν κομμουνιστικό ἰδεολογικό μηχανισμό. Τό καθῆκον ὅσων ἤδη ἔχουν πρόσβαση σ' αὐτή τήν ἐπιστήμη, εἴτε πρόκειται γιά διανοουμένους εἴτε γιά ἀγωνιστές, προφανῶς δέν εἶναι νά τή μετατρέψουν σ' ἕνα καινούριο ἐργαλεῖο καταπίεσης μιᾶς ἐργατικῆς τάξης «ἱκανῆς μόνο νά δέχεται τή θεωρία ἀπέξω, ἀπό τούς ἀστους διανοουμένους», ὅπως τό συνέλαβαν — καί δυστυχῶς τό ἐφάρμοσαν — οἱ σοσιαλιστικοί καί κομμουνιστικοί μηχανισμοί ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Κάουτσκι».*

Ἡ ἀρχή τοῦ ἀποσπάσματος λέει ὅτι «... μόνον οἱ ἐπαναστάτες ἀγωνιστές... μποροῦν νά διαθέτουν τίς ἀπλές καί ἀφηρημένες ἔννοιες... Ἡ δουλειά τῶν διανοουμένων εἶναι μόνον ἡ πραγματοποίηση τοῦ περάσματος ἀπό τίς ἀπλές καί ἀφηρημένες... στίς σύνθετες καί συγκεκριμένες ἔννοιες». Ὅμως τό νά διαθέτεις κάποιο πράγμα σημαίνει, ἂν δέν κάνω λάθος, τό νά θέτεις στή διάθεση κάποιου κάποιο πράγμα πού ἤδη ὑπάρχει, κάποιο πράγμα ἤδη ἔτοιμο, κάποιο πράγμα πού δέν ἐπιδέχεται πλέον κανένα μετασχηματισμό. Ἐδῶ οἱ ἐπαναστάτες ἀγωνιστές διαθέτουν (!) στούς διανοουμένους ἔννοιες (!), τίς ἀπλές καί ἀφηρημένες (!!) ἔννοιες. Καί καθῶς αὐτοί οἱ δεύτεροι, σύμφωνα μέ τό παραπάνω ἀπόσπασμα, δέν ἔχουν παρά νά πραγματοποιήσουν τό *πέρασμα* ἀπό τίς ἔννοιες αὐτές στίς σύνθετες καί συγκεκριμένες ἔννοιες, μποροῦμε φυσιολογικά νά συμπεράνουμε ὅτι οἱ ἐργάτες τῆς ἐποχῆς τοῦ Μάρξ τοῦ ἀπηύθυναν τά παρακάτω περίπου λόγια: «Ἡ θεμελιώδης σχέση τῆς διαδικασίας χωρίς ὑποκείμενο μέσα στήν ὁποία εἴμαστε ἐνταγμένοι εἶναι ἡ σχέση ἐκμετάλλευσής μας. Ἐς τήν ὀνομάσουμε — τό ὄνομα δέν ἔχει σημασία — ὑπεραξία. Ἡ σχέση αὐτή καθορίζεται ἀπό τό διαχωρισμό μας ἀπό τά μέσα παραγωγῆς, ἀπό τό γεγονός ὅτι ἡ ἐργατική μας δύναμη ἔχει μετατραπεί

σέ ἐμπόρευμα. Αὐτό πού θέλουμε ἀπό σένα εἶναι, ξεκινώντας ἀπό ἐκεῖ, νά καταβάλλεις τήν ἀπαιτούμενη διανοητική προσπάθεια γιά νά μᾶς ἐξηγήσεις τί εἶναι τό κέρδος, πῶς σχηματίζονται οἱ τιμές τῶν ἐμπορευμάτων (ἄρα καί ὁ μισθός μας) κ.λπ. κ.λπ. γιὰτί ἐδῶ πραγματικά ἐμεῖς δέν καταλαβαίνουμε τίποτα». Πρόκειται προφανῶς γιά συνέπεια ἀκραία. Ἄλλά αὐτό πού ἔχει σημασία εἶναι νά καταλάβουμε ὅτι ἡ θέση τῆς «διάθεσης» καί τοῦ «περάσματος» — ἀπ' ὅπου ἀπορρέει ἀκριβῶς αὐτή ἡ ἀκραία συνέπεια — δέν πέφτει ἀπό τόν οὐρανό. Δέν εἶναι, μέ τή σειρά της, παρά συνέπεια τῆς «ἱκανῆς συνθήκης». Ἄς προσπαθήσουμε νά δοῦμε γιὰτί.

Ἡ «ἱκανή συνθήκη», ὅπως εἶδαμε, λέει ὅτι γιά νά κάνουμε «ἀνακαλύψεις» στήν «ἐπιστήμη τῆς ἱστορίας» *ἀρκεῖ* νά «ἀκολουθήσουμε» τούς ἐπαναστάτες ἀγωνιστές τῆς ταξικῆς πάλης. Καί αὐτό πάλι λογικά συνεπάγεται, ὅπως ἐπίσης εἶδαμε, ὅτι *ὄλοι* ὅσοι ἔτσι «ἀκολουθοῦν» θά κάνουν *ὅπως ὁδηγοῦν* τέτοιες «ἀνακαλύψεις». Ἡ ἐμπειρία, τώρα, πού ἔχει συσσωρευθεῖ ἀπό τήν ἐπιστημονική πρακτική *στό σύνολο π.χ.* δέιχνει ὅτι, καί ἐδῶ θά συμφωνῆσει ὁ Rey, αὐτό τό δεύτερο πραγματικά ἰσχύει ἀλλά ἰσχύει μόνον ἐφόσον μιά γνωστική περιοχή εἶναι αὐστηρά συγκροτημένη ὡς ἐπιστήμη. Ὅλοι ὅσοι ἐργάζονται στά πλαίσια π.χ. τῶν μαθηματικῶν, τῆς φυσικῆς ἢ τῆς χημείας, δηλαδή *ὄλοι* ὅσοι *ἐκεῖ* «ἀκολουθοῦν», παράγουν μέ τή δουλειά τους μιά μικρή ἢ μεγαλύτερη καινούρια γνώση, κάνουν μικρές ἢ μεγαλύτερες ἀνακαλύψεις πού ἐντάσσονται ὀργανικά στή διαδικασία ἀνάπτυξης αὐτῆς τῆς ἐπιστημονικῆς πρακτικῆς. Καί ὅπου, βέβαια, αὐτό τό «ἀκολουθοῦν» σημαίνει ἐδῶ ὅτι οἱ ἐρευνητές ἀποδέχονται καί μέ τή δουλειά τους ἐπαναβεβαιώνουν τίς θεμελιώδεις ἔννοιες τῆς ἀντίστοιχης ἐπιστήμης καί τίς σχέσεις πού τίς συνδέουν, ὅτι ἐντάσσονται στίς καί μέ τή δουλειά τους ἐμπλουτίζουν τίς διαδικασίες πού συνοψίζουν τήν πρακτική τῆς ἐπιστήμης αὐτῆς, ὅτι συμφωνοῦν ὡς πρός τό ἐπιστημολογικό καθεστῶς τῶν προϊόντων πού παράγει αὐτή ἡ πρακτική.

Ὅμως γιά τόν Rey τό «ἀκολουθοῦν» δέν ἀναφέρεται στίς θεμελιώδεις ἔννοιες, σχέσεις καί διαδικασίες τῆς «ἐπιστήμης τῆς ἱστορίας». Ἀναφέρεται στούς «ἐπαναστάτες ἀγωνιστές τῆς ταξικῆς πάλης». Ἄρκει νά «ἀκολουθήσουμε» αὐτούς γιά νά κάνουμε «ἀνακαλύψεις», δηλαδή νά ἀναπτύξουμε, ὡς ἐρευνητές, τήν «ἐπιστήμη τῆς ἱστορίας». Καί αὐτό, προφανῶς, δέν μπορεῖ παρά νά σημαίνει ὅτι οἱ θεμελιώδεις ἔννοιες, σχέσεις καί διαδικασίες τῆς «ἐπιστήμης τῆς ἱστορίας» δέν ἀνήκουν στή δικαιοδοσία τῶν ἀντίστοιχων ἐρευνητῶν, τῶν διανοουμένων. Βρίσκονται στήν ἀποκλειστική κατοχή τῶν «ἐπαναστατῶν ἀγωνιστῶν τῆς ταξικῆς πάλης» οἱ ὁποῖοι τίς διαθέτουν στούς διανοουμένους πού τούς ἀκολουθοῦν ὥστε αὐτοί οἱ δεύτεροι νά κάνουν τή δουλειά τους, δηλαδή τό «πέρασμα στίς σύνθετες καί συγκεκριμένες ἔννοιες». Καί εἶναι αὐτό τό «πέρασμα» πού συνιστά, βέβαια, τίς σχετικές «ἀνακαλύψεις». Ἄρα βλέπουμε πῶς πραγματικά ἡ θέση τῆς «διάθεσης» καί τοῦ «περάσματος» δέν εἶναι οὔτε τυχαία οὔτε μεμονωμένη· δέν εἶναι παρά λογικό ἐπακόλουθο τῆς «ἱκανῆς συνθήκης»: Οἱ διανοούμενοι ἀρκεῖ νά ἀκολουθήσουν τούς ἐπαναστάτες ἀγωνιστές τῆς ταξικῆς πάλης γιά νά κάνουν «ἀνακαλύψεις» *ἐπειδή* οἱ πρότεροι διαθέτουν τή θεωρητική βάση πού θά χρησιμοποιήσουν οἱ δεύτεροι γιά νά κάνουν τίς «ἀνακαλύψεις» αὐτές.

Μέ τά παραπάνω ξεκαθαρίζεται καί ἡ ἄποψη τοῦ Rey σχετικά μέ τήν «προσφορά» τοῦ Μάρξ: Ἄν *ὄλοι*

οί διανοούμενοι που «άκολουθούν» *δέν έχουν παρά να παραλάβουν* τις άπλές και άφηρημένες έννοιες για να τις επεξεργαστούν και να πραγματοποιήσουν τό «πέραςμα», έπεται ότι *όλοι* υπόκεινται αυστηρά στους ίδιους όρους, βρίσκονται *όλοι* ακριβώς στην ίδια θέση απέναντι στους επαναστάτες εργαζόμενους. Όποτε ή διαφορά ανάμεσα στην «προσφορά» του καθένα δέν μπορεί να είναι παρά καθαρά ποσοτική, ό ένας δέν μπορεί να προχωρήσει παρά άπλά και μόνον «πιο μακριά» από τόν άλλο. Έτσι τό έρώτημα που διατυπώσαμε προηγουμένως, σχετικά μέ τούς λόγους που όδήγησαν τόν Μάρξ στή θεμελίωση τής επιστήμης τής ιστορίας, διαγράφεται άπολύτως από τό έρευνητικό μας πεδίο: Δέν είναι πλέον ό Μάρξ αυτός που *θεμελίωσε* τήν επιστήμη τής ιστορίας· είναι οί επαναστάτες εργαζόμενοι αυτοί οί όποιοι, ούτως είπείν, τή θεμελιώνουν έσσει κατέχοντας τις θεμελιώδεις θεωρητικές τής έννοιες.

Η συνέχεια του άποσπάσματος του Rey προσπαθεί να άποσαφηνίσει τό πεδίο εφαρμογής τής «ικανής συνθήκης». Για να προσδιορίσει τήν άρθρωση τής επαναστατικής θεωρίας μέ τήν ταξική πάλη εισάγει τρεις όρους: τούς διανοούμενους (που πραγματοποιούν τό «πέραςμα»), τις μάζες (που φτιάχνουν τήν ιστορία) και, ανάμεσα στους δύο («... είτε πρόκειται για διανοούμενους είτε για αγωνιστές...»), τούς επαναστάτες αγωνιστές των όποιων τό καθήκον είναι πιο σύνθετο. Αυτοί όφείλουν να παραδώσουν στους πρώτους τό αντικείμενο τής δουλειάς τους — και να παραλάβουν ως αντάλλαγμα τό προϊόν αυτής τής δουλειάς — τις σύνθετες και συγκεκριμένες έννοιες —, προϊόν τό όποιο θά χρησιμοποιηθούν για τή δουλειά εξήγησής που έχουν να κάνουν μέσα στις μάζες. Ειδικά αυτός ό τρίτος όρος και οί σχέσεις που διατηρεί μέ τούς άλλους δύο συνιστά ευθεία συνεπαγωγή τής «ικανής συνθήκης» και του πορίσματος τής, τής θέσης τής «διάθεσης» και του «περάσματος». Και πραγματικά. Άφου σε κάθε εκμεταλλευτική κοινωνία άφενός οί μάζες είναι παραπλανημένες από τήν κυρίαρχη ιδεολογία και άφετέρου οί διανοούμενοι δέν έχουν παρά να πραγματοποιήσουν τό «πέραςμα», πρέπει να υπάρχει ένας τρίτος όρος — οί επαναστάτες αγωνιστές — που εξασφαλίζει τή σύνδεση ανάμεσα στους δύο άλλους και έγυάται έτσι θεωρητικά τή *δυνατότητα* επανάστασης.

Άκριβώς μέ τή βοήθεια αυτού του τρίτου όρου — δηλαδή τελικά μέσω τής «ικανής συνθήκης» — άμφισβητείται ή θέση του Κάουτσκι. Η εργατική τάξη δέν «δέχεται τή θεωρία απέξω, από τούς άστους διανοούμενους». Άνάμεσα σ' εκείνην και σ' αυτούς παρεμβάλλεται ένας ενδιάμεσος, οί επαναστάτες αγωνιστές. Και αυτοί οί επαναστάτες αγωνιστές αποτελούν — πράγμα άπαραίτητο σε αυτήν τήν κριτική — μέρος των μαζών. Οί επαναστάτες αγωνιστές είναι *εργαζόμενοι* και ειδικότερα, έκείνοι από τούς εργαζόμενους που δέν παραπλανώνται — υποτίθεται — από τήν κυρίαρχη ιδεολογία.

Μέ αυτήν τήν όπτική, ή θεωρία παρουσιάζεται διαχωρισμένη στά δύο. Τό πρώτο τής μέρος (οί θεμελιώδεις έννοιες) περιέρχεται στή δικαιοδοσία των αγωνιστών, τό δεύτερο (ή πραγματοποίηση του «περάσματος») σε αυτή των διανοούμενων. Όπου, προφανώς, για να μπορέσει να υπάρξει κριτική, είναι στο πρώτο μέρος τής θεωρίας που υποτίθεται πως αναφέρεται ό Κάουτσκι. Άν αυτός ως θεωρία θεωρούσε τήν πραγματοποίηση του «περάσματος», τότε ή θέση του δέν θά διέφερε αυστηρά σε τίποτε από τή θέση του Rey.

Για μένα ή προτεινόμενη άρθρωση ανάμεσα σε ταξική πάλη και επαναστατική θεωρία — και κατά συνέπεια και ή κριτική στή θέση του Κάουτσκι που από κεί συναγεται — δέν στέκει κατά κανέναν τρόπο. Και αυτό ανεξάρτητα από όποιαδήποτε κριτική στή «ικανή συνθήκη». Άς προσπαθήσουμε να δούμε γιατί.

Είναι άδιαμφισβήτητο πως μέσα στις μάζες υπάρχουν σημαντικές ιδεολογικές διαφορές. Όρισμένοι εργαζόμενοι έχουν μία ιδιαίτερα όξυμένη συνείδηση τής εκμετάλλευσης και καταπίεσης που ύφίστανται και είναι έτοιμοι να αναλάβουν σκληρούς άγώνες. Άλλοι διατηρούν περισσότερες ψευδαισθήσεις ως προς τις δυνατότητες να βελτιωθούν οί συνθήκες τής ζωής τους μέσα στο καθεστώς εκμετάλλευσης και είναι κατά συνέπεια περισσότερο παθητικοί, λιγότερο έτοιμοι για άγώνα. Υπάρχουν, τέλος, εργαζόμενοι που παραμένουν έρμητικά έγκλωβισμένοι στην κυρίαρχη ιδεολογία και πολύ δύσκολα μαθαίνουν από τήν ίδια τους τήν πείρα. Όμως, άφου διαπιστωθούν τέτοιες διαφορές, αυτό που πρέπει να ύπογραμμιστεί είναι ότι ή συνείδηση των εργαζόμενων, *ως εργαζόμενων*, ή γνώση των συνθηκών ύπαρξής τους, όσοδήποτε πλατιά ή όξεια κι αν είναι, παραμένει στο επίπεδο *τής έμπειρικής γνώσης*, στο επίπεδο τής έμπειρίας που αποκτούν από τήν άμεση εκμετάλλευση και καταπίεσή τους. Και αυτό δέν είναι καθόλου παράδοξο. Όλοι ανεξαιρέτως οί μηχανισμοί που διαθέτουν οί εκμεταλλεύτριες τάξεις εργάζονται άσταμάτητα μέ τόν ίδιο στόχο: να δημιουργήσουν και να διατηρήσουν ένα χάσμα ανάμεσα σε άμεσους παραγωγούς και έλλογη γνώση, να άπωθήσουν, να άποκρύψουν, να αναστρέψουν, να διαστρεβλώσουν τούς δεσμούς που συνδέουν και έξαρτούν κάθε επιστημονική γνώση και κάθε επιστήμη μέ τήν πρακτική έμπειρία των μαζών, να εξασφαλίσουν τήν άπόλυτη κοινωνική κυριαρχία τής διανοητικής εργασίας πάνω στή χειρωνακτική.

Στή βάση αυτή, ό τρίτος όρος που εισάγει ό Rey, αν και υπάρχει (έφόσον μέ αυτόν έννοεί τούς πιο συνειδητούς εργαζόμενους, αυτούς που αγωνίζονται — χωρίς όστόσο αυτοί να «διαφεύγουν» από τήν ιδεολογία τής κυρίαρχης τάξης), δέν έχει τό ρόλο ούτε έπιτελεί τή λειτουργία που του άποδίδει ό συγγραφέας. Ακόμη και οί εργαζόμενοι ύφίστανται άμεσα τήν εκμετάλλευση και τήν καταπίεση, μολονότι έχουν συχνά μία ιδιαίτερα όξυμένη συνείδηση, οί *θεμελιώδεις θεωρητικές έννοιες* του ιστορικού ύλισμου δέν γεννιούνται αυθόρμητα από τήν άμεση έμπειρία τους. Άκόμη και οί πιο συνειδητοί εργαζόμενοι δέν είναι οί άμεσοι φορείς αυτών των έννοιών. Μέσα στις κοινωνίες όπου βασιλεύει ή εκμετάλλευση, οί θεωρητικές έννοιες κάθε επιστήμης, είτε αυτές είναι άπλές και άφηρημένες έννοιες είτε είναι σύνθετες και συγκεκριμένες, δέν μπορούν να παραχθούν παρά μέσα από μία διανοητική εργασία, παρά μόνον από αυτούς που γνωρίζουν τούς κανόνες και τις ειδικές άπαιτήσεις μιάς τέτοιας εργασίας, δηλαδή από διανοούμενους (των όποιων ή ταξική προέλευση μπορεί να είναι άστική, μικροαστική, εργατική, άγροτική ή ότιδήποτε — αυτό που έχει έδω σημασία είναι ότι πρέπει να ξέρουν να εκτελούν αυτοί του είδους τή δουλειά, να κατέχουν τήν «πρακτική» τής παραγωγής έλλογης γνώσης).

Άν αυτό είναι σωστό, αν πραγματικά οί έννοιες του ιστορικού ύλισμου δέν μπορούν να γεννηθούν παρά μέσα από μία διανοητική εργασία, εργασία που έπιτελείται από μερικούς διανοούμενους ανάμεσα σε όλους όσοι «άκολουθούν», τότε ή θέση αυτών των διανοούμενων δέν βρίσκεται καθόλου ανάμεσα σε άπλές και

ἀφηρημένες έννοιες από τή μιά μεριά και έννοιες σύνθετες και συγκεκριμένες από τήν άλλη και ή λειτουργία τους κατά κανένα τρόπο δέν ανάγεται άπλώς στο πάρασμα από μιά κατηγορία έννοιών σέ μιά άλλη κατηγορία έννοιών. Ή θέση τους βρίσκεται μεταξύ έμπειρικής και έλλογης γνώσης και ή λειτουργία τους είναι νά εξασφαλίσουν τό πάρασμα από μιά μορφή γνώσης σέ μιά άλλη μορφή γνώσης, τό πάρασμα από τήν άμεση έμπειρία στην έπιστημονική γνώση, τό πάρασμα από τήν πρακτική στή θεωρία υπό τούς όρους και για τίς άνάγκες αυτής της πρακτικής, δηλαδή υπό τούς όρους και για τίς άνάγκες της πάλης τών εργαζομένων, υπό τήν ταξική καθοδήγηση τών εργαζομένων.

Τό πάρασμα από τήν πρακτική έμπειρία τών εργαζομένων στην έπιστημονική γνώση αυτής της έμπειρίας προβάλλει πολύ βαρύτερες άπαιτήσεις από τό άπλό πάρασμα από μιά οικογένεια έννοιών σέ μιά άλλη. Έτσι από όλους τούς διανοούμενους πού «άκολουθούν» πολύ λίγο είναι εκείνοι πού κατορθώνουν νά άντισταθούν άποτελεσματικά στην ιδεολογία στην όποία υπόκεινται (και αυτό άκόμη περισσότερο γιατί, ως διανοούμενοι, και δέν ύφιστανται άμεσα τήν έκμετάλλευση και έχουν μιά κοινωνική λειτουργία πού συνίσταται, άκριβώς, στην παραγωγή και τήν άναπαγωγή της κυρίαρχης ιδεολογίας) και νά πραγματοποιήσουν τή διπλή κίνηση πού άπαιτεί κάθε συμβολή σ' αυτό τό πάρασμα: νά μάθουν, πρώτα, από τούς εργαζόμενους τήν έμπειρία της έκμετάλλευσης σέ όλες τίς μορφές της και νά παράξουν, ύστερα, τήν έπιστημονική μορφή αυτού πού έμαθαν. Οί υπόλοιποι από όσους «άκολουθούν» άναπαράγουν, θέλοντας και μή, μέ τή μιά ή τήν άλλη μορφή, άνοιχτά ή συγκεκαλυμμένα, τήν ιδεολογία από τήν όποία ξεκίνησαν και στην όποία εξακολουθούν νά υπόκεινται, τήν ιδεολογία τών κυρίαρχων τάξεων. Από αυτή τή σκοπιά νομίζω πώς πρέπει νά έξεταστεί ή «προσφορά» του Μάρξ.

Τά παραπάνω, άν είναι σωστά, δείχνουν συγκεκριμένα γιατί δέν στέκει ή κριτική του Κάουτσκι πού προτείνει ο Rey. Ο όρος πού στήριζε αυτήν τήν κριτική δέν μπορεί νά παίξει τό ρόλο του. Μολαταύτα είναι φανερό πώς ή θέση του Κάουτσκι πρέπει νά συζητηθεί. Και σ' αυτή τή συζήτηση τό σωμα του κειμένου του Rey συμβάλλει άποφασιστικά.

Ή θέση του Κάουτσκι περιέχει δύο όρους πού μπορούν νά άποτελέσουν άντικείμενο κριτικής άνάλυσης: τόν όρο «άπέξω» και τόν όρο «θεωρία». Μέχρι σήμερα τούς δύο όρους της κριτικής τούς συγκέντρωσε κυρίως ο πρώτος όρος ενώ ο δεύτερος λίγο πολύ άγνοήθηκε ως άυτονόητος. Όμως, όπως είδαμε, μιά τέτοια προσέγγιση προσκρούει σέ κάτι πού δέν έπιδέχεται άμφισβήτηση: οί διανοούμενοι, όσοι κατέχουν τήν πρακτική πού δημιουργεί έλλογη γνώση, ήρα άνθρωποι πού βρίσκονται λίγο πολύ έξω από τίς διαδικασίες της άμεσης έκμετάλλευσης, είναι αυτοί πού παράγουν και άναπτύσσουν τίς έννοιες κάθε έπιστήμης και, κατά συνέπεια, και της έπιστήμης της ιστορίας.

Ίσως ή κύρια συμβολή του κειμένου του Rey στο σύνολο του είναι ότι έπιτυγχάνει μιά μετατόπιση της παραδοσιακής κριτικής στή θέση του Κάουτσκι. Ή θέση της «άναγκαίας συνθήκης», θέση πού ένυπαρχει, όπως είδαμε, άρρητα μέσα στο κείμενο, από τή μιά μεριά θέτει τά πραγματικά όρια αυτού του «άπέξω» (μόνον όσοι από τούς «άπέξω» «άκολουθούν» μπορούν ένδεχομένως νά κάνουν «άνακαλύψεις») και, από τήν άλλη, άνασύρει από τήν άφάνεια του άυτονόητου τόν όρο «θεωρία» θέτοντας μιά άπόλυτη συνθήκη για τή γέννηση και τήν άνάπτυξη της: τήν άπαιτηση νά

«άκολουθήσουμε». Και ο όρος «θεωρία» πού για τόσο διάστημα άγνοήθηκε, άξίζει πραγματικά νά βγει στο φως της ήμέρας και νά έξεταστεί συγκεκριμένα. Τό εργατικό κίνημα έχει πολλά νά κερδίσει άν κατορθώσουμε κάποτε νά καταλάβουμε και νά συμφωνήσουμε τί άκριβώς είναι ή μαρξιστική θεωρία, τί άκριβώς συνεπάγεται ο ισχυρισμός ότι αυτή συνιστά μιά έπιστήμη, τί συμερίζεται και σέ τί διαφέρει από τίς άλλες έπιστήμες.

Σχεδόν κάθε μείζων έπιστημονική επανάσταση κατά τήν περίοδο της γέννησής της πολεμήθηκε από τίς τάξεις πού τότε κυριαρχούσαν. Οί περιπέτειες του Κοπέρνικου και του Γαλιλαίου, ο φόβος πού έμπόδισε τόν Gauss νά δημοσιεύσει τίς εργασίες του για τίς μη εύκλείδειες γεωμετρίες, ο φόβος και ή περιφρόνηση πού ύποδέχτηκε τήν ψυχάνάλυση είναι μερικά γνωστά παραδείγματα. Από όλες τίς κυρίαρχες τάξεις, ή άστική είναι αυτή πού κατορθωσε καλύτερα νά προσαρμοστεί μέ τίς έπιστήμες (και ιδιαίτερα βέβαια μέ τίς φυσικές), νά τίς χρησιμοποιήσει για λογαριασμό της και νά τούς εξασφαλίσει εκείνες τίς συνθήκες και μορφές άνάπτυξης πού ένισχύουν τήν κυριαρχία της. (Από τήν εποχή της άνόδου της άστικής τάξης στην έξουσία ζούμε στον άστερισμό της «έπιστήμης»). Όμως ύπάρχει μιά έπιστήμη, ο ιστορικός ύλισμός, τήν όποία καμιά έκμεταλλεύτρια τάξη δέν μπορεί νά οικειοποιηθεί. Αυτό πού μπορεί νά κάνει, όταν δέν τήν καταδικώνει άστυνομικά, είναι νά προσπαθεί νά τή συκοφαντήσει, νά τήν άνακηρύξει «ξεπερασμένη» ή, στην καλύτερη περίπτωση, νά τήν άπομονώσει μέσα στα πανεπιστήμια όπου άργά ή γρήγορα θά πεθάνει άπό άσφυξία γιατί δέν μπορεί νά ζήσει και νά άναπτυχθεί ως έπιστήμη παρά μόνο στον καθαρό άέρα, παρά μόνον έξαρτημένη από τούς άγώνες τών εργαζομένων. Έκεί έγκείται ο άπόλυτος επαναστατικός χαρακτήρας της έπιστήμης της ιστορίας: στο γεγονός ότι είναι κυριολεκτικά άνυπόφορη για κάθε έκμεταλλεύτρια τάξη όπως και για κάθε ιδεολογικό έκφραστή ή έκπρόσωπό της, του όποιου άπειλεί τόν ίδιο τό λόγο ύπαρξης. Και εκεί, άκόμη, βρίσκεται ή κύρια ιδιαιτερότητά της ως πρós τίς άλλες έπιστήμες. Αν τά μαθηματικά κατέστησαν ρητή τήν άπαιτηση του λογικού σκέπτεσθαι, άν οί φυσικές έπιστήμες δημιούργησαν τήν έννοια του πειραματισμού, τήν άπαιτηση ενός συνεχούς και θεωρητικά έλεγχομένου διαλόγου μέ τή φύση, ή έπιστήμη της ιστορίας, δείχνοντας τήν πηγή και τόν πραγματικό σκοπό κάθε γνώσης, διατύπωσε μιά νέα, διπλή, άξίωση, μόνο φαινομενικά άντιφατική: τήν ένεργό, άμεση, άνευ όρων μεροληψία ύπέρ του άγώνα τών υπό έκμετάλλευση και καταπίεση μαζών από τή μιά μεριά και τήν έπιστημονική άμφιβολία, τή συνειδητή και έλεγχομένη άμφιβολία πού προσδιορίζει κάθε έπιστημονική έρευνα, κάθε άνάπτυξη της πραγματικής γνώσης από τήν άλλη.

4

Μέχρις εδώ είδαμε μόνο τίς θεωρητικές προϋποθέσεις και συνέπειες της «ίκανης συνθήκης». Δέν έξετάσαμε άκόμη τό συγκεκριμένο περιεχόμενο της θέσης αυτής και δέν είδαμε πού άκριβώς έγκείται ή δύναμή της, από πού αυτή άντλεί τή γοητεία πού φαίνεται πώς, άσκει.

Ή θέση διακηρύσσει: «Άρκεί στους διανοούμενους νά «άκολουθήσουν» για νά πραγματοποιήσουν "άνα-

καλύψει»». Αυτό το «άρκει» μιλάει σχεδόν από μόνο του. Είναι το έμβλημα μίας χωρίς όρια *αυτάρκειας*, της ικανοποίησης που αισθάνεται ο προοδευτικός διανοούμενος μετά την αρχική ιδεολογική επαναστατικοποίησή του — εκείνη ακριβώς που του επέτρεψε να διατυπώσει αυτή τη θέση. Η «ικανή συνθήκη» ουσιαστικά απαγορεύει την αμφισβήτηση της ταξικής οπτικής (και πρακτικής) του προοδευτικού διανοούμενου αναγορεύοντας τον απλό ριζοσπαστικό προοδευτισμό που αυτή αντιπροσωπεύει στην πεμπτούσια μιάς προλεταριακής ταξικής τοποθέτησης. Η «ικανή συνθήκη» αποκρύπτει την απόλυτη απαίτηση για μιά ιδεολογική επαναστατικοποίηση που *θά αναπαράγεται και θά βαθαίνει αδιάκοπα* και χωρίς την οποία η θεραπεία αφομοιωτική δύναμη της κυρίαρχης ιδεολογίας δεν θά σταματήσει να κατανικά τις ιδεολογικές εξεγέρσεις των διανοουμένων.

Ένας από τους βασικούς στόχους της κυρίαρχης ιδεολογίας — πράγμα εύκολο μέσα στις ταξικές συνθήκες που ζούν οι διανοούμενοι — είναι να οργανώνει τον κόσμο των αναπαραστάσεων που κυβερνά γύρω από ένα κέντρο. Το κέντρο αυτό συνιστά «*ό,τι ένα άτομο έχει πιο βαθύ*» (Μάο), είναι η ιδέα που ο καθένας έχει για τον εαυτό του, όπως αυτή διαμορφώνεται από την κυρίαρχη ιδεολογία. Όλα φαίνονται να περιστρέφονται γύρω από αυτό το κέντρο, απειράριθμα όρατά και άορατα νήματα τό προσδέονται με τις ιδέες και τά πράγματα, όλα αντιμετωπίζονται, βιώνονται, κρίνονται, εγκρίνονται ή απορρίπτονται σύμφωνα με τις ανάγκες του κέντρου αυτού να διατηρήσει τη θέση του ως κέντρο με κάθε μέσο. Η «ελευθερία» που διακηρύσσει η αστική τάξη, σ' αυτό το κέντρο βρίσκεται το ιδεολογικό της στήριγμα, στην ψευδαίσθηση της δύναμης, της έλλειψης καταναγκασμού, της «ελευθερης επιλογής» που από εκεί πηγάζουν.

Όμως η ισορροπία που όρίζει αυτό το κέντρο απειλείται ασταμάτητα από την καθημερινή εμπειρία, από τους κοινωνικούς αγώνες που διεξάγονται σ' όλα τά επίπεδα. Και η κυρίαρχη ιδεολογία αναγκάζεται έτσι να επιστρατεύσει όλες της τις δυνάμεις. Όλα τά μέσα που διαθέτει — δικαιολογίες, συμβιβασμοί, αυτοδικαιώσεις, ψεύτικες απαντήσεις σέ διλήμματα ανύπαρκτα — επιστρατεύονται για να διατηρήσουν αυτό το κέντρο, να τό ενισχύσουν, να καλύψουν τά ρήγματα που παρουσιάστηκαν ή κινδυνεύουν να παρουσιαστούν. Ακόμη και αν η ισορροπία διασαλευθεί, η κυρίαρχη ιδεολογία δεν θεωρεί τον εαυτό της ήττημένο. Νέες προσπάθειες αναλαμβάνονται για να αναοργανώσουν τη χαμένη ισορροπία, για να εξουδετερώσουν τις αλλαγές που συντελέστηκαν έτσι ώστε οι μετασηματισμένες ιδέες και αναπαραστάσεις να συνεχίσουν να περιστρέφονται γύρω από τό ίδιο κέντρο, την εικόνα του εαυτού. Ενάντια σ' όλες αυτές τις δυνάμεις πρέπει να παλέψει η ιδεολογική επαναστατικοποίηση. Και δεν έχει καμιά δυνατότητα επιτυχίας αν τό κέντρο αυτό δεν βρίσκεται διαρκώς στο προσκήνιο, αν η ιδέα που έχουμε για τον εαυτό μας δεν μετασηματίζεται ριζικά και αδιάκοπα. Έδω βρίσκεται η θέση της αυτοκριτικής. Γιατί η αυτοκριτική δεν είναι η καταγραφή και δικαιολόγηση των «λαθών» του καθένα. Αυτοκριτική είναι η επίμονη και ύπομονη, συλλογική και συντροφική αναζήτηση του *ταξικού χαρακτήρα* μιάς πρακτικής, της αντικειμενικής θέσης της πρακτικής αυτής μέσα στο σύνολο των κοινωνικών συγκρούσεων.

Η ιδεολογική επαναστατικοποίηση είναι μιά διαδικασία που αρχίζει, όπως ένας φίλος μου περιέγραφε

κάποτε για τον εαυτό του πολύ παραστατικά, από τη στιγμή που κάποιος βλέπει τη θέση που κατέχει *αντικειμενικά* μέσα σ' έναν αντικειμενικό κόσμο. Δηλαδή από τη στιγμή που ο κόσμος παύει να περιστρέφεται με αυτόν ως κέντρο, αποκτά αντικειμενική υπόσταση έξω από αυτόν και αυτός βλέπει τη θέση του, τη θέση των ιδεών του σέ κάποια απόμερη γωνιά του κόσμου. Και αυτή η γωνιά είναι απόμερη ως προς τον κόσμο και την κίνησή του *για κάθε άτομο*, ακόμη και για τον επαναστάτη ηγέτη με τό μεγαλύτερο κύρος μέσα στις μάζες. Η ιδεολογική επαναστατικοποίηση που ξεκινά έτσι, συνιστά αναγκαία προϋπόθεση για να «*ακολουθήσουμε*» με τρόπο που να επιτρέπει μιά επαναστατική πρακτική. Αλλά και πάλι τίποτε δεν είναι οριστικά κατακτημένο. Χωρίς τον συνεχή αγώνα που θά βαθαίνει αδιάκοπα αυτή την αρχική επαναστατικοποίηση, η κυρίαρχη ιδεολογία θά κατορθώνει να αναδιοργανώνει τό κέντρο που τη στηρίζει και την αναπαράγει.

Η αυτάρκεια της «ικανής συνθήκης» αποκρύπτει τό τεράστιο πρόβλημα της ιδεολογικής επαναστατικοποίησης. Κρύβει τις λειτουργίες και τους νόμους που διέπουν την κυρίαρχη ιδεολογία, κρύβει την ανάγκη του αδιάκοπου αγώνα έναντιον της και έναντιον του κέντρου που αυτή εγκαθιδρύει και προστατεύει. Κρύβει, σέ τελευταία ανάλυση, την κοινωνική αποτελεσματικότητα της κυρίαρχης ιδεολογίας, την ίδια τη συνεχή παρουσία της.

Η «ικανή συνθήκη», όπως άλλωστε κάθε ικανή συνθήκη, συνιστά μιά εξασφάλιση, μιά βεβαιότητα, μιά *εγγύηση επιτυχίας*. Όπως κάθε εγγύηση, είναι μιά συνθήκη *κλειστή*, μιά συνθήκη της οποίας οι προϋποθέσεις ουσιαστικά απαγορεύεται να ερευνηθούν. Αποσιωπώντας τό μείζον πρόβλημα της ιδεολογικής επαναστατικοποίησης, ουσιαστικά φράζει τό δρόμο στην ανάπτυξη της ίδιας της επιστήμης της ιστορίας αφού η επιστήμη αυτή δεν μπορεί να προχωρήσει παρά μόνον αντιμετωπίζοντας αδιάκοπα την κυρίαρχη ιδεολογία, επερωτώντας τά δεδομένα της και αναδεικνύοντας πραγματικά προβλήματα εκεί που υπήρχαν μόνον «*αυτονόητες*» απαντήσεις.

Ο συνδυασμός των δύο ρημάτων «*άρκει*» και «*ακολουθώ*» οικοδομεί μιά συνθήκη εξαιρετικά παθητική, ιδιαίτερα αναπαυτική. Αυτός που «*άρκεται* να ακολουθήσει» μπορεί να καθήσει άνετα σέ ένα πολυτελές θεωρείο του φανταστικού θεάτρου της ταξικής πάλης και να παρακολουθήσει τις μάχες που διεξάγονται στη σκηνή με τά κιάλια που προσφέρει μαζί με τό εισιτήριο η σοσιαλδημοκρατία ή τά περισσότερα από τό ευρωπαϊκά κομμουνιστικά κόμματα που, με τον τρόπο τους, συμμετέχουν ώστόσο στους αγώνες της σκηνής. Αυτός που «*άρκεται* να ακολουθήσει» όχι μόνον μπορεί κάλλιστα να μείνει έξω και να μην ανακατευτεί στους πραγματικούς αγώνες της εργατικής τάξης — ή θέση του ουσιαστικά βρίσκεται, όπως είδαμε και εφόνσον εξακολουθεί πάντοτε να «*ακολουθεί*», μέσα σ' ένα κόσμο από έννοιες, μακριά από τις μάζες και την άμεση εμπειρία τους — αλλά μπορεί ακόμη και να μην «*ακολουθήσει*» καθόλου και να κάνει μολαταύτα «*ανακαλύψεις*»: η «ικανή συνθήκη» δεν είναι συνθήκη *αναγκαία* και άρα, λογικά, συνεπάγεται ότι «*ανακαλύψεις*» *μπορούν* να γίνουν ακόμη κι αν δεν «*ακολουθήσουμε*»!

Βλέπουμε λοιπόν ότι η «ικανή συνθήκη» στην πραγματικότητα παίζει τον αντίθετο ρόλο από αυτόν που την καλεί να παίζει τό σώμα του κεμένου του Rey. Θεμελιώνοντας λογικά τη *δυνατότητα* να γίνουν «*ανακα-*

λύψεις» ακόμη και αν δεν «άκολουθήσουμε», ή θέση αυτή γίνεται λάβαρο των προοδευτικών διανοουμένων, αυτών που αναγνωρίζουν μέν τη σημασία των αγώνων των εργαζομένων αλλά δεν διατίθενται καθόλου να επρωτήσουν *τή δική τους* ταξική θέση και πρακτική.

Και εδώ ίσως βρίσκεται ή βαθύτερη ρίζα, *ο ταξικός* χαρακτήρας της θέσης της οποίας τίς θεωρητικές συνέπειες προσπάθησα να αναλύσω στις σελίδες που προηγούνται. Από κει και πέρα, ισχυρίζομαι πώς δεν υπάρχει *καμιά* ικανή συνθήκη, *καμιά* εγγύηση που να εξασφαλίζει «ανακαλύψεις» στα πλαίσια του ιστορικού υλισμού ή, τελικά, και οποιασδήποτε άλλης επιστήμης. Αντίθετα, αν ή έμπειρία του εργατικού κινήματος επιβεβαιώνει ότι πραγματικά δεν υπάρχει *καμιά* τέτοια «ικανή συνθήκη», ή ίδια έμπειρία δείχνει ότι υπάρχουν *συνθήκες* (και όχι συνθήκη) *αναγκαίες*. Η ουσιαστική συμβολή του κειμένου του Rey είναι ότι αναδεικνύει και αναλύει ακριβώς *μιά* τέτοια συνθήκη, χωρίς αμφιβολία τη σημαντικότερη: *τήν* απαίτηση να «άκολουθήσουμε» τους αγώνες των εργαζομένων. Και από τη συνθήκη αυτή εξαρτάται *μιά* άλλη συνθήκη έξιςου θεμελιώδης και επίσης αναγκαία. Η ιδεολογική επαναστατικοποίηση που αναπαράγεται και βαθαίνει *αδιάκοπα*.

5

Ός προς τη δεύτερη κατηγορία των παρατηρήσεων που έχω να κάνω θά είμαι εξαιρετικά σύντομος.

1. Η φράση του Rey «...τή σύσταση, ξεκινώντας από εκεί, των νόμων που διέπουν τη συνάρθρωση των τρόπων παραγωγής υπό την κυριαρχία του καπιταλισμού, νόμων που είναι επίσης και οι νόμοι της συνάρθρωσης της ταξικής πάλης...», αντιφάσκει, νομίζω, με τις παρατηρήσεις του που ακολουθούν σχετικά με

τή διάκριση της κίνησης αναπαραγωγής από την κίνηση μετασχηματισμού, όπως επίσης και με την, υπερβολικά κατηγορηματική κατά τη γνώμη μου, φράση του «...τά ιστορικά κείμενα του Μάρξ δεν συναντούν λοιπόν πουθενά τό *Κεφάλαιο*...».

2. Στο εισαγωγικό μέρος του κειμένου του Rey διατυπώνεται ο ισχυρισμός «...οί ανακαλύψεις αυτές δεν πραγματοποιήθηκαν *έδώ και 100 χρόνια* ...αυτές *σήμερα* γίνονται δυνατές...» ενώ ακολουθεί ο ισχυρισμός «...όπως τό συνέλαβαν - και δυστυχώς τό *εφαρμόσαν* - οί σοσιαλιστικοί και κομμουνιστικοί μηχανισμοί *από την εποχή του Κάουτσκι*». Για μένα τό απόλυτο αυτό κενό ανάμεσα στό 1872 και τό 1972 παραείναι κενό. Αλλά καθώς τό κείμενο δεν παρέχει κανένα στοιχείο που να διευκρινίζει αυτούς τούς ισχυρισμούς δεν προχωρώ στην κριτική τους.

3. Η συζήτηση στό τέλος του κειμένου των «αδελφών συλλήψεων» του ρεφορμισμού και του «επαναστατικού θριαμβετισμού» όπως και ή επισήμανση ότι ή πολιτική πρακτική είναι πρακτική συνεχής που *άσκειται* σέ κάποιο από τά τμήματα του κοινωνικού όλου, μου φαίνονται ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες. Ωστόσο, καθώς δεν εμφανίζεται καθαρά ή στιγμή όπου ή επιμέρους πολιτική πρακτική *στά* τμήματα του κοινωνικού όλου *άρχίζει* και συντονίζεται και οί νόμοι της επανάστασης να κυριαρχούνται τόσο στην πρακτική όσο και στη θεωρία, καθώς δεν φαίνεται, δηλαδή, ή στιγμή της επαναστατικής ρήξης με την κυρίαρχη τάξη πραγμάτων, μπορεί να μείνει κανείς με την εντύπωση ότι ή συζήτηση οδηγείται σέ *μιά* λίγο ή πολύ ρεφορμιστική θέση κατά την οποία ή συνεχής μετατόπιση των αντιθέσεων θά πραγματοποιήσει *ομαλά* και χωρίς ιδιαίτερες συγκρούσεις τό πέρασμα από *μιά* κοινωνική οργάνωση σέ *μιά* άλλη, από τόν καπιταλισμό στόν κομμουνισμό.

Άριστειδης Μπαλτάς

Ντομινίκ Λεκούρ

ΜΑΡΞΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΟΛΟΓΙΑ

Τά κείμενα αυτής τής συλλογής, πού γράφτηκαν μέσα σέ μιά περίοδο τριών χρόνων, συγκεντρώνονται ἐδῶ κάτω ἀπό ἕναν τίτλο πού ὑποδηλώνει ρητά μιά συνάντηση: αὐτήν πού στή Γαλλία ἔφερε σέ ἐπαφή τόν διαλεκτικό ὕλισμό — τή μαρξιστική φιλοσοφία — καί μιά ἐπιστημολογική παράδοση ἡ ὁποία ἐγκαινιάστηκε μέ τόν Γκαστόν Μπασελάρ. Ὁ χώρος αὐτῆς τῆς ἀναπάντεχης συνάντησης: τό ἔργο τοῦ Λουί Ἀλτουσέρ πού εἶναι σήμερα προσιτό στόν Βρετανό ἀναγνώστη, χάρις στίς ἀξιοσημείωτες μεταφράσεις τοῦ Ben Brewster. Ἄς πῶ ἀμέσως: πάνω ἀπό δέκα χρόνια τώρα, αὐτή ἡ συνάντηση ἔχει ἀνακινήσει στό μαρξιστικό στρατόπεδο μιά ἀπίστευτη σειρά ἀπό πολιτικές θύελλες. Στήν ἀπό δῶ πλευρά τῆς Μάγχης οἱ στρόβιλοι πού δημιουργήσαν αὐτές οἱ θύελλες δέν ἔχουν ἀκόμη πάψει νά σχηματίζονται καί νά ἀνασχηματίζονται.

Ὅλο αὐτό θά ἦταν πολύ μονότονο ἂν ἡ ἱστορία δέν μᾶς φύλαγε τήν ἐκπληξή μιᾶς φοβερῆς ἀναστροφῆς: μέχρι τό 1968 ὁ ἄνεμος τῆς κριτικῆς ἔπνεε ἀπό τά δεξιά, ἀπό τόν «γκαροντισμό», ἀπό τόν ἀποκαλούμενο «μαρξιστικό ἀνθρωπισμό» πού εἶχε πριμοδοτηθεῖ ἀπό τό εἰκοστό συνέδριο τοῦ ΚΚΣΕ καί ὁ ὁποῖος ἀπό τότε ἔχει ναυαγήσει πάνω στούς ὑφαλους τῆς πύο παραδοσιακῆς παπαδοκρατίας. Ὁ Ἀλτουσέρ εἶχε τότε κατηγορηθεῖ γιά «ἐπιστημονισμό» καί «δογματισμό». Αὐτές οἱ ἐπιθέσεις εἶχαν ὡς κύβιο θεωρητικό τους στόχο τήν ἔννοια τῆς «ἐπιστημολογικῆς τομῆς», ἔννοια πού ὁ Ἀλτουσέρ εἶχε δανειστεῖ ἀπό τά ἔργα τοῦ Γκαστόν Μπασελάρ. Ὁ Μπασελάρ ἔφτιαξε αὐτόν τόν ὄρο γιά νά ὑπενθυμίσει στούς ἱστορικούς τῆς ἐπιστήμης, ὑπερβολικά προσκολλημένους στήν ἔννοια τῆς συνέχειας, ὅτι μιά ἐπιστήμη ἐδραιώνεται μόνον ὅταν ἀποτέμνεται, ὅταν ἀποχωρίζεται ἀπό τό ἴδιο της τό παρελθόν: ὅτι γι' αὐτόν τόν λόγο τό ἀντικείμενο μιᾶς ἐπιστήμης δέν εἶναι ἄμεσο δεδομένο καί δέν προϋπάρχει τῆς διαδικασίας παραγωγῆς του. Ὁ Ἀλτουσέρ υἱοθέτησε τήν ἔννοια τῆς ἐπιστημολογικῆς τομῆς γιά νά καταπολεμήσει τίς νεοεγγελιανές καρικατούρες τοῦ Μάρξ, καί γιά ἐπαναβεβαιώσει μιά ἀλήθεια τήν ὁποία δέν ἀντέχει κανένας ὀπορτουνισμός — τό ὅτι ὁ ἱστορικός ὕλισμός, ὅπως θεμελιώθηκε ἀπό τόν Μάρξ στό *Κεφάλαιο*, εἶναι πραγματικά, μ' ὅλη τή σημασία τῆς λέξης, *ἐπιστήμη*. Μιά ἐπαναστατική ἐπιστήμη τό ἀντικείμενο τῆς ὁποίας συγκροτήθηκε μέσα ἀπό μιά πορεία ρῆξης μέ τίς ἰδεολογικές καί φιλοσοφικές ἔννοιες πού ὡς τώρα ὑποτίθεται πῶς ἐξηγοῦσαν τί εἶναι κοινωνία, τί ἱστορία κ.λπ.

Ἄλλά τώρα μέσα ἀπό τήν καρδιά αὐτοῦ τοῦ φλεγόμενου μήνα τοῦ Μάη πού πρῶτα προήγαγε κι ὕστερα γκρέμισε μεμιάς τόσες πολλές ψευδαισθήσεις ἀνάμεσα στός μικροαστούς διανοούμενους, σηκώθηκε ἕνας ὑπερριστερός ἄνεμος ὁ ὁποῖος, μέ τήν πνοή του νά δυναμώνει, παρέλαβε τά ἴδια ἐπιχειρήματα καί τά διατύπωσε σ' ἕνα διαφορετικό τόνο. Μέ τό πρόσχημα

ὅτι στήν κοινωνία μας οἱ ἐπιστήμες βρίσκονται στήν ὑπηρεσία τοῦ κεφαλαίου, ὁ ἴδιος ὁ ὄρος ἐπιστήμη σύντομα ἄρχισε νά φαίνεται ὑποπτος: ὁ Ἀλτουσέρ κριθῆκε ἔνοχος γιὰτί θέλησε νά τήν ἐφαρμόσει στό μαρξισμό: αὐτό θεωρήθηκε ὡς τό σημάδι τοῦ θεωρητικισμοῦ του, ἡ ἀπόδειξη τοῦ ρεβιζιονισμοῦ του. Γιά ἄλλη μιά φορά ὁ κύριος θεωρητικός στόχος ὅλης αὐτῆς τῆς κριτικῆς ἦταν ἡ ἔννοια τῆς «ἐπιστημολογικῆς τομῆς».

Ἦταν μέσα σ' αὐτήν τή συγκυρία πού ὡς φοιτητής φιλοσοφίας καί ὡς πολιτικά ἐνεργό πρόσωπο ἄρχισα νά δουλεύω μέ στόχο νά ξεκαθαρίσω αὐτό πού διακυβεντόταν σ' αὐτήν τήν ἀξιοπρόσεκτη ἀναστροφή. *Ἡ ἱστορική ἐπιστημολογία τοῦ Γκαστόν Μπασελάρ*, ἡ ὁποία γράφτηκε μέ τήν καθοδήγηση τοῦ Ζόρζ Κανγκελέμ καί δημοσιεύτηκε χάρις σ' αὐτόν, χρονολογεῖται ἀπό τό φθινόπωρο τοῦ 1968.

Τά ἄρθρα πού ἔχουν συγκεντρωθεῖ μέ τόν τίτλο *Γιά μιά κριτική τῆς ἐπιστημολογίας* ἀναπτύσσουν καί διορθώνουν ὀρισμένα σημεῖα τά ὁποία, λόγω τῆς ἀκαδημαϊκῆς μορφῆς τῆς πρώτης μου μελέτης, εἶχαν μείνει στό περιθώριο καί ἐπιδιώκουν νά φέρουν στήν ἐπιφάνεια τούς πολιτικούς κυρίως στόχους αὐτοῦ πού ἐγώ θά ὀνόμαζα εἰσβολή ἐνός μαρξιστή-λενινιστή στό χώρο τῆς ἐπιστημολογίας. Τό ζήτημα ἦταν νά περάσει, μέσα ἀπό μιά προσπάθεια ἐσωτερικῆς κριτικῆς, τό σύστημα τῶν κατηγοριῶν τοῦ Μπασελάρ ἀπό τό κόσκινο τοῦ διαλεκτικοῦ ὕλισμοῦ, ὥστε νά προσδιοριστεῖ μέσα σέ ποιά ὄρια, καί ἄρα μέ ποιές ἐπιφυλάξεις, εἶναι δυνατόν νά βασιστοῦμε στήν ἔννοια τῆς «ἐπιστημολογικῆς τομῆς» γιά νά στηρίξουμε τή διεκδίκηση ἐπιστημονικοῦ χαρακτήρα ἀπό μέρος τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ.

Ὅμως ἐνόςω προσπαθοῦσα νά ἐστιάσω σ' αὐτό τό πρόβλημα, σύντομα ἀναγκάστηκα νά στρέψω τήν προσοχή μου στό πεδίο αὐτῆς τῆς ἴδιας τῆς ἐπιστημολογίας, γιὰτί μοῦ ἔμενε ἀκόμη νά ἐξηγήσω πῶς ἦταν δυνατό ἡ ἀρχική ἐπιστημολογική παράδοση πού ἐξέταζα νά ἔχει συγκροτηθεῖ στό περιθώριο αὐτοῦ πού φε-

ρόταν ως επιστημολογία ή ως φιλοσοφία της επιστήμης, στις αγγλοσαξονικές ειδικότερα χώρες. Η εισαγωγή στο *Γιά μία κριτική της επιστημολογίας* φέρει τά ίχνη αυτής της στροφής: επισημαινώ εκεί την αντίθεση των κατηγοριών του Μπασελάρ απέναντι σε κάθε θετικισμό στην επιστημολογία και σε κάθε εξελικτισμό στην ιστορία των επιστημών. Αφήνω όμως άλλοτο ένα τρομερό αίνιγμα: αυτό της μη συνάντησης (ιστορικής και θεωρητικής) δύο ρευμάτων ενός και του αυτού επιστημονικού κλάδου, παρά το γεγονός ότι αυτά ήταν αυστηρώς σύγχρονα, τό αίνιγμα μίας παρατεταμένης άμοιβαίας άδιαφορίας. Τό *Le nouvel esprit scientifique*, («Τό νέο επιστημονικό πνεύμα»); τό πρώτο μεγάλο επιστημολογικό έργο του Μπασελάρ, δημοσιεύτηκε τό 1934, τήν ίδια χρονιά πού εμφανίστηκε στή Βιέννη τό διάσημο βιβλίο του Κάρλ Πόπερ *The logic of scientific discovery* («Η λογική της επιστημονικής ανακάλυψης»). Κατά τή διάρκειά των επόμενων τριάντα χρόνων τά έργα και του ενός και του άλλου αναπτύχθηκαν, έμπλουτίστηκαν, διορθώθηκαν χωρίς να είναι δυνατό να καταγραφεί κάπου ούτε τό ξεκίνημα κάποιας άναμέτρησης ούτε τό σημάδι κάποιας άμιλλας μεταξύ τους. Τό γαλλικό κοινό μάάλιστα, μέ εξαίρεση κάποιους ειδικούς της λογικής μάλλον παρά της επιστημολογίας ή της ιστορίας των επιστημών, άγνοεί τό όνομα του Πόπερ, ενώ τό έργο του δέν έχει άκόμη μεταφραστεί στή γλώσσα μας. «Όσο γιά τόν Μπασελάρ, δέν νομίζω ότι κάνω λάθος άν πώ ότι ή πλειοψηφία των Άγγλων άναγνωστών θά μάθει να προφέρει τό όνομά του μόνον άφού άνοιξει τό βιβλίο μου.

Μας λείπει μία ιστορία της επιστημολογίας — μία ιστορία πού άναγκαστικά θά πάρει τή μορφή μίας *συγκριτικής επιστημολογίας* — πού να εξηγήσει αυτήν τήν παράξενη κατάσταση, γιατί είναι φανερό πώς έπιχειρήματα πού βασίζονται στον πνευματικό σοβινισμό της μίας ή της άλλης πλευράς δέν είναι έπαρκή. Δέν μπορώ, βέβαια, να συμπληρώσω τό κενό σ' έναν πρόλογο: αυτό θά απαιτούσε έκτενείς αναλύσεις πού επιφυλάσσομαι να κάνω σε άλλη μελέτη. Ωστόσο δύο πρόσφατα γεγονότα μέ υποχρεώνουν να ξεκαθαρίσω τουλάχιστον στον άναγνώστη μία σοβαρή παρεξήγηση πού μπορεί να ένθαρρυνθεί απ' αυτό τό κενό, μία παρεξήγηση οι θεωρητικές συνέπειες της όποιας άπειλούν να γίνουν σοβαρές. Αυτά τά δύο γεγονότα σε χρονολογική σειρά είναι πρώτον, ή μετάφραση των έργων του Άλτουσέρ στα άγγλικά και δεύτερον, ή εμφάνιση πριν λίγο καιρό της *Δομής των επιστημονικών επαναστάσεων* του Τ.Σ. Κούν στα γαλλικά. Ένας άριστός Βρετανών σχολιαστής έχει διαπιστώσει μία «σύγκλιση» άν όχι μία πλήρη ταυτότητα των επιστημολογικών θέσεων πού υποστηρίζει ο Άλτουσέρ με αυτές πού υποστηρίζει ο Κούν. Πολλοί Γάλλοι κριτικοί — συμπεριλαμβανομένων και μαρξιστών — σκέφτηκαν ότι μπορούσαν να διακρίνουν μία συμφωνία μεταξύ των θέσεων του Κούν και του μπασελαριανού επιστημολογικού ρεύματος.

Καλούμαστε έτσι τώρα να άναρωτηθούμε άν ή μέρα της αναβαλλόμενης γιά τόσο καιρό συνάντησης έχει πλέον φτάσει γιά να μας επιφυλάξει μάάλιστα τή μέγιστη έκπληξη μίας διασταύρωσης αυτών των δύο παράλληλων επιστημολογικών παραδόσεων: δέν έχουν και οι δύο, ή κάθε μία από τή μεριά της καταλήξει μέσω των τελευταίων τους εκπροσώπων σε συμπεράσματα πού συμπίπτουν, τουλάχιστον μερικά;

Γιά να τό θέσω άπλά: Νομίζω πώς αυτό είναι τελείως λάθος. Και τούτο γιά ένα λόγο άρχής: είναι ζήτημα θέσης στή φιλοσοφία και άρα φιλοσοφικής τά-

σης. Πράγματι, νομίζω, όπως προσπαθώ να τό δείξω μέσα απ' όλα αυτά τά κείμενα, ότι ή κύρια τάση της μπασελαριανής παράδοσης είναι ύλιστική ενδ ή τάση του «ποπερισμού» και των παραλλαγών του είναι, παρά όρισμένα φαινόμενα, ειλικρινά ιδεαλιστική.

Δέν θά αποφύγω τή δυσκολία: θά εξετάσω δύο κείμενα στα όποια ή σύγκλιση των δύο παραδόσεων φαίνεται να είναι εξόφθαλμη: απ' τή μία μεριά τό *L'Activité rationaliste de la physique contemporaine* (Η όρθολογική δραστηριότητα της σύγχρονης φυσικής) του Μπασελάρ, από τήν άλλη *Η δομή των επιστημονικών επαναστάσεων*. Αυτά τά δύο βιβλία φαίνονται πραγματικά να συμφωνούν σε ουσιαστικά ζητήματα: και τά δύο παρουσιάζουν τήν ιστορία των επιστημών ως άσυνεχή. Άλλου, και τά δύο παρουσιάζουν, άνια αναπτυγμένη, μία σκέψη γιά τόν επιστημονικό καταμερισμό εργασίας και τούς ύλικούς του όρους: βιβλία, έγχειρίδια, επιστημονικά όργανα, σύσταση έρευνητικών ομάδων κ.λπ. Τέλος, άκόμα και στο πεδίο του λεξιλογίου φαίνεται ότι ο ένας είναι ή ήχώ του άλλου, άφού και ο Μπασελάρ και ο Κούν μιλούν και οι δύο γιά τήν «κανονικότητα» της επιστήμης. Έτσι είναι τά φαινόμενα. Έναντιώνονται στή θέση μου.

Άς επιστρέψουμε λοιπόν στο κείμενο του Μπασελάρ. Νομίζω πώς μπορώ να υποστηρίξω ότι εκεί ή κεντρική έννοια είναι ή έννοια της «επιστημολογικής άξίας»: διατυπωμένη ρητά στις πρώτες σελίδες του έργου, παρέχει τόν καθοδηγητικό μίτο μίας έκθεσης πού επιδιώκει να θέσει τούς όρους στους όποιους πρέπει να ύπόκειται ή «φιλοσοφία της επιστημονικής κουλτούρας», τήν όποια ο συγγραφέας θέλει να εισάγει. Αυτή ή φιλοσοφία, εξηγήει ο Μπασελάρ, θά πρέπει να φανερώσει τήν ιστορία των επιστημών, ως προοδευτική άνάδυση και ως μόνιμη άναδιοργάνωση «επιστημολογικών άξιών». Πώς πρέπει να έρμηνεύσουμε αυτή τή διφορούμενη έκφραση; Γιά μένα δέν μπορεί να κατανοηθεί παρά μόνο άν δούμε εκεί τήν πρόθεση μίας διπλής πολεμικής. Έναντια στή γαλλική φιλοσοφική παράδοση πού κυριαρχείται από τό σπριτουαλιστικό ρεύμα της «φιλοσοφίας των άξιών» (ήθικών, αισθητικών και θρησκευτικών άξιών), ο Μπασελάρ διεκδικεί γιά τήν επιστημολογία τό δικαίωμα να άσχολεϊται και αυτή μέ άξίες: ύπαινίσεται μάάλιστα, μέ κάποια έπιμονή, ότι ή πρακτική της επιστήμης μπορεί κάλλιστα να είναι ο χώρος όπου οικοδομούνται οι περισσότερο έδραιωμένες όρθολογικές άξίες. Μάρτυρας τό παρακάτω κείμενο, σύγχρονο μ' αυτό πού συζητάμε:

«Άν κάποιος συνέτασε έναν πίνακα της σύγχρονης φιλοσοφίας δέν θά μπορούσε παρά να τά χάσει από τόν μικρό χώρο πού καταλαμβάνει εκεί ή *φιλοσοφία της επιστήμης*. Γενικότερα, οι *φιλοσοφίες της γνώσης* δέν φαίνεται να εύνοούνται στις μέρες μας. Η προσπάθεια γιά γνώση φαίνεται να λερώνεται από τόν ύφελμισμό: όσο κι άν είναι όμόφωνα άποδεκτές, οι επιστημονικές έννοιες θεωρούνται άπλως άξίες χρήσης. Ο άνθρωπος της επιστήμης, του όποιου ή σκέψη είναι τόσο άδιάλλακτη και φλογερή, σκέψη τόσο ζωντανή, παρουσιάζεται ως ο άφηρημένος άνθρωπος. Σιγά σιγά, κάθε μία από τίς άξίες του μελετηρού ανθρώπου, του επιδέξιου ανθρώπου πέφτουν σε άνυποληψία. Η επιστήμη δέν είναι παρά μία μικρή περιπέτεια, μία περιπέτεια στις χιμαιρικές χώρες της θεωρίας, στους σκοτεινούς λαβυρίνθους των τεχνητών πειραμάτων. Γιά τούς κριτές της επιστημονικής δραστηριότητας, μ' ένα άπίστευτο παράδοξο, ή μελέτη της φύσης οδηγεί τούς επιστήμονες μακριά από τίς φυσικές άξίες, ή

όρθολογική όργάνωση τών ιδεών είναι επιζήμια για τήν απόκτηση νέων ιδεών».¹

Έτσι ή έκφραση επιστημολογική *άζια* είναι ένταγμένη μέσα στό σφιχτό πλέγμα μιās πολεμικής ή όποια τήν έγγράφει σέ μιά όρισμένη συγκυρία τής ιστορίας τής φιλοσοφίας στή Γαλλία: ή λειτουργία τής είναι νά υπενθυμίξει στους επαγγελματίες φιλόσοφους ότι θά τούς ήταν ιδιαίτερα ώφέλιμο νά μήν παραμελούν αυτά πού έχουν κατακτήσει οί σύγχρονες επιστήμες.

Μ' αυτήν όμως τήν έκφραση ό Μπασελάρ άπευθύνεται επίσης σέ μιά τάση μέσα στήν ίδια τή φιλοσοφία τών επιστημών: τή θετικιστική τάση. Έναντια στίς πραγματείες γιά τήν «άζια τής επιστήμης» πού έχουν καταστεί παραδοσιακές από τήν εποχή του Ροινκαρέ, έναντια στίς σκεπτικιστικές και σχετικιστικές όμολογίες πίστewς πού αυτές άνεδείξαν, ό Μπασελάρ καλεϊ τούς επιστημολόγους νά *λάβουν γνώση* του γεγονότος ότι ή σύγχρονη επιστημονική πρακτική όδηγει στή συνεχή άνάδυσση νέων επιστημολογικών άξιών. Είναι αυτό πού φαίνεται καθαρά στό βιβλίο πού σχολιάζουμε.

«Στήν πορεία τών επιστημών οί όρθολογικές άξίες επιβάλλουν τόν έαυτό τους. Έπιβάλλουν τόν έαυτό τους ιστορικά. Η ιστορία τών επιστημών καθοδηγείται από ένα είδος αυτόνομης άναγκαιότητας. Η φιλοσοφία τών επιστημών θά πρέπει συστηματικά νά άναλάβει ός έργο τής τόν προσδιορισμό και τήν ιεραρχική ταξινόμηση τών επιστημολογικών άξιών. Γενικές συζητήσεις γιά τήν *άζια τής επιστήμης* είναι έντελώς μάταιες άν οί λεπτομέρειες τής άξίας τών επιστημονικών σκέψεων δέν έχουν μελετηθεί... όμως ή επίδραση τών σκεπτικιστικών θέσεων σέ ό, τι άφορά τήν επιστημονική σκέψη παραμένει φανερή άκόμη και σήμερα».²

Η έννοια τής επιστημολογικής άξίας έχει λοιπόν επίσης τή λειτουργία νά καταπολεμήσει αυτά πού ό Μπασελάρ άποκαλεϊ, λίγες γραμμές παρακάτω, «θολό σχετικισμό» και «ντεμοντέ σκεπτικισμό».

Μέ τήν ίδια κίνηση τό θετικό νόημα τής έννοιας άποκαλύπτεται: αυτό θά μās όδηγήσει στό πιό κρίσιμο σημείο τής συζήτησης πού θέλουμε ν' άρχίσουμε μέ τίσ θέσεις του Κούν. Αυτό τό θετικό νόημα είναι, μέ τή σειρά του, διπλό:

α) Ό Μπασελάρ εκθέτει, μέσα από τό διαφορούμενο τής μεταφοράς του, τή φιλοσοφική θέση πού στηρίζει όλο τό επιστημολογικό του έργο: ότι ή άλήθεια μιās επιστημονικής άλήθειας «επιβάλλει τόν έαυτό της» άφ' έαυτής. Σέ σπινοζικούς όρους: "Veritas norma sui" (ή άλήθεια είναι μέτρο του έαυτού της). Σέ λενινιστική όρολογία: ό Μπασελάρ διατυπώνει τή θέση γιά τήν αντικειμενικότητα τής επιστημονικής γνώσης. Διατυπώνει τή θέση, δέν τόν συζητά. Δέν ψάχνει νά θεμελιώσει, νά *έγγυηθεί* αυτή τήν αντικειμενικότητα. Δέν ενδιαφέρεται νά θέσει στήν επιστημονική γνώση τήν παραδοσιακή έρώτηση περί τής έγκυρότητας τών ισχυρισμών τής. Τό σημείο είναι καίριο, γιατί ισχυριζόμαστε ότι αυτή ή θέση είναι μιá *ύλιστική* θέση. Μιά θέση πού έδωσε τή δυνατότητα στόν Μπασελάρ νά κάνει ένα βήμα έξω από τόν θεωρητικό εκείνο χώρο τόν όποιο ή ιδεαλιστική φιλοσοφία στήν κλασική τής περίοδο όνό-

μασε «πρόβλημα τής γνώσης». Αυτή ή θέση του επιτρέπει άκόμη, όπως προσπάθησα νά δείξω στό πρώτο μου άρθρο, νά δώσει και τό σκελετό μιās περιγραφικής θεωρίας αυτού του χώρου.

β) Μιά δεύτερη άποφασιστική θέση πού συνεπάγεται από τή μεταφορά του Μπασελάρ: μιá επιστημολογική «άζια» άπαξιώνει αυτό πού αυτή δέν είναι: αυτό πού είναι προηγούμενο και έξωτερικό ως προς αυτή. Άπ' τή μιá μεριά κρίνει ό,τι προηγείται από αυτήν, άπ' τήν άλλη άκυρώνει τίσ επιβιώσεις του παρελθόντος τής στό παρόν. Έπιφέρει ένα «κριτικό» αποτέλεσμα όρθότησης ως προς τίσ επιβιώσεις. "Sic veritas norma sui et falsi".³ Αυτό εκφράζεται σέ άποσπάσματα όπως τό παρακάτω:

«Η ιστορία τών επιστημών θά φανεί λοιπόν ως ή λιγότερο άνατρέψιμη άπ' όλες τίσ ιστορίες. Άνακαλύπτοντας τήν άλήθεια, ό άνθρωπος τής επιστήμης φράζει τό δρόμο σέ κάποιον άνορθολογισμό. Ό άνορθολογισμός μπορεί χωρίς άμφιβολία νά ξεπηδήσει κάπου άλλου. Όμως από δω και μπρός ύπάρχουν άπαγορευμένοι δρόμοι. Η ιστορία τών επιστημών είναι ή ιστορία τών ήττών του άνορθολογισμού. Άλλά ή μάχη δέν έχει τέλος...».⁴

Ό Μπασελάρ εκφράζει αυτή τή θέση έκατό φορές στό τελευταία του έργο: σ' αυτή βλέπει αυτό πού σιωστά όνομάζει καθεαυτό *διαλεκτική* τής επιστημονικής σκέψης.

Έτσι μπορεί κανείς νά επιχειρηματολογήσει χωρίς νά παραδοξολογεί ότι ό Μπασελάρ υπερασπίζεται μιá θέση στή φιλοσοφία ή όποια είναι και *ύλιστική* και *διαλεκτική*. Από αυτή τή θέση μέσα στή φιλοσοφία γίνεται ικανός νά επαναστατικοποιήσει τό status τής επιστημολογίας: νά θεσπίσει ό,τι όνόμασα ιστορική επιστημολογία και νά όρθοθετηθεί ριζικά από κάθε μορφής θετικισμό.

Άπό τή στιγμή πού έχουν τεθεί οί δύο παραπάνω φιλοσοφικές θέσεις, ποιό θά είναι στήν πραγματικότητα τό καθήκον του επιστημολόγου; Τό έργο του Μπασελάρ, όσο είναι αυστηρώς επιστημολογικό θά συνίσταται από τή μελέτη τών συγκεκριμένων τρόπων μέ τούς όποιους πραγματώνεται ή διαδικασία παραγωγής τών επιστημονικών άληθειών μέσα στήν πραγματική ιστορία τών επιστημών. Αυτό πράγματι είναι τό έργο πού άνέλαβε ό Μπασελάρ. Όλόκληρο τό έργο αυτό, διαρκώς άνανεωνόμενο, σημαδεύεται από δύο άλλωξεζαρτημένες και σταθερές έγνοιες: νά έδραιώσει-έπανεδραιώσει τή θέση του στή φιλοσοφία (πράγμα πού ισοδυναμεί μέ τό νά επιβεβαιώσει-έπαναβεβαιώσει, σέ μιá πολεμική πού σταθερά στρέφεται έναντια σέ όλες τίσ παραλλαγές του ιδεαλισμού, τίσ δύο θέσεις πού μόλις άποσυνέδεσα), και νά άπεικονίσει, στήν επαναστατική τους επικαιρότητα, όλα τά γεγονότα πού προκαλούν άναδιοργάνωσης και μετασχηματισμούς τής επιστημονικής δουλειάς μέσα στίς φυσικοχημικές επιστήμες. Άλλά έντοπίζει αυτά τά γεγονότα *στή σύνδεση* δύο *διακεκριμένων διαδικασιών*: μιá διαδικασία στό έσωτερικό τής επιστημονικής πρακτικής ή όποια άντιστοιχεί σ' αυτό πού στό δικό του λεξιλόγιο άποκαλεϊ αυξανόμενη «έξειδίκευση» και «κοινωνικοποίηση» τής επιστημονικής δουλειάς, έναν όλο και περισσότερο όρθολογικό «καταμερισμό» καθηκόντων και μιá όλο και στενότερη «συνεργασία» τών εργαζομέ-

1. "Le problème philosophique des methodes scientifiques. Discours au congrès international de philosophie des sciences", Paris, Octobre 1949 στό *L'Engagement rationaliste*, του Gaston Bachelard, PUF, Paris, 1972, σελ. 35.

2. Gaston Bachelard, *L'activité rationaliste de la physique contemporaine*, PUF, Paris, 1951.

3. Συγκρισε μέ *Ethics*, Spinoza, Βιβλίο II, Πρόταση 43.

4. *L'activité rationaliste*, όπ. π., σελ. 27.

νων μέσα στην «επιστημονική πόλη».

Κατά τον Μπασελάρ, οι μορφές αυτής της εσωτερικής διαδικασίας καθορίζονται από τη νόρμα που θεσπίζει ή αλήθεια των επιστημονικών γνώσεων: όσο είναι μία διαδικασία παραγωγής γνώσεων, αυτή ή διαδικασία, ή όποια όπως κάθε διαδικασία παραγωγής διεξάγεται μέσα (ή μάλλον κάτω) από ιστορικά καθορισμένες σχέσεις (παραγωγής), όντως υπόκειται στη νόρμα της αλήθειας: ή νόρμα της είναι τὸ ἀληθές. "Όμως, απ' τήν ἄλλη μεριά, αυτή ή εσωτερική διαδικασία, ἔγγενως κανονιστική, ἐντάσσεται στή συνολική διαδικασία της κοινωνικής πρακτικής. Ἀλλά αυτή ή ἐνταξη ἐπιδρά ἄκομη καί μέσα στήν εσωτερική διαδικασία. Ἀπό δὼ ἀπορρέει καί τὸ σταθερό ἐνδιαφέρον τοῦ Μπασελάρ γιά τήν παρέμβαση μή επιστημονικῶν προσδιορισμῶν μέσα στήν επιστημονική πρακτική: ἀπό δὼ καί οἱ ἀναλύσεις πού σκιαγραφοῦνται σέ μία σειρά περιπτώσεων, οἱ ὁποῖες ἀναφέρονται στοὺς ὑλικούς ὄρους πού κυβερνοῦν αὐτές τίς παρεμβάσεις: μία ἀνάλυση τῆς παιδαγωγικῆς τῶν ἐπιστημῶν, τῆς συγκρότησης τῶν επιστημονικῶν βιβλιοθηκῶν καί τοῦ καθεστώτος πού διέπει τὰ επιστημονικά βιβλία. Ἀπό δὼ ἐπίσης ἀπορρέει καί ή περίφημη θεωρία τῶν επιστημονικῶν ὀργάνων.

Τὸ σημαντικό σ' αὐτές τίς σελίδες, οἱ ὁποῖες εἶναι συχνά ἀπογοητευτικά σύντομες, εἶναι ὅτι φανερόνουν ἐντυπωσιακά μία ἀρχή ἀνάλυσης ή ὁποία εἶναι ἀλληλέγγυα μέ τήν ὑλιστική φιλοσοφική θέση τοῦ Μπασελάρ. Αὐτή ή ἀρχή μπορεῖ νά διατυπωθεῖ ὡς ἐξῆς: οἱ ἐπιδράσεις τῶν ἐξωτερικῶν προσδιορισμῶν («κοινωνικοί», «οικονομικοί», «ιδεολογικοί», «πολιτικοί» προσδιορισμοί) υπόκεινται στοὺς ἐσωτερικούς ὄρους (τή νόρμα τοῦ ἀληθοῦς) τῆς επιστημονικῆς πρακτικῆς. Πρόκειται γιά μία ἀρχή πού ἀποκλείει εὐθύς ἐξαρχῆς κάθε ἐπιστημολογικό οικονομισμό, κοινωνιολογισμό καί ψυχολογισμό: εἶναι, πράγματι, ἀδύνατον νά ἐπιτευχθεῖ ή γένεση επιστημονικῶν ἐννοιῶν στή βάση ὧν εἶναι γνωστῶν ὡς κοινωνικοί, οικονομικοί ή ψυχολογικοί (ή ἄκομη καί βιολογικοί) «ὄροι» τῆς επιστημονικῆς πρακτικῆς. Ἡ θέση αὐτή ἀναδεικνύεται καθαρά στό δύσκολο πρόβλημα τῆς παρέμβασης τῶν ὑποκειμένων (τῶν ἐπιστημόνων, τῆς ἀτομικῆς τους ψυχολογικῆς πραγματικότητας) στήν επιστημονική πρακτική.

Ἀπό τή στιγμή πού ἔχει ἀποκηρύξει τὸ ἰδεαλιστικό φιλοσοφικό ἐρώτημα περί τῆς ἐγγύησης τῆς ἀντικειμενικότητας τῶν επιστημονικῶν γνώσεων καί ἔχοντας ἄρα παραιτηθεῖ ἀπό τὸ νά ἀναζητᾶ τήν «αἰτία» τῆς επιστημονικῆς παραγωγῆς σέ κάποιο ὑποκείμενο, ἀτομικό ή συλλογικό, ὁ Μπασελάρ θέτει χωρίς διαφορούμενα τοὺς ὄρους μέ τοὺς ὁποῖους πρέπει νά ἐξεταστῆ τὸ πραγματικό πρόβλημα τῆς ψυχολογίας τοῦ ἐπιστήμονα. Ἀποδεικνύει ὅτι εἶναι ἀναγκαῖο νά ξεκινᾶμε ἀπό τήν εσωτερική διαδικασία ὡς πρὸς τήν ὁποία οἱ ἐπιστήμονες εἶναι μόνο φορεῖς: ὡς φορεῖς αὐτῆς εἶναι ὑποχρεωμένοι νά ὑποτάσσονται στίς νόρμες τῆς διαδικασίας: ἂν τὸ ἀρνηθοῦν θέτουν ἀμέσως τοὺς ἑαυτοὺς τους ἐκτός ἐπιστήμης. Ἀλλά γιά νά φτάσουν ἐκεῖ, καθὼς εἶναι ἐπίσης «ὑποκείμενα» ἰδεολογίας (ἔχουν συνείδηση, ἐπιθυμίες, φιλοδοξίες, πολιτικές, θρησκευτικές καί ἠθικές πεποιθήσεις κ.λπ.) ὀφείλουν νά κάνουν μία προσπάθεια — ὁ Μπασελάρ λέει: μία ὀρθολογική προσπάθεια — καί αὐτή ή προσπάθεια εἶναι ὀλόκληρη ή διαδικασία τῆς διαμόρφωσης τοῦ επιστημονικοῦ νοῦ. Μία προσπάθεια πού διαιρεῖ τὸ επιστημονικό ὑποκείμενο, πού ἀπαιτεῖ ἀπ' αὐτό, συχνά

μέχρι σημείου ὑπαρξιακοῦ διχασμοῦ, νά προχωρήσει σέ ρήξη μέ τὰ «αὐθόρμητα» συμφέροντα τῆς ζωῆς... Αὐτή ή ρήξη δέν εἶναι ποτέ ὀριστικά ἐξασφαλισμένη καθὼς τὸ ὑποκείμενο — ἔστω κι ἂν πρόκειται γιά τὸν κλασικό μονομανῆ σοφό — δέν καταφέρνει ποτέ νά εἶναι ἕνας «ἀμιγῆς» φορέας τῆς ἐπιστημονικῆς πρακτικῆς... Γιά τὸ λόγο αὐτό, σ' αὐτή τήν πορεία, τῆς ὁποίας τὸν ἀσκητισμό ὁ Μπασελάρ τόνισε πολλές φορές, ὁ ἐπιστήμονας συναντᾶει συνεχῶς ἐμπόδια. Ἐμπόδια τὰ ὁποία εἶναι ἀποκρυσταλλωμένα καί συστηματοποιημένα μέσα στή φιλοσοφία του καί τὰ ὁποία, μέ αὐτόν τὸν τρόπο, ἐπιδροῦν τροχοπεδητικά στήν ἴδια τήν επιστημονική πρακτική. Γίνεται ἔτσι φανερό μέ ποῖο ἀκριβῶς νόημα μπορεῖ ὁ Μπασελάρ νά μιλάει γιά τήν «κανονικότητα» τῆς ἐπιστήμης: γιά νά προσδιορίσει τὸν ἀκριβῆ χαρακτήρα αὐτῆς τῆς εἰδικῆς παραγωγῆς, τῆς παραγωγῆς επιστημονικῶν ἀληθειῶν καί γιά νά ὑποδείξει τήν ἐπίδραση αὐτοῦ τοῦ χαρακτήρα στους φορεῖς τῆς ἐνλόγου παραγωγῆς.

Ἄν γυρίσουμε τώρα στό ἔργο τοῦ Κούν, θά βροῦμε ἕναν πολύ διαφορετικό ὄρισμό αὐτοῦ πού ὁ ἴδιος ἀποκαλεῖ κανονική ἐπιστήμη.* Εἶναι τὸ σύνολο τῶν πεποιθήσεων πού συμμερίζονται τὰ μέλη τῆς επιστημονικῆς ὁμάδας σέ μία συγκεκριμένη στιγμή: τῶν πεποιθήσεων πού ή ὁμάδα ὑπερασπίζεται ἐναντία σέ κάθε ἀπειλή καί κάθε χτύπημα ἀπορρίπτοντας ὅ,τι εἶναι ἑτερογενές ὡς πρὸς αὐτές τίς πεποιθήσεις. Ἐτσι ἔχουμε λοιπὸν τήν περίφημη διατύπωση:

«Ἐπιλογή (κανονική) ἐπιστήμη» σημαίνει ἔρευνα αὐστηρά στηριγμένη σέ μία ἢ περισσότερες προγενέστερες επιστημονικῆς ἐπιτεύξεις, οἱ ὁποῖες, σέ κάποια χρονική στιγμή (σέ κάποιο χρονικό διάστημα), ἀναγνωρίζονται ἀπό μία συγκεκριμένη ἐπιστημονική κοινότητα ὡς βάσεις γιά τή θεμελίωση τῆς πρακτικῆς τῆς».5

Αὐτές οἱ ὁμάδες πού ζοῦν στήν περίοδο τῆς ἐπινομαζόμενης κανονικῆς ἐπιστήμης, ζοῦν, ὅπως εἶναι γνωστό, στά πλαίσια αὐτοῦ πού ὁ Κούν ὀνομάζει μοναδικό «Παράδειγμα». Ἡ Μάργκαρετ Μάστερμαν ἔδειξε καθαρά τὸ σχετικὰ χαλαρὸ εἶδος πού δόθηκε σ' αὐτή τήν ἐννοια ἀπὸ τὸν Κούν.6 Πρὸς τὸ παρὸν χρειάζομαστε μόνο ν' ἀναφερθοῦμε στό ἀπόσπασμα τοῦ ἄρθρου του ὅπου ὁ συγγραφέας δικαιολογεῖ τή χρήση τοῦ ὄρου:

«Ἐπιλέγω αὐτόν τὸν ὄρο θέλοντας νά ὑποδείξω ὅτι ὀρισμένα ἀποδεκτὰ παραδείγματα ἐπιστημονικῆς πρακτικῆς... μετατρέπονται σέ πρότυπα, ἀπ' ὅπου

* Στήν ἑλληνική μετάφραση τῆς *Δομῆς τῶν ἐπιστημονικῶν ἐπαναστάσεων*, ὁ ὄρος normal science ἀποδίδεται ὡς «φυσιολογική ἐπιστήμη». Ἐδῶ προτιμήσαμε τὸν ὄρο «κανονική ἐπιστήμη» ὁ ὁποῖος παραπέμπει καί σέ μία κανονικότητα αὐτῆς τῆς δραστηριότητας ή ὁποία διερευνᾶται. Στά ἀποσπάσματα πού παρατίθενται ἀπὸ τήν ἑλληνική μετάφραση ἔγιναν οἱ ἐξῆς διορθώσεις: Σημ. 5 «σέ κάποιο χρονικό διάστημα» ἀντὶ «σέ κάποια χρονική στιγμή». Σημ. 16 «ἐπιστημονικῆς ἀνακάλυψης» ἀντὶ «ἐπιστημονικῆς ἐπανάστασης».

5. Thomas Kuhn, *The structure of scientific revolutions*. 2η ἔκδοση ἐπισημειωμένη, International encyclopedia of unified science. Τόμος II, ἀριθμὸς 2, University of Chicago Press. Chicago & London, 1970. σελ. 10. Στά ἑλληνικά: *Ἡ δομὴ τῶν ἐπιστημονικῶν ἐπαναστάσεων*, Ἐκδόσεις Σύγχρονα Θέματα, Θεσσαλονίκη 1981, σελ. 73.

6. Margaret Masterman, "The nature of a paradigm". στό Imre L. Lakatos and Alan Musgrave (EDS), *Criticism and the growth of knowledge*. CUP, Cambridge, 1970. σελ. 61-66.

πηγάζουν συγκεκριμένες, συμπαγείς παραδόσεις επιστημονικής έρευνας».⁷

Ακολουθούν παραδείγματα: η φυσική του Άριστοτέλη, οι άρχες του Νεύτωνα, ή χημεία του Λαβουαζιέ... και καταλήγει προσωρινά:

«Όσοι στηρίζουν την έρευνά τους σε κοινά Παραδείγματα, αναγνωρίζουν τους ίδιους κανόνες και τὰ ίδια κριτήρια επιστημονικής πρακτικής».⁸

Οί έννοιες, λοιπόν, τής κανονικής επιστήμης και του Παραδείγματος είναι άλληλέγγυες και συνιστούν τό θεωρητικό όπλοστάσιο τής επιστημολογίας του Κούν. Άλλά ή σύγκριση και μόνο των δύο κειμένων που παραθέσαμε φέρνει στην επιφάνεια ένα κείριο έρώτημα: τί είναι εκείνο που συνιστά τήν κανονικότητα τής έπινομαζόμενης κανονικής επιστήμης; Σέ ποιά κανονικότητα συμμορφώνεται ή κανονική επιστήμη; Η πιό άμεση άπάντηση θά είναι: Η νόρμα τής κανονικής επιστήμης είναι τό Παράδειγμα. Τό κείμενο του Κούν τό λέει καθαρά. Άλλά θά μās έπιτραπεί νά επαναλάβουμε τήν έρώτηση σε σχέση με τό Παράδειγμα: ποιά είναι ή βάση τής κανονικότητας του Παραδείγματος;

Σ' αυτό τό νέο έρώτημα ό Κούν δίνει μιá πρώτη άπάντηση: είναι ή άπόφαση τής ομάδας ή όποία έχει επιλέξει νά θεωρεί τήν τάδε επιστημονική θεωρία ή ανακάλυψη ως παραδειγματική. Για νά αντιμετώπισει τό έρώτημα αυτό ό Κούν χρησιμοποιεί μιá αναλογία:

«Θέλουμε νά δείξουμε ότι ή ιστορική μελέτη τής άλλαγής των Παραδειγμάτων άποκαλύπτει παρόμοια χαρακτηριστικά (μ' εκείνα τής άλλαγής των πολιτικών θεσμών) στην εξέλιξη των επιστημών. Η έκλογή ενός από τὰ άντιμαχόμενα Παραδείγματα, όπως και στην περίπτωση των άνταγωνιστικών πολιτικών θεσμών, άποδεικνύεται μιá έκλογή άνάμεσα σε άσυμβίβαστους τρόπους συλλογικής ζωής».⁹

Πολλά μπορούν νά ειπωθούν για τήν ιδεαλιστική αντίληψη για τήν πολιτική επανάσταση που κυβερνά αυτήν τήν άναλογία.¹⁰ Άλλά ως τό αφήσουμε: για τους σκοπούς του παρόντος κειμένου θά σταθούμε μόνο στη φιλοσοφική θέση που αυτή ή αναλογία προσπαθεί νά άποσαφηνίσει: είναι ή συναίνεση τής ομάδας αυτό που εξασφαλίζει τήν κανονικότητα τής κανονικής επιστήμης στην πορεία προς τήν επιλογή του Παραδείγματος. Ό Φέγιεραμπεντ είδε τή δυσκολία μιās τέτοιας άπάντησης, και ότι αυτή τελικά επαναλαμβάνει με τόν τρόπο της, τίς παλιές άπορίες του συμβατισμού: σ' αυτή τή βάση, λέει ό Φέγιεραμπεντ, δέν υπάρχει τρόπος νά ξεχωρίσουμε τήν επιστημονική έρευνα από μιá συμφορία έγκληματιών. Λιγότερο ύπεροπτικός, ό Τζόν Γουότκινς έχει τήν ίδια αντίρρηση: είναι άδύνατον, λέει, νά διακρίνουμε τήν επιστήμη από τή θεολογία αν παραμείνουμε στις έννοιες του Κούν.¹² Αυτές οι

δύο κριτικές είναι σωστές όσο περιορίζονται στο έρώτημα στο όποιο ό Κούν άδυνατεί νά άπαντήσει: αυτό τής άντικειμενικότητας των επιστημονικών γνώσεων. Ό Φέγιεραμπεντ και ό Γουότκινς έχουν δίκιο νά τονίζουν ότι οι άπαντήσεις που δίνει ό Κούν σ' αυτό τό έρώτημα δέν είναι ικανοποιητικές.¹³

Στό μεταξύ φαίνεται πώς και ό ίδιος ό συγγραφέας έχει συνείδηση του ζητήματος γιατί προτείνει ένα δεύτερο είδος άπάντησης. Πράγματι, όταν έρχεται νά εξηγήσει τους μηχανισμούς επιλογής που είχε άρchiσει νά αναλύει, ό Κούν καταφεύγει σε μιá νέα αναλογία ή όποία, αν εξεταστεί, άποδεικνύεται ότι αντιφάσκει με τήν έννοια που υποτίθεται πώς πρέπει νά εξηγήσει. Αυτή ή αναλογία προέρχεται από τήν πειραματική ψυχολογία των διαδικασιών αντίληψης: σε ένα σημείο ό Κούν επικαλείται τό πείραμα των Μπράνερ και Πόστμαν για τήν αντίληψη των άνωμαλιών που υπάρχουν σε μιá σειρά από τραπουλόχαρτα τὰ όποία εκτίθενται με όλο και μικρότερη ταχύτητα: σε ένα άλλο σημείο προσφεύγει στα περίφημα πειράματα του Στράτον με άντιστρεπτικούς φακούς τὰ όποία άφορούν τόν μετασχηματισμό του όπτικού πεδίου.¹⁴ Και στις δύο περιπτώσεις, στόχος του είναι νά δείξει ότι ή έγκαινίαση ενός Παραδείγματος επάγει μιá νέα δόμηση τής «κοσμοθεώρησης» των επιστημών: και κατά συνέπεια μιá άλλαγή Παραδείγματος, όπως αυτή που συμβαίνει σε κάθε «επιστημονική επανάσταση», συνεπάγεται μιá μεταλλαγή σ' αυτή τή δόμηση. Σ' αυτό διακρίνει ένα έπιχείρημα υπέρ τής δικής του άποψης για τήν άσυνέχεια.

Άλλά ή όλη δυσκολία έγκειται στο πρόβλημα του καθεστώς αυτής τής αναλογίας: αν είναι μιá άυστηρή αναλογία (π.χ. ή ισότητα δύο σχέσεων), τότε πρέπει νά δεχτούμε ότι άπλώς αντιφάσκει με τήν ιδέα περί επιλογής και άπόφασης που υποτίθεται πώς πρυτανεύουν κατά τήν υιοθέτηση ενός Παραδείγματος από μιá ομάδα: κι αυτό γιατί, σαν μιá καλή "Gestalt", ή μορφή επιβάλλεται ακριβώς από μόνη της ενώ όλο τό «μυστήριο» που υποτίθεται πώς πρέπει νά ξεκαθαρίσει ή θεωρία έγκειται ακριβώς σ' αυτή τή φαινομενική ήττα του βολονταρισμού. Αν τώρα αυτή δέν είναι μιá άυστηρή αναλογία, τότε υπάρχει μόνο μιá έναλλακτική λύση. Είτε αυτή είναι μόνο μιá εικόνα, όπως άλλωστε υπαινίσσονται αρκετά άποσπάσματα του ίδιου του Κούν, όποτε δέν μās λέει τίποτε για τόν θεωρητικό μηχανισμό που ισχυρίζεται ότι εξηγεί. Σάν άπόδειξη, ίδού λίγες σειρές από ένα κεντρικό άπόσπασμα του βιβλίου: «Στήν πιό συνηθισμένη τους μορφή, τὰ πειράματα των Gestalt διευκρινίζουν μόνο τή φύση των μετασχηματισμών των παραστάσεων. Δέν λένε τίποτε για τόν ρόλο των Παραδειγμάτων».¹⁵ Είτε, ή μεταφο-

7. Kuhn, όπ. π., σελ. 10 — ελληνική έκδοση, σελ. 73.

8. Όπ. π., σελ. 111 — ελληνική έκδοση, σελ. 74.

9. Όπ. π., σελ. 94 — ελληνική έκδοση, σελ. 169.

10. Ό Stephen Toulmin έχει δίκιο που τό επισήμανε (Does the distinction between normal and revolutionary science hold water? στο *Criticism and the growth of science*, όπ. π., σελ. 41) αλλά ή επιστημολογική αντικατάσταση με εξέλικτικές έννοιες, τήν όποία προτείνει μετά για νά υπερχημάσει τή δυσκολία, ύπόκειται στην ίδια κριτική μ' αυτήν που κάνω για τή «λύση» του Κούν.

11. P.K. Feyerabend, "Consolations for the specialist", στο *Criticism and the growth of knowledge*, όπ. π., σελ. 199-201.

12. John Watkins, "Against normal science", όπ. π., σελ. 33.

13. Νά προσθέσω όμως ότι ή κριτική του Φέγιεραμπεντ και του Γουότκινς δέν μπορεί νά είναι κατηγορηματική γιατί βρίσκεται στο ίδιο επίπεδο με τήν έκθεση του Κούν: δέν βάλουν, όπως προτείνω, κατά του έρωτήματος που θέτει ό Κούν, αλλά κατά των άπάντησεων που δίνει. Γι' αυτό ή συζήτηση που καταγράφηκε στο *Criticism and the growth of knowledge* δίνει τό περίεργο αίσθημα μιās διαμάχης όπου καθένας μπορεί όποιαδήποτε στιγμή νά πεί στον αντίπαλο ή αντίπαλους του «συμφωνά άπολύτως μαζί σου», ενώ τήν ίδια ώρα υποστηρίζει τή συγκεκριμένη διαφορά τής δικής του θέσης όσο τό δυνατόν ένεργητικότερα.

14. Kuhn, όπ. π., σελ. 62-64 και 112 — ελληνική έκδοση, σελ. 133-136 και 189-190.

15. Όπ. π., σελ. 112 — έλλην. έκδ., σελ. 189-190.

ρά αυτή είναι κάτι παραπάνω από αναλογία. Είναι μία σχέση ταυτότητας: 'Ο Κούν δέχεται επίσης αυτή τή θέση στο παρακάτω κείμενο:

«Είτε ως άπλή μεταφορά είτε επειδή φανερώνει τή φύση τής σκέψης, αυτό τό ψυχολογικό πείραμα (τό πείραμα του Πόστμαν) μάς δίνει ένα καταπληκτικά άπλό και πειστικό πρότυπο για τή διαδικασία τής επιστημονικής επανάστασης (ανακάλυψης)».¹⁶

Έδω από τόν συμβατισμό ξανακυλάμε σέ μία άσθενή μορφή του πιά παραδοσιακού άπριορισμού. Αυτό δέν είναι παράξενο, άφου είναι άλήθεια ότι ό συμβατισμός είναι άπλως μία πιά «σύνθετη» (καί γι' αυτό έξασθενημένη) μορφή άπριορισμού. Ξύσε έναν συμβατιστή καί θά βρείς έναν άπριοριστή.

Προτείνω νά θεωρήσουμε τίς ταλαντεύσεις του Κούν σ' αυτό τό σημείο ως συμπτωματικές: άρκετά τίμιος για ν' άναγνωρίζει ότι είναι εϋθραυστες, επιλέγει τή μία άπάντηση μετά τήν άλλη για ένα έρώτημα πού δέν επιδέχεται άπάντηση. Τό έρώτημα άκριβώς τό όποιο άρνείται νά θέσει ή έπιστημολογία του Μπασελάρ τό έρώτημα πάνω στην άποκήρυξη του όποιου αυτή θεμελίωσε τό δικό της πεδίο: τό παλιό ιδεαλιστικό έρώτημα τής αντικειμενικότητας των επιστημονικών γνώσεων (πώς μπορεί κανείς νά τήν έγγυηθεί; πώς

μπορεί αυτή νά θεμελιωθεί;). Χωρίς άμφιβολία ό Κούν θέτει αυτό τό έρώτημα μέ όρους πού φαίνονται «συγκεκριμένοι», σύγχρονοι καί επιστημονικοί: δέν τίθεται ζήτημα στο έργο του ούτε *cogito* ούτε ύπερβατικού ύποκειμένου, τίθεται μόνο θέμα «επιστημονικών όμάδων» ή εργαστηρίων καί γι' αυτό τό βιβλίό «μιλάει» στους σημερινούς επιστήμονες — άναμφίβολα καλύτερα από τά έργα του Μπασελάρ — μόνο πού είναι θέμα ούσίας νά μήν έξαπατηθούμε από τίς λέξεις: ό θεωρητικός πυρήνας αυτού του έργου συνίσταται από μία παλιά φιλοσοφική έννοια, από ένα παλιό ιδεαλιστικό έρώτημα τό όποιο συνοδεύεται από τήν πομπή των άπαντήσεων πού τό ίδιο επιβάλλει, στον κύκλο των όποιων ό Κούν — καί δέν είναι ό μόνος — άφησε τόν έαυτό του νά παγιδευτεί.

Γι' αυτό τό λόγο, παρά τήν «άσυνέχεια» καί παρά μερικά άκόμη φαινόμενα, νομίζω ότι, έντέλει, οι δύο τάσεις τής σύγχρονης επιστημολογίας δέν μπορούν νά συναντηθούν. Έπαναλαμβάνω: δέν μπορούν νά συναντηθούν λόγω μιας θέσης άρχής μέσα στην φιλοσοφία. Η μία βρίσκεται τοποθετημένη, δειλά καί συγκεχυμένα αλλά άδιαφιλονίκητα, στο ύλιστικό στρατόπεδο, ή άλλη έγγράφεται στην σφαίρα των ιδεαλιστικών φιλοσοφιών.

Παρίσι 1973

Μετάφραση: Βάσω Κιντή

16. Όπ. π., σελ. 64 — έλληνική έκδοση, σελ. 134.

ΑΛΕΞΗΣ ΠΑΝΣΕΛΗΝΟΣ

ΙΣΤΟΡΙΕΣ ΜΕ ΣΚΥΛΟΥΣ

Διηγήματα

Τώρα σε
δεύτερη έκδοση

30 ΧΡΟΝΙΑ
ΚΕΔΡΟΣ

1954 · 1984 ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΕΔΡΟΣ
...δημιουργούμε αναγνώστες

Γ. Γενναδίου 6 (πάροδος 'Ακαδημίας) Τηλ.: 36.15.783

Κ. Ι. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΤΑ ΔΗΜΟΚΡΙΤΟΝ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

Νικηταρά 2, 'Αθήνα
τηλ. 36.22.496 -3638.020

Προκαπιταλιστικές ιδεολογίες του άνομου καί του νόμιμου έρωτα

(προτάσεις για μία ιστορικο-σημειωτική ανάλυση
του λαϊκού έρωτικού λόγου)*

Νόρα Σκουτέρη — Διδασκάλου

Άνοιχτά προβλήματα

Θά άρχισω με μία προκαταρκτική δήλωση για να ξεκαθαρίσω κάπως τη θέση μου. Η δήλωση θά μπορούσε να έχει την ακόλουθη πάνω κάτω μορφή: ότι τούτη ή πρωτοβάθμια προσπάθεια για μία ιστορικής κατεύθυνσης διά της σημειολογίας προσέγγιση στο (λαϊκό) έρωτικό λόγο στηρίζεται σ' έναν προβληματισμό σε κλειστό χώρο. Παρά τον φιλόδοξο τίτλο λοιπόν — ίσως και πέρα από αυτόν —, είναι μία προσπάθεια έξω δρισμού σχεδόν και για διάφορους λόγους *περιορισμένη*. Περιορισμένη όμως: όχι έφησυχασμένη. Γιατί άνηκει, πιστεύω, σ' ένα γενικότερο έγχειρήμα για την ανά-

* Άνακοίνωση στο Β' Πανελλήνιο Συνέδριο Σημειωτικής (Άθήνα, 17-18 Δεκεμβρίου 1983) που οργανώθηκε από την Έλληνική Σημειωτική Κοινωνία και τό ύπουργείο Πολιτισμού και Έπιστημών.

Η εισήγηση δημοσιεύεται έδω στή (γραπτή) μορφή που είχε για την προφορική της ανακοίνωση. Προστέθηκαν μόνον ελάχιστες ύποσημειώσεις, όπου κρίθηκε άπαραίτητη ή βιβλιογραφική παραπομπή, ενώ παραλήφθηκε ή συστηματική βιβλιογραφία, μολονότι θά πρέπει να αναφερθούν έδω όρισμένες τουλάχιστον πολύ βασικές σχετικές μελέτες, όπως του Φουκώ (*Ιστορία της σεξουαλικότητας*), του Μπάρτ (*Fragments d'un discours amoureux*), του Flandrin (π.χ. *Les Amours paysannes (XVI-XIXe siècle)*), του Laslett (π.χ. *Family Life and Illicit Love in Earlier Generations*) ή συλλογικά άφιέρωματα στο θέμα, όπως π.χ. του περιοδικού *Communications* (τεύχ. 1982: *Sexualités occidentales*) ή του περιοδικού *Άμφι* (τεύχ. 14-15, 1983: Συνέδριο «Σεξουαλικότητες και πολιτική»).

Παράλληλα πρέπει να δηλωθεί και δημόσια ότι, άν αυτή ή εισήγηση έχει να προσφέρει κάτι, αυτό όφείλεται σε συζητήσεις που γίνονται έδω κι έναμιση πάνω κάτω χρόνο στο στενό κύκλο του μεταπτυχιακού σεμιναρίου της λαογραφίας (Φιλοσοφικό Τμήμα, Α.Π.Θ.) με θέμα «Σημειολογία του λαϊκού έρωτικού λόγου». Τά υπόλοιπα βαρύνουν άποκλειστικά τη γράφουσα.

λυση των μορφών που παίρνει ή ύλική και ιδεολογική καταπίεση και ύποτέλεια των γυναικών, ειδικότερα στην έλληνική κοινωνία. Αυτή ή καταπίεση που, άφου την όρίσουμε ως προϊόν της ιστορίας, όφείλουμε νομίζω, μετά, να προσπαθούμε να την άπομυθοποιήσουμε έξηγώντας, όσο γίνεται, τις πρόδηλες αλλά και τις κάποτε λανθάνουσες μορφές της και τη λειτουργία τους σε συγκεκριμένες ιστορικές συγκυρίες. Όχι μόνο για έπιστημονικούς λόγους: και κυρίως, όχι για αυτούς.

Πολύ βιαστικά, θά έγκαταλείψω στον ώκεανό της ασάφειας όρισμένα σημεία από τον τίτλο της εισήγησης. — Αυτή είναι μία δεύτερη δήλωση.

Λόγου χάρη, εκείνο τό επίθετο *λαϊκός* (λαϊκός έρωτικός λόγος) αντί — ίσως — του άναμενόμενου *παραδοσιακός*. Τό λαϊκός που φαίνεται όμως να όρίζεται διά του *προκαπιταλιστικός* (προκαπιταλιστικές ιδεολογίες). Και πάει λέγοντας: ιδεολογίες, όμως λόγος: *έρωτας* (και μάλιστα, νόμιμος και άνομος), όμως και *έρωτικός λόγος* (πάντα «νόμιμος»). Και όλα αυτά *πού*; και *πότε*; και *ώς* *πότε*; και *πώς*; και *γιατί*; και *άπό ποιούς*; και *για ποιούς*;

Θά τ' άφήσω όμως έτσι, στην ασάφεια, και θά επιχειρήσω να θίξω κάποια ζητήματα που τίθενται στο παρένθετο τμήμα του τίτλου, «προτάσεις για μία ιστορικο-σημειωτική ανάλυση του λαϊκού έρωτικού λόγου».

Ζήτημα πρώτο. Η σημειολογική ανάλυση δέν μπορεί, πιστεύω, να προσφέρει παρά μόνο φορμαλιστικούς τρόπους για να μιλούμε (έννοω: έπιστημονικά) για τά φαινόμενα.

Γιατί, πολύ πρόχειρα, αυτό φαίνεται να δείχνει, *πέρα από άλλα*, και τό ότι, κάθε φορά τουλάχιστον που

τό αντικείμενο της ανάλυσης είναι κοινωνικά φαινόμενα, δηλαδή τις περισσότερες φορές (δηλαδή πάντα), προκύπτει σαφής και επιτακτική ή ανάγκη να επανεισάγεται *περιεχόμενο* στους όρους και τα σχήματα και τα γραφήματα της ανάλυσης που, όσο γοητευτική κι αν είναι, δεν είναι ωστόσο ιστορία.

Ζήτημα δεύτερο. Η ιστορία (τό περιεχόμενο, ως πού-με) που μπορεί να επανεισαχθεί ή να συνυπάρχει στά φορμαλιστικά σχήματα της σημειο-λογικής, δεν είναι *ή μία, ή 'Ιστορία*.

Είναι συγκεκριμένο και ιστορικά, δηλαδή κοινωνικά και πολιτικά, προσδιορισμένο *είδος ιστορίας και ιστορικής αντίληψης*. Ακόμη και όταν, ούτε διεκδικεί τη διαφορετικότητά του, ούτε το γνωρίζει, ούτε και το παραδέχεται. Προσδιορίζεται ωστόσο από μεθόδους και θεωρίες ή αντιλήψεις που συγκρούονται σκληρά με άλλες, γιατί ή ίδια ή ιστορία (ή της πάλης των τάξεων διά του οικονομικού, του πολιτικού ή διά των ιδεών και της κουλτούρας) συνίσταται διαλεκτικά από σκληρές — οσοδήποτε κρυφές ή φανερές — συγκρούσεις, αντιφάσεις και αντιπαλότητες. Όμως αυτό συχνά ξεχνιέται, ή ακυρώνεται ως αυτονόητο, ή παρακάμπτεται «προσωρινά» για επιχειρησιακούς ή άλλους λόγους.

Ζήτημα τρίτο. Όταν τά κοινωνικά φαινόμενα — αυτά που αναλύει και ή σημειολογία σημειολογικά — αφορούν δομές και σχέσεις που εντοπίζονται στο πεδίο του *καθημερινού*, του «κοινού», των σιωπηρών πραγματικοτήτων, τότε οι δυσκολίες πολλαπλασιάζονται υπέρμετρα.

Τό «καθημερινό» του παρόντος αναλαμβάνουν βέβαια να μάς τό δείξουν και, κατά περίπτωση, εμπειρικά και βιαστικά να τό αναλύσουν, να τό αιτιολογήσουν και να τό άποτιμήσουν ψυχολόγοι και κοινωνιολόγοι της έφαρμμοσμένης έρευνας ή και τακτικοί συνεργάτες των μέσων της μαζικής ενημέρωσης. Όταν όμως τό καθημερινό είναι βυθισμένο στις σιωπές του παρελθόντος, οι τολμηροί έκσκαφείς του μειώνονται άπελπιστικά. Αυτό, τό επίπεδο του καθημερινού που δεν μπορούμε να τό γνωρίσουμε παρά μόνο μέσα από τυποποιημένες, περισσότερο ή λιγότερο συμβατικές (πάντως συμβατικές) και κωδικοποιημένες μορφές και σπάνια (πολύ σπάνια), μέσα από τις εμπειρίες και πράξεις των ύποκειμένων. Νά προσθέσω όμως ότι, ούτως ή άλλως, ή έξατομικευμένη εκδήλωση κάποιων φαινομένων, ένταγμένη όπως συνήθως είναι σε έξατομικευμένη έξέταση, δεν μπορεί να ενδιαφέρει, ως τέτοια, μιά ιστορική (και πολύ περισσότερο μιά σημειολογική) ανάλυση, παρά μόνο στο βαθμό που εξετάζεται ή σχέση των (όποιων) επιμέρους εκδηλώσεων με τις ύποχρεωτικές πρότυπες συμπεριφορές. Εξάλλου, από μιά άποψη, αυτό που χρειάζεται να γίνει αντικείμενο ανάλυσης είναι ή συλλογική (καθόλου άναγκαστικά: πάνδημη) συμπεριφορά που ύποδηλώνει κάποιο φαινόμενο, και βέβαια οι «συνάδουσες νοοτροπίες» αν, βέβαια, τά ύποκείμενα δομούν και δομούνται, εμπλέκονται και αναπαράγουν κοινωνικές σχέσεις, μέσα από αυτές και μέσα σ' αυτές. Όταν λοιπόν έχουμε να κάνουμε με τέτοιου είδους κοινωνικά φαινόμενα του παρελθόντος (και βέβαια και του παρόντος) γίνεται ιδιαίτερα αιχμηρό και προβληματικό τό τί είδους θεωρία και μέθοδος της ιστορίας θα «πληρώσει» μιά περισσότερο ή λιγότερο περίπλοκη σημειολογική ανάλυση.

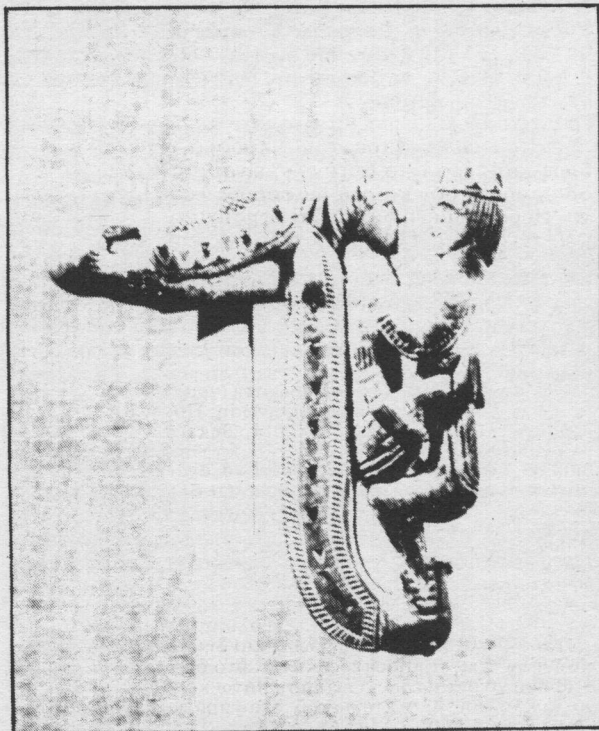
Ζήτημα τέταρτο. Όταν τά κοινωνικά φαινόμενα, και οι συμπεριφορές και οι νοοτροπίες που τά προσδιορίζουν και τά αναπαράγουν, αφορούν (έπιπλέον της πεζής καθημερινότητας που μένει ούτως ή άλλως σιωπη-

λή) και άλλες σχέσεις που γίνονταν και γίνονται αντικείμενο λογοκρισίας ή άκριτης άποδοχής, τότε ή ανάλυση θα πρέπει να προσμετρά, όχι μόνο τό λόγο, αλλά και τις *σιωπές*. Τις άπαγορεύσεις, με άλλα λόγια, που δομούν τό λόγο της σιωπής.

Η ιστορία του καθημερινού έρωτικού λόγου είναι ίσως ό πιο φλύαρος αλλά ταυτόχρονα και ό πιο κατασιγασμένος και σιωπηλός λόγος της ιστορίας. Θα ύποστήριζα, λοιπόν, ότι χρειαζόμαστε έναν ιστορικά άνθρωπολογικό προβληματισμό για να τόν άκούσουμε.

Θά καθυστερήσω λίγο ακόμη στά προβλήματα που τίθενται με αυτά τά ζητήματα. Και θα έμπεινω σε τούτο: ότι ένδεχομένως είναι ένδιαφέρον, ωστόσο όμως είναι και δύσκολο να μιλήσει κανείς γι' αυτές τις σιωπές που βασιλεύουν τελικά σε τεράστιες — σχεδόν άχανείς — εκτάσεις της κοινωνικής ζωής. (Μας τό έχει διδάξει ό ιστορικός προβληματισμός του Μπροντέλ, του Χομπσμπάουμ, του Τόμσον· τό βλέπουμε σε βιβλία ή άρθρα που δημοσιεύονται κάθε τόσο στον κύκλο των *Annales*, του *Past and Present* και άλλων περιοδικών, αλλά και σε σημαντικές μελέτες που έμφανίζονται στην Ελλάδα). Πρόκειται όμως για σιωπές που τις επιβάλλει, δεν πρέπει να τό ξεχνούμε αυτό, ή *κυρίαρχη άποψη* στις κοινωνικές επιστήμες (π.χ. ιστοριογραφία, άνθρωπολογία, κοινωνιολογία, λαογραφία) που άσχολούνται εκ των ύστερων και έξ άποστάσεως με όρισμένα μόνο θέματα, προσεκτικά επιλεγμένα. Αλλά όχι μόνον αυτές. Γιατί δεν πρέπει να ξεχνούμε επίσης ότι έχουν προηγηθεί οι ίδιες οι κοινωνίες και έχουν επιβάλει τις δικές τους σιωπές σε επιλεγμένους χώρους της κοινωνικής ζωής. Σιωπές που δείχνουν τήν άδιαφορία και τήν άγνοια, δείχνουν όμως κατά περίπτωση και τή σεμνοτυφία ή τήν ύποκρισία και των έπιστημόνων και της *ίδιας της ιστορίας*.

Γιά παράδειγμα. Τι πληροφορίες διαθέτουμε για τήν καθημερινή έρωτική ζωή και τόν (λαϊκό) έρωτικό λόγο στην έλληνική, λόγου χάρη, κοινωνία

Ευλόγητη ήπειρωτική γκλίτσα με έρωτικό σύμπλεγμα, συλλογή Π. Τσελέπη (Κ. Μακρής «Έρωτική λαϊκή τέχνη», Βήματα, Άθήνα (Κέδρος) 1978)

του 18ου και του 19ου αιώνα; Υπάρχει βέβαια, πέρα από κάποια άλλα δεδομένα, ή καταγραφή ενός όρισμένου ύλικου, διηγημένου όμως μέσα από τη λαογραφία του τέλους του 19ου αιώνα αλλά και του δικού μας. Μεγάλο μέρος αυτού του ύλικου είναι τά, κατά Ν. Πολίτη και Στ. Κυριακίδη, «τραγούδια της αγάπης» και, κατά Δ. Πετρόπουλο, «έρωτικά τραγούδια», τά όποια θεωρούνται από τους συλλογείς και, κυρίως, τους λαογράφους ως τραγούδια «δπου τό έρωτικό στοιχείο, στην ευρύτερη έννοια του όρου, είναι τό βασικό (σ' όλες τους) τίς ποικίλες αποχρώσεις, καημούς, παινέματα, πείσματα, άλληγορικές εκφράσεις, διαλόγους». ¹ Η, ως τραγούδια πού είναι «άλληγορικές εκφράσεις του έρωτα» και πού «μέ τή μιά ή τήν άλλη μορφή, είναι παλαιά, όσο παλαιό πρέπει νά είναι και τό ανθρώπινο συναίσθημα πού τά εμπνέει». ¹ Γιατί έτσι περιγράφονται αυτά τά κοινωνικά φαινόμενα, όπως και άλλα και έτσι παραγράφονται. Και τά έρωτικά τραγούδια και τά συναισθηματα θεωρούνται άχρονα, διςτορικά, υπερ-χροικά. Πάντως όχι ιστορικά. ² Όπως και τό αρχαιότερο επάγγελμα του κόσμου.

Η — για νά δώσω ένα ακόμη παράδειγμα, σέ άλλο επίπεδο — τά ήθη όπως τά όρίζει ισοπεδωτικά μιά όρισμένη τύπου κυρίαρχη λαογραφική θεωρία, πού σίγουρα δέν είναι καθόλου όπως τά θέλει μιά πιά σύγχρονη κοινωνιολογία (λόγου χάρη στό σύντομο όρισμό πού δίνει ό Κ. Τσουκαλάς: «Τά ήθη, δηλαδή ή αναγνωρισμένη μορφή κυρίαρχης σεξουαλικότητας»). ² Γιατί τά ήθη της λαογραφίας συνάπτονται στενά μέ τά έθιμα, όχι μόνο στην παροικιακή λειτουργία έκφραση «τά ήθη και τά έθιμα», αλλά και στους όρισμούς του πολιτισμού. Π.χ., «Τά ήθη (δηλαδή αί έννοιαι και αί αντίληψεις αί όποια) δυνατόν νά απαγορεύουν μίαν πράξιν αν δέν εγκρίνουν τήν αντίληψιν, ή όποια υπόκειται ως βάσις εις αυτήν», ενώ «τό έθιμον μόνο νά επιτρέπει δύναται μίαν πράξιν. Τά ήθη δηλαδή έχουν τήν έννοιαν του υποχρεούντος, του ήθικου, τό έθιμον τήν έννοιαν της παραδεδομένης συνθηείας». ³

Δέν θά επιμείνω — παρόλο πού θά είχε κάποιο νόημα ή ανάλυση αυτού του όρισμού, μιά και, αφού εξακολουθεί νά χρησιμοποιείται γενικά, ή αποτελεσματικότητά του δέν έχει ακόμη άκυρωθεί.

Η λαογραφία άλλωστε δέν ήταν ή μόνη πού συνέβαλε στή λογοκρισία όρισμένων πλευρών της ζωής του παρελθόντος. Και ή ιστοριογραφία, από τή μεριά της, άπλώς άδιαφόρησε γι' αυτά τά κοινά, τά καθημερινά, ακόμη και όταν άφορούσαν αυτό διά του όποιου (συμβολικά και πραγματικά) παράγονταν «ύλικό» για πολέμους, για βασιλιάδες και ύπηκόους, εκκλησίες και πιστούς, κράτος και πολιτική. Δηλαδή τή σεξουαλικότητα.

Ο έρευνητής λοιπόν έχει νά ξεκαθαρίσει αυτό τό πρώτο φιλτράρισμα πού επιβάλλουν συγκεκριμένες επιστημονικές (δηλαδή θεωρητικές και μεθοδολογικές) αντίληψεις, για νά συναντήσει άμέσως τό δεύτερο φιλτράρισμα: τίς μυθοποιήσεις, τίς σιωπές, τίς λογοκρισίες (προληπτικές ή «ύστεροφημικές») πού επέβαλλε

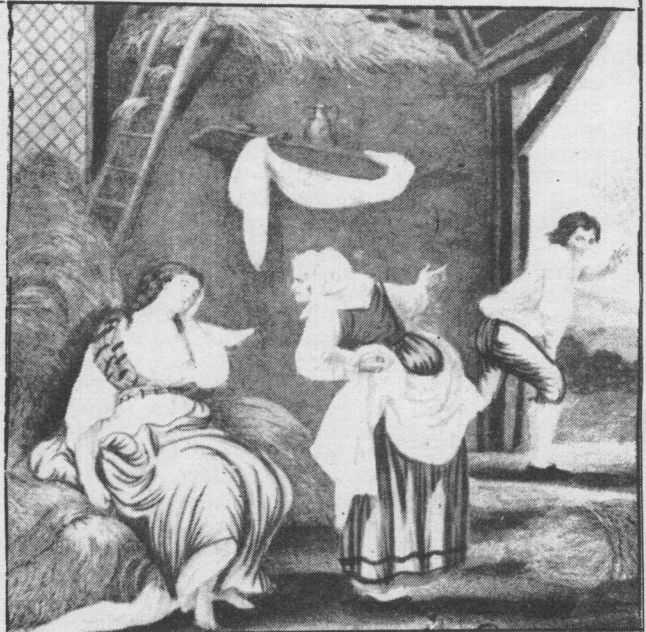
ή ίδια ή κοινωνία, μέ άλλα λόγια, τά κυρίαρχα στρώματα της κοινωνίας εν όνόματι του συνόλου.

Τί είδους σιωπές, πού δέν είναι πάντα (σχεδόν ποτέ) ευγλωττες, καλύπτονται πίσω από πλεοναστικά φωνασκούσες εκφράσεις, πίσω από έμφατικά έρωτικές ρήσεις; Τί είδους άδηλες επενδύσεις και ύπαινικτικά ύπονούμενα για νά μή μιληθεί καθαρά, ή για νά μιληθεί τόσο καθαρά ώστε νά κρυφτεί τελικά, ή σεξουαλική πράξη; Άλλά και για νά επιβληθούν σαφείς ταξινόμησεις, νά ύπομνησθούν άπαράβατες ιεραρχήσεις, για νά δεσμευθούν ή νά παροχετευθούν (άνόδυνα για τήν κοινωνική τάξη και ιεραρχία) επιθυμίες ή άνατρεπτικές διαθέσεις; Και, κυρίως, για νά προστατευθούν τά πρότυπα για τά δύο φύλα και, βέβαια, οι θεσμοί πού έξασφαλίζουν άπαρασάλευτα τή συντήρηση και τήν άναπαραγωγή τους;

Είναι έλπίζω σαφές ότι εδώ έπισημαίνονται μόνο όρισμένα ζητήματα πού μπορούν, και θά πρέπει ίσως, νά γίνουν άντικείμενο διερεύνησης. Θά επιχειρήσω όμως άμέσως νά έντοπίσω κάπως πιά περιοριστικά τό πρόβλημα. Γιατί πρόκειται βέβαια για ένα πρόβλημα.

Η διφορούμενη «νομιμότητα»: πρότυπα λόγου και σιωπής

Νά άνιχνευθεί ή σιωπή και ό λόγος περί έρωτος (ή αγάπης, πού είναι όμως πιά ειδικά ή συμβολική και συναισθηματική ταύτιση μέ τό «άλλο») και περί σεξουαλικότητας και, βέβαια, και όλες οι σχετικές αντίληψεις, τά ταμπού και οι συνήθειες σημαίνει: (α) προσδιορισμό συγκεκριμένου χώρου και χρόνου, όπως π.χ. ή προκαπιταλιστική και πρώιμη καπιταλιστική συγκυρία του ελληνικού 18ου και 19ου αιώνα και (β) πέρα από τή συγκέντρωση σχετικού ύλικού (πού, νομίζω, είναι ιδιαίτερα δυσεύρετο), κάποιες μεθοδολογικές θέσεις και κάποιες θεωρητικές κατευθύνσεις. Θά υποστήριζα, λοιπόν, ότι είναι χρήσιμη τόσο μιά σημειολογική έπεξεργασία όσο και μιά ιστορικής κατεύθυνσης ανάλυση του ύλικού. Σημειολογική έπειδή έχουμε νά

«αν υπάρχει ήδονή στον έρωτα, κι ό πόνος έχει τή σειρά του» Γκραβούρα του 18ου αιώνα (J.-L. Flandrin, Les amours paysannes, πιν. 13)

1. Δ. Πετρόπουλος *Έλληνικά δημοτικά τραγούδια*, Άθήνα (Βασική Βιβλιοθήκη), τόμ. Β', σελ. 1β'. Και του ίδιου *Πανεπιστημιακές σημειώσεις* (Α.Π.Θ.), 1965.

2. Κ. Τσουκαλάς «Κοινωνικές όψεις της σεξουαλικότητας» *Άμφι* 14-15 (1983), 13 (προσθήκη έμφασης).

3. Γ. Μέγας *Εισαγωγή εις τήν λαογραφίαν*, Άθήνα ³1975 (1966), σελ. 221.

κάνουμε με οργανωμένες σιωπές και βέβαια οργανωμένο λόγο: δέν άποσιωπάται ούτε μιλιέται, ότιδήποτε και όπωσδήποτε και όποτεδήποτε και από όποιονδήποτε και προς όποιονδήποτε. *Ίστορική* επειδή σε όλα αυτά τά -δήποτε και για όλα αυτά και με όλα αυτά παλεύονται ιδέες, συγκρούονται συμφέροντα και αντιτίθενται πρακτικές γύρω από τά μέσα στην κοινωνική παραγωγή. Και είναι χρήσιμο νά ξεκαθαρίζεται αυτό σε κάθε ευκαιρία, γιατί εύκολα ξεχνιέται ή παρακάμπτεται.

Ο προσδιορισμός συγκεκριμένου χώρου και συγκεκριμένου χρόνου μάς επαναφέρει στο πρώτο τμήμα του τίτλου αυτής της εισήγησης. Έξειδικευότας το, όμως: Προκαπιταλιστικές ιδεολογίες του νόμιμου και του άνομου έρωτα στην ελληνική κοινωνία του 18ου και του 19ου αιώνα (ας πούμε, στην ελληνική «παραδοσιακή» κοινωνία). Με τό αντίκειμενο έτσι περιορισμένο θά άρκεστώ σε όρισμένες διαπιστώσεις — με την εκ των προτέρων παραδοχή ότι χρειάζεται νά ενισχυθούν και νά αιτιολογηθούν με ισχυρή επιχειρηματολογία και με σχετικά, προσεκτικά αναλυμένα, παραδείγματα. Διαπιστώσεις όπως:

— ότι σ' αυτόν τόν κοινωνικό χώρο ό έρωτικός λόγος περιστελλεται και περιστρέφεται στον άξονα *άρσενικό/θηλυκό*, ό όποιος κατά τή γνώμη μου άρθρώνει κυριαρχικά σε επίπεδο ιδεολογίας τή σύνολη όργάνωση του χώρου αυτού· ή, σε άλλο επίπεδο,

— ότι ή καθημερινότητα του έρωτικού λόγου σ' αυτήν τήν κοινωνία ουσιαστικά «καταγράφεται» στην (κυριολεκτικά ή μεταφορικά) *προφορική* του διάσταση. Άρα, και ότι σε μία πρωτοβάθμια προσέγγιση δέν είναι άναγκαστικά άπαραίτητο νά προσμετρηθούν μαρτυρίες από προσωπικά βιώματα ως τέτοια· ούτε όμως και νά χρησιμοποιηθεί ή προσωπική ή γραπτή λογοτεχνία ως πηγή πληροφοριών. Δηλαδή τό ενδιαφέρον έστιάζεται καταρχήν στις *θεσμοθετημένες*, κατά κάποιον τρόπο, μορφές έκφρασης του έρωτικού λόγου πού χαρακτηρίζονται από τήν «προφορική» παραγωγή, άναπαραγωγή και χρήση, και συνεπώς και από ύψηλοθ βαθμού τυποποίηση, κωδικοποίηση και συμβατικότητα.

Κεντρική ύπόθεση εργασίας από αυτήν τήν άποψη θά μπορούσε νά είναι ή ακόλουθη: Ο έρωτικός λόγος στις ιστορικά συγκεκριμένες μορφές του — δηλαδή ειδικότερα στη θεσμική, και γι' αυτό κανονιστική λειτουργία του — άναπαράγει νομιμοποιώντας την τήν κρατούσα τάξη και ιεράρχηση όσον άφορά τους ρόλους και τή θέση των δύο φύλων, σε στενή έξάρτηση με τίς καθ' ήλικίαν ή και άλλες (φυλετικές, έθνικές, θρησκευτικές, ταξικές) διαφοροποιήσεις. Πρέπει όμως νά έπισημανθεί σχετικά ότι ό έρωτικός λόγος, άκόμη και στις πιο «έλευθερες» ή «έλευθεριάζουσες» εκφράσεις του, είναι εκείνος ό λόγος πού, πέρα από συναισθηματικότητας και βαθιά όρμέμψυτα ή φαντασιώσεις, άναπαράγει τήν ιδεολογία της «κατωτερότητας», αλλά και τήν ίδια τήν ύποτελεία των γυναικών. Θά υποστήριζα μάλιστα ότι ό έρωτικός λόγος αυτής της συγκεκριμένης κοινωνίας είναι ή, έπιφανειακά ουδετεροποιημένη και φαινομενικά καθολική, έκφραση μιας άνδρoκρατίας. Πού σημαίνει ότι και αυτός ό λόγος (όπως όλοι οί λόγοι τελικά), ως μέσο έκφορής νοημάτων και μέθεξης σε κάποιο σύστημα ιεραρχημένης τάξης, είναι *λόγος περί έξουσίας*, δηλαδή *λόγος έξουσιαστικός*.

Ο λόγος είναι ένικός, γιατί ό έρωτικός λόγος στην πραγματικότητα της ελληνικής κοινωνίας (ας πούμε, του 18ου και του 19ου αιώνα) εμφανίζεται πάντα — ή: σχεδόν πάντα — έπισημα και γενικευτικά ως λόγος μονοσήμαντος, ακριβώς επειδή εμπλέκεται με τόν *γάμο*. Ο έρωτας και ή σεξουαλικότητα προσδιορίζονται κυρίαρχα ως προς τόν γάμο και φορτίζονται ως ιστορικο-κοινωνικές σχέσεις. Έτσι είναι πού ό λόγος τους γίνεται *λόγος θεσμικός*. Γιατί; Πολύ άπλά, ίσως

και άπλουστευτικά, γιατί, καθώς εκφέρεται και καθώς λειτουργεί ιδεολογικά και πραγματικά πάνω στις κοινωνικές συνειδήσεις και στα σώματα των ύποκειμένων μελών τής κοινωνίας, αποκλείει παράλληλα κάθε κριτική και προβάλλει τή μία, τή μοναδική άλήθεια: τά κεκανονισμένα και κανονιστικά *πρότυπα* έρωτικής και σεξουαλικής συμπεριφοράς, έξοβελίζοντας ταυτόχρονα και έμμεσα κάθε άλλο πρότυπο δημόσιας συμπεριφοράς έξω από τά όρια των παραδεδεγμένων ήθών. Κάθε άλλου είδους λόγος έξορίζεται στο *περιθώριο* ως αντίθετος (όχι όμως άναγκαστικά και άναιρετικός) τής κυρίαρχης ιδεολογίας, γιά νά δείχνει τά όρια και συνάμα νά άνοίγει βαλβίδες διεόδου γιά τό κοινωνικό (π.χ. γιορτές, καρναβάλια, τελετουργίες, έθιμα άντιστροφής) και τό άτομικό άγχος (άτομικές «λύσεις», κτηνοβασία, όμοφυλοφιλία)· ή, άλλως, γιά σεξουαλική έκτόνωση.⁴ Φαίνεται ότι *άλλοι* λόγοι, γιά παράδειγμα ένας γυναικείος έρωτικός λόγος ή ένας όμοφυλόφιλος έρωτικός λόγος, είναι καταδικασμένοι ως λόγοι, στην άνυπαρξία (σχεδόν); ό πρώτος και στην άλλοτριωτική ύποταξη στα πρότυπα του άνδρικού έρωτικού λόγου ό δεύτερος. Όπωσδήποτε, δέν φαίνεται νά δημιουργούνται οί προϋποθέσεις γιά τήν άνατροπή ή, έστω, τήν άμφισβήτηση τής όλοκληρωτικής κυριαρχίας του άνδρικού Έρωτα τόσο στις προκαπιταλιστικές του όσο και στις καπιταλιστικές του μορφές.

Σ' αυτό τό σημείο μπορεί νά διατυπωθεί, νομίζω, ένα έπιμέρους έρώτημα σχετικά με τό ποιές ήταν οί κυρίαρχες μορφές έκφρασης τής *συστολής* και τής *αίδους* σ' αυτήν τήν κοινωνία, πριν έπίπεσει σ' αυτές τό πέπλο τής αίδους του άστικού λόγου, δηλαδή των άστικών άντιλήψεων του 18ου και — κυρίως — του 19ου αιώνα. Τό έρώτημα θέτει ένα όξυ πρόβλημα γιά διερεύνηση. Θά μπορούσε νά ύποστηριχτεί, γιά παράδειγμα, ότι ό λαϊκός έρωτικός λόγος σ' αυτήν τήν περίοδο διαρρηγνύει ίσως, και κατά περίπτωση και περίπτωση, τά όρια τής σεμνοτυφίας (και του «πουριτανισμού»), αλλά δέν διαρρηγνύει ποτέ τά ιμάτια του ώστε νά φανεί ή σωματική του διάσταση. Άνασύρει τό ποδογύρι γιά νά φανεί τό ποδαστράγαλο, βυθίζεται στους κόρφους περιπόθητων παρθένων, στροβιλίζεται στον χορό «ποθερωτικών άνδρικών φαντασιώσεων» (όπως χαρακτηρίζει συνοπτικά τίς νεράιδες ό Δημήτρης Λουκάτος),⁵ ζυγιάζεται στους φαρδείς ώμους κατά τ' άλλα κυπαρισσόκορμων παλικάριών, αλλά πέραν τούτων ούδέν. Και, από τήν άλλη· ό σεξουαλικός λόγος είναι άμεσος, όξύς και ώμος, γι' αυτό και τελικά *άνώδυνος*. Μονοσήμαντες μεταφορές ή μετωνυμίες πού παραπέμπουν με χαριτωμένους ή χοντροκομμένους ύπαινιμούς στα γεννητικά όργανα και τή σεξουαλική πράξη· άμεσότητες βρυσιές και εκφράσεις (τά «ντροπερά» αινίγματα, λόγος χάρη), πού δέν αφήνουν περιθώρια γιά διφορούμενα ή γιά παρεξηγήσεις και παρερμηνείες.

Ένα δεύτερο, πιο γενικό όμως, έρώτημα άφορά τή σχέση άνάμεσα στη *σεξουαλικότητα* και τήν *άνδρoκρατία* (δηλαδή έκείνο τό πλέγμα σχέσεων πού σε ειδικά ιστορικές του μορφές πριμοδοτεί τήν άνδρική κυριαρχία σε όλα τά πεδία, καθώς και τή διαχείριση τής έξουσίας, κάθε κοινωνικά προσδιορισμένης έξουσίας, από άντρες). Τό έρώτημα άφορά πιο ειδικά τίς όσμώσεις άνάμεσα στο λόγο περί (άνδρικής) έξουσίας και στον έρωτικό λόγο. Δύσκολο, ώστόσο, και σύνθετο έρώτημα πού έκθέτει προκλητικά σύμπλοκες σχέσεις. Τόσο, πού μόνο πολύ άπλοποιητικά θά μπορούσε νά ύποστηριχτεί ότι ό έρωτικός λόγος είναι ένα μέσο με τό όποιο έκφράζεται ή κυριαρχία του *άρσενικού* και

4. Τόν όρο χρησιμοποιεί ό Δ. Λουκάτος, *Εισαγωγή στην ελληνική λαογραφία*, Άθήνα (Μορφωτικό Ίδρυμα Έθνικής Τραπέζης) 1978, σελ. 201-2.

5. *Όπ. παραπ.*, σελ. 201.

ταυτόχρονα οι διάφορες μορφές της ύλικής και συμβολικής, της δηλούμενης και ύπονοούμενης, της δρατής και άδρατης, της άμεσης και έμμεσης ύποτέλειας, στους αντίστοιχους χώρους, του *θηλυκού*· κατά συνέπεια, και ή καθυπόταξη άντρών και γυναικών στά αντίστοιχα αύστηρά αλληλοαποκλειόμενα και έξαρτημένα πρότυπα. Και πάλι. Ίσχυει μιά τέτοια άποψη; Γιατί χρειάζεται συστηματική ανάλυση γιά νά στηριχθεί ή, αντίθετα, νά καταπέσει, έστω και ως ύπόθεση και πάντα σέ σχέση μέ αυτήν τή συγκεκριμένη κοινωνία.

Ειδικά όμως και γενικά έρωτήματα πού αναπόφευκτα, αλλά και κατά κάποιον τρόπο ένδογενώς, μάς ξαναγυρνούν στό πρόβλημα *γάμος*. Γιατί σ' αυτόν βρίσκεται, πιστεύω, τό όριστικό (μέ τήν έννοια: καθοριστικό και όριακό) κλειδί γιά τήν ανάλυση του έρωτικού λόγου. Θά έπιμείνω λοιπόν λίγο στή διάκριση *νόμιμο/άνομο* όπως αυτή όρίζεται διά του γάμου.

Έχει αναλυτικά διατυπωθεί ή άποψη⁶ ότι ή «παραδοσιακή» κοινωνία διέφερε — άν διέφερε, τελικά — από τή δική μας ως προς τό ότι ό γάμος τυπικά δέν καθιέρωνε καθόλου μιά σχέση έρωτική (*amoureuse*) αλλά ήταν μιά ύπόθεση οίκογενειακή, δηλαδή τής οίκογενείας: ένα συμβόλαιο πού διεκπεραίωναν δύο άτομα αντίθετου φύλου, όχι γιά τήν εύχαριστήσή τους, αλλά γιά τίσ φιλοδοξίες και τό συμφέρον των οίκογενειών τους και μέσα στα πλαίσια αυτών.

Γιά νά μπορέσουν αυτά τά συζευγμένα άτομα νά περάσουν όλη τή ζωή τους μαζί, έπρεπε νά υπάρχει ένας κανόνας τής συζυγικής ζωής, πού ήταν ύποχρεωμένος κανείς και νά τόν εφαρμόζει ό ίδιος και νά κάνει τόν άλλο νά τόν εφαρμόζει. Ός τό κρεβάτι — και ίσως και πάνω σ' αυτό. Άλλωστε ό άντρας και ή γυναίκα (παντρεμένοι και άνύπαντροι, «νόμιμοι» ή «παράνομοι») δέν είναι ποτέ μόνοι τους. Προλήψεις, κανόνες, προκαταλήψεις, άπαγορεύσεις, ήθικοί κώδικες — μέ δύο λόγια: φορτισμένη ιδεολογία — παρεμβάλλονται και στήν ουσία *δομοῦν* τήν όποια σχέση (φανταστική ή πραγματική) ανάμεσα τους. Άπό αυτήν τήν άποψη ή έκφραση, λυρική ή μή, των συναισθημάτων μπορεί βέβαια νά είναι «έκφραση», ώστόσο είναι όχι άπλώς κοινωνικά, και άρα ιστορικά προσδιορισμένη, αλλά και *προκαθορισμένη*. Δηλαδή, τυποποιημένη και ύποχρεωτική ως προς τή λειτουργία της. Θά μπορούσε άραγε κανείς νά ύποστηρίξει άκόμη και ότι οι κοινωνικοί κώδικες δέν είναι μόνο μιά σκιά ανάμεσα στά άτομα,

«ή μονοτρίβιες (:) κατακρίνονται μία ύπέρ τιν άλλιν» Τοιχογραφία του Κων/νου και Μιχαήλ, 177 (4:) στό νάρθηκα του ναού του Άγιού Άχιλλείου στό Ζουπάνι (Πεντάλοφο) δυτικής Μακεδονίας (φωτογρ. Βικτωρίας Νικήτα)

«ή πόρνη» Τοιχογραφία των Κων/νου και Μιχαήλ στό νάρθηκα του ναού του Άγιού Άχιλλείου στό Ζουπάνι (Πεντάλοφο) δυτικής Μακεδονίας (φωτογρ. Βικτωρίας Νικήτα)

ούτε καν ένα φίλτρο, αλλά ότι είναι ή *ίδια ή σχέση καθυπότην*; Αυτό στήν άπολυτότητά του θά σήμαινε ότι ή έπιθυμία δομείται *κοινωνικά* μόνο ανάμεσα σέ κοινωνικά ύπερπροσδιορισμένα ύποκείμενα και γιά προκαθορισμένα «άντικείμενα». Τό νόμιμο και τό άνομο, ώστόσο, στήν ουσία όρίζονται ως προς αυτόν τόν κανόνα. Άς τό άφήσουμε όμως.

Είναι προφανές, νομίζω, ότι στή διά του έρωτικού λόγου νομιμοποίηση και δικαίωση τής άνδρικής έξουσίας σέ σχέση μέ τίσ πραγματικές τής βάσεις στήν κοινωνική παραγωγή, έγγράφονται όρισμένες ιδεολογικές διεργασίες. Τουλάχιστον τρεις:

(α) ύπάρχει μιά φανερή λειτουργία (και χρήση) στό έπίπεδο τής άμεσης καθιέρωσης και νομιμοποίησης αυτού του λόγου: πώς μιλιέται και πότε ή άγάπη, ό έρωτας, ή σεξουαλικότητα και οι αντίστοιχες σχέσεις; Και, από ποιούς και γιά ποτούς μιλιέται;

(β) κάθε άτομο ανάλογα μέ τό φύλο του (και τήν ηλικία του) συσχετίζεται καθοριστικά και «συναινεϊ» στό νά ανταποκρίνεται κοινωνικά δι' αυτού του λόγου μέ άτομα τά όποια μπορεί (= έπιτρέπεται) νά είναι ό «άλλος» τής έπιθυμίας του/της. Και

(γ) αυτός ό λόγος, πού πλανάται καθιερώνοντας και καθιερώνεται παραπλανώντας λειτουργεί δομικά (πέρα τόν πλάνητα βίο του) γιά τή νομιμοποίηση και τήν αναπαραγωγή των ατόμων ως συγκεκριμένων φύλων και γαμικής κατάστασης κοινωνικών ύποκειμένων.

Σέ σχέση τώρα μέ αυτές τίσ διεργασίες είναι ιδιαίτερα χρήσιμη, κατά τή γνώμη μου, μιά σχετική άποψη του Μωρίς Γκοντελιέ.⁷ Τήν παραφράζω: ένα καθοριστικό μέρος τής άνδρικής έξουσίας πού δομείται διά του έρωτικού λόγου συνίσταται από τή *συγκατάθεση* (μέ άλλα λόγια, τήν αναγκαστική συναίνεση) των γυναικών σ' αυτόν τό λόγο, στή λειτουργία του, στή χρήση του, στίς έπιπτώσεις του. Άν λοιπόν ό έρωτικός λόγος στήν έλληνική κοινωνία του 18ου και του 19ου αιώνα (και δέν αναφέρομαι έδώ στίς — λίγες, άλλωστε — σαφώς έξευρωπαϊσμένες περιπτώσεις, όπου ούτως ή άλλως διαφαίνονται μεγαλοαστικά πρότυπα) ύφαινεται γύρω από τόν γάμο, περιγράφοντας μέ περίπλοκα ύφάδια πάνω σέ άπλά στημόνια πρότυπα μοντέλα έρωτικών σχέσεων αλλά και μοντέλα προς άποφυγήν, ό λόγος αυτός ώστόσο, πέρα από τούς ειδικούς προσδιορισμούς του, άφορά — όχι πάντως μέ τόν ίδιο τρόπο — και άντρες και γυναίκες. Άκόμη· άν ό έρωτικός λόγος άποφορτιστεί από τό συναισθηματικό του χαρακτήρα (μολονότι θά πρέπει κάποτε νά μελετηθεί και αυτός σέ βάθος γιά νά ξεκαθαριστεί έπιτέλους πόσο ό βαθμός συναισθηματικότητας όφείλεται και σέ άστικά ιδεολογικά φίλτρα), ένδέχεται νά φανεί ότι λειτουργεί και γιά τήν άμεση ή έμμεση διόχτευση τής έπιθυμίας σέ κανάλια πού οδηγούν διά τής έκκλησίας στό γάμο. Και επίσης· άν άντρες και γυναίκες κοινωνικοποιούνται μέσα στον και μέσω του ίδιου άνδροκρατικού λόγου, ώστόσο οι γυναίκες μαθαίνουν *έπιπλέον* (και σέ κάποιο βαθμό έσωτερικεύουν) τήν προσαρμογή τους σέ πρότυπες, αύστηρά καθορισμένες ύποταγμένες συμπεριφορές. Άλλωστε, κατά κανόνα, τό άνδρικό μοντέλο γιά τήν κοινωνική τάξη και άταξία

6. Όπως, λ.χ., από τόν J.-L. Flandrin, «La vie sexuelle des gens mariés dans l' ancienne société: de la doctrine de l' Eglise à la réalité des comportements» και τόν P. Ariès «L' Amour dans le mariage» (βλ. *Communications*, ειδικό τεύχος 1982, αντίστοιχα σελ. 102-115 και 116-122). Η άποψη αυτή έχει βέβαια διατυπωθεί σέ σχέση μέ τίσ «δυτικές» κοινωνίες, και ειδικότερα τή γαλλική κοινωνία. Νομίζω όμως ότι μπορεί, μέ όλες τίσ διαφορές, νά ισχύει στή γενικότητά της και γιά τήν έλληνική «παραδοσιακή» κοινωνία.

7. M. Godelier «Τό σέξ σά βασικό θεμέλιο τής κοινωνικής και κοσμικής τάξης στους Μπαρούγια τής Νέας Γουινέας — Μύθος και πραγματικότητα» (μετάφρ. Λίνα Λυχνάρη), στό A. Verdiglione (ed.) *Σεξουαλικότητα και Πολιτική* (έκδ. Χατζηνικολή, 1977), σελ. 167-203. Και του ίδιου «Υποδομές, κοινωνίες, ιστορία» (μετάφρ. Μιράντα Μουλλά και Ν. Σκουτέρη-Διδασκάλου), *Ο Πολίτης* 44 (1981), 61-71.

προβάλλεται ως τό μοντέλο ήθικης τής κοινωνίας, δηλαδή ως πρότυπο ζωής που πρέπει να αφορά όλους — ανάλογα βέβαια και με την κοινωνική θέση του καθενός. Φαίνεται ότι σ' αυτήν τή συγκεκριμένη κοινωνία ο έρωτικός λόγος είναι ένα αποτελεσματικό (ίσως τό πιο αποτελεσματικό) μέσο για να πλάθονται οί άντρες και οί γυναίκες όχι από χόμα και πλευρά, αλλά από αντιφατικές και συγκρουόμενες κοινωνικές σχέσεις και να τοποθετούνται άμετακίνητα σε προκατασκευασμένες θέσεις και προσχεδιασμένες καταστάσεις. Τίς σε άτομικό επίπεδο αντίστασεις δέν μπορούμε να τίς γνωρίζουμε. Πρός τό παρόν — ίσως και ποτέ. Και είναι αυτός ο έρωτικός λόγος που (άμεσος ή έμμεσος, λυρικά συναισθηματικός ή προκλητικά άσεμνος, σεμνότυφα κανονιστικός ή άποτρεπτικά έκφοβιστικός) καταγράφει τή διηθημένη μέσα από πρότυπες συμπεριφορές καθημερινή ζωή των ανθρώπων και σημειώνει μία συνεχή πράξη διάκρισης των δύο φύλων και έπιβεβαίωσης του άυστηρού διαχωρισμού του άνδρικού και του γυναικείου κόσμου. Καταγράφει όμως και μία διαδικασία συνεχούς ταξινόμησης του έπιθυμητού (ή καλύτερα, του έπιθυμητέου) άλλου. Από αυτήν τήν άποψη, εκφράζει συμβολικά και ύλικά τήν ύπεροχή των άντρων και παράγει συμβολικά και ύλικά τήν ύποταγή των γυναικών στην κοινωνική, δηλαδή στην άνδρική τάξη.

Μπορούμε να υποθέσουμε ότι αυτή ή ύπεροχή και αυτή ή ύποταγή επιδρούν συγκεκριμένα πιά πάνω στό πρόσωπο των ατόμων και σημαδεύουν τίς προσωπικές σχέσεις που δημιουργούν μεταξύ τους σύμφωνα με τό φύλο τους. 'Η σεξουαλικότητα των ατόμων είναι ύποταγμένη σ' αυτόν τόν λόγο και όφείλει να ύποτάσσεται στους περιορισμούς που επιβάλλει ο γάμος, και άρα ή σύνολη πολυεπίπεδη λειτουργία των σχέσεων τής συγγένειας. 'Η έπιθυμία κάθε ατόμου όφείλει να τίς σειρά τής, να στρέφεται προς άλλους. Πρόκειται βέβαια για μία καθυπόταξη τής έπιθυμίας, γιατί ή έπιθυμία πρέπει να μάθει συστηματικά να κρατά τή θέση τής.

'Η άσάφεια των όριων: Πέρα από τήν «όρθοδοξία»;

Και όταν δέν μαθαίνει; 'Η δέν κρατιέται; 'Η, όταν δέν συμφωνεί; Και αντίστέκεται; 'Αναμφίβολα ύπηρχαν και τέτοιου είδους συμπεριφορές. Σε όρισμένες μάλιστα περιπτώσεις και άλλοι έρωτικοί λόγοι. 'Υπάρχουν σχετικοί ύπαινιγμοί ή και διαθλασμένες εκφράσεις τους⁸ — όπου, βέβαια, λανθάνουν τέτοιου είδους. Ειδικά όμως για τήν ύπαρξη ενός γυναικείου έρωτικού λόγου, μπορώ να ύποστηρίξω ότι οί ύπαινιγμοί — όσοι ύπάρχουν — είναι πολύ ίσχυοί και δέν φαίνεται να άρθρώνουν έναν ολοκληρωμένο έναλλακτικό λόγο σχετικά με τόν έρωτα και τή σεξουαλικότητα. 'Η γυναικεία έρωτική έκφραση στην έλληνική «παραδοσιακή» κοινωνία είναι ύποταγμένη στον άνδρικό λόγο, συναινεϊ σ' αυτόν και νομιμοποιεί και ένδυναμώνει τίς ιδέες περί άνδρισμού και θηλυκότητας.

Σίγουρα όταν περιορίζει κανείς τίς παρατηρήσεις του στις κυρίαρχες αντιλήψεις, τά ταμπού και τά έθιμα σχετικά με τόν έρωτα και τή σεξουαλικότητα στή συγκεκριμένη κοινωνία, αναγκαστικά σχεδόν περιορίζεται στή σεξουαλική και έρωτική «όρθοδοξία» που μοιάζει άπαρασάλευτα κανονισμένη. 'Ωστόσο όμως, πρίν τελειώσω, θά ήθελα να έπιμείνω λίγο σ' αυτήν τήν

8. 'Η δεύτερη περίπτωση αναφέρεται ειδικότερα στον παρόμοιο έρωτικό λόγο, για τόν όποιο και έχουν γραφεί πολύ ένδιαφέρουσες μελέτες (βλ. π.χ., Σ. Δαμιανάκου, *Κοινωνιολογία του ρεμπέτικου*, Αθήνα (ΕΡΜΕΙΑΣ) 1976). Στην πρώτη περίπτωση ο λόγος είναι άνομος (π.χ. άστεία μεταξύ γυναικών ή σχόλια και άστεϊσμοί μεταξύ άντρων περί όμορφών άνδρων ή κτηνοβατικών σχέσεων) και μπορούμε να τόν διαπιστώσουμε μόνο από κατά περίπτωση πληροφορίες ή από ύπαινιγμούς.

«όρθοδοξία», πηγαίνοντας μάλιστα σε μία άκραιο της μορφή: τήν καθ' ύπερβολήν χρήση του άνδρικού μοντέλου, δηλαδή τήν κατάχρησή του.

Τί γίνεται όταν στό «όρθόδοξο» (κατά βάση άνδρικό) μοντέλο τής σεξουαλικότητας και του έρωτα προσπιθεται ο λόγος τής πατρικής έξουσίας, ο πατριαρχικός, κατά κάποιον τρόπο, λόγος; Και μάλιστα, όταν αυτός ο τελευταίος ύποχρεώνει *επιπλέον* τόν έρωτικό λόγο να διηθηθεί μέσω αυτού και συνάμα να τόν εκφράσει; Με τό έρώτημα αυτό έπισημαίνεται — ένδεικτικά μόνο — ή περίπτωση όπου ο πατρικός λόγος μεταποιείται σε έρωτικό λόγο σηματοδοτώντας μία συγκεκριμένη συμπεριφορά: τήν αίμομιξία πατέρα με τήν κόρη του.

Τό ταμπού τής αίμομιξίας βέβαια (για να μεταφέρω έδώ σύντομα σύγχρονες άνθρωπολογικές άπόψεις) είναι ένας πολιτιστικός κανόνας με κοινωνικό και πολιτικό χαρακτήρα, ο όποιος μετασχηματίζεται σε σεξουαλική απαγόρευση, δηλαδή «φυσικοποιείται» και «ήθικοποιείται» ως άτομικό πρόβλημα. Αυτό που θεωρείται ως άμαρτία άπέναντι στή φύση, είναι στην πραγματικότητα άμαρτία έναντίον τής έξουσίας, άρα έναντίον τής κοινωνίας. Αυτό φαίνεται σαφέστερα στην «κατιούσα» αίμομιξία: μητέρα/γίος, πατέρας/κόρη. 'Αν ή πρώτη (πέρα από ψυχαναλυτικές οιδιπόδειες έρμηνείες), από κοινωνιολογική άποψη είναι, όπως ύποστηρίζει ο Ζάν-Πιέρ Βερνάν, μία μεταφορά για τήν πατροκτονία και, με τή μία ή τήν άλλη μορφή, ένα έγκλημα που συνιστά παραβίαση των βασικών κανόνων στό παιχνίδι τής κοινωνικής έξουσίας (ο γίος διεκδικεί και παίρνει τή θέση του πατέρα του), θά 'λεγα πως ή αίμομιξία πατέρα με τήν κόρη του είναι ή έγκαθίδρυση τής πατρικής έξουσίας ως έρωτικής σχέσης, και άρα ή ένίσχυση στό έπακρο των κανόνων στό παιχνίδι των οικογενειακών σχέσεων.⁹

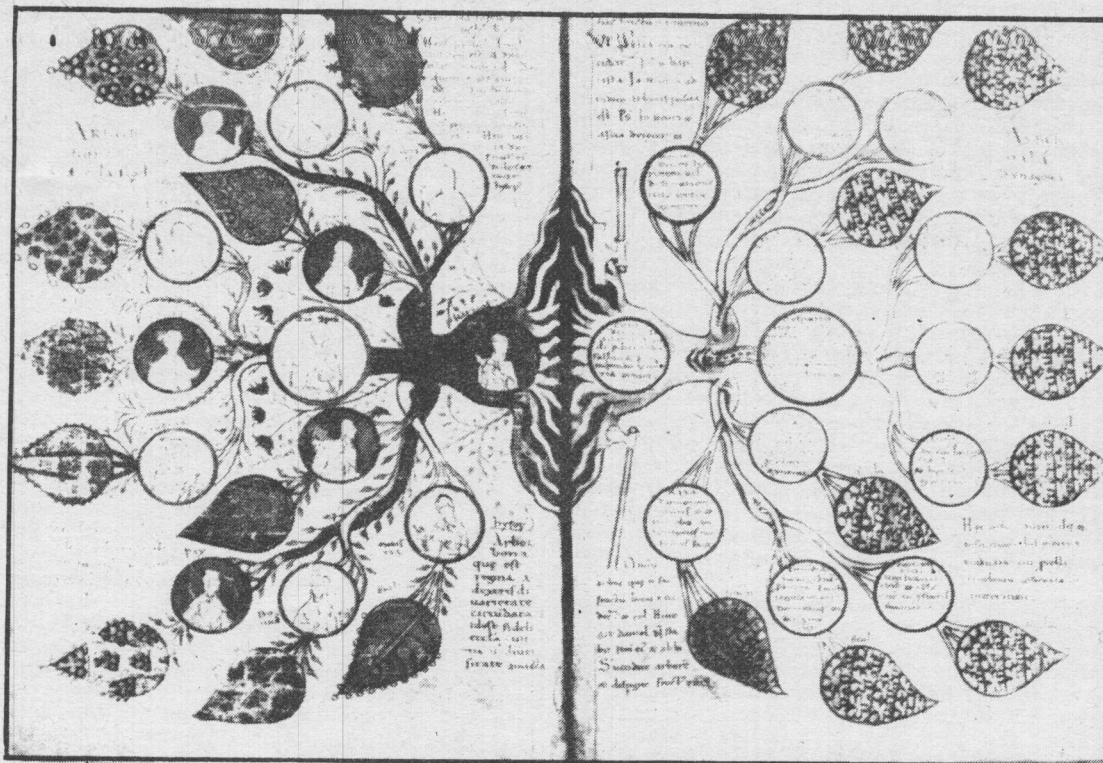
Και οί δύο τύποι αίμομιξίας, αλλά ιδιαίτερα αυτή ή δεύτερη είναι άκραίες μορφές έρωτικής συμπεριφοράς. 'Ο χαρακτηρισμός αφορά μία περίπτωση που από κοινωνική άποψη, δηλαδή από τήν ίδια τήν κοινωνία, προσδιορίζεται ως άκραιο, μολονότι συχνά οί κοινωνικές συμβάσεις επιβάλλουν τήν άποσιώπηση, αλλά και τήν άρνηση τής ύπαρξης τέτοιων καταστάσεων, τή συχνότητα των όποιων δέν μπορούμε ούτε καν να υποθέσουμε, άκόμη και όταν μιλούμε για συγκεκριμένες ιστορικές συγκυρίες.

'Η αίμομιξία πατέρα με τήν κόρη του (θά άποτολμούσα να τήν όνομάσω πατριαρχική αίμομιξία) άσκειται ως πατρική έξουσία εις βάρος του πιο ύποταγμένου μέλους του πιο ύποταγμένου κοινωνικού πυρήνα εις βάρος τής κόρης μέσα στα πλαίσια τής οικογένειας. Γι' αυτό και δείχνει άκριβώς τά όρια τής «νομιμότητας», άφου είναι ή άκραιο μορφή ύποταγής στον έρωτικό λόγο και στή συνακόλουθη συμπεριφορά που περιτείχεται στό σιωπηλό έσωτερικό του *οίκου*. 'Η πράξη ώστόσο συνήθως δέν «μιλιέται», μολονότι ή βιαιότητα τή συνοδεύει χαρακτηριστικά. Βιαιότητα που στηρίζεται στην πατρική έξουσία, αλλά και στή σιωπή.

Αυτός ο λόγος όμως τής πατρικής έξουσίας που παρεκκλίνει από τούς κανόνες, είναι τελικά όρθόδοξος ή άνατρεπτικός έρωτικός λόγος; Με άλλα λόγια, κινδυνεύει ή κοινωνική τάξη και ή διευθέτηση των παγωμένων σεξουαλικών και έρωτικών συμπεριφορών από τέτοιου είδους παραβίαση των θεσμοθετημένων όριων τής «έπιθυμίας»; Είναι τελικά παραβίαση; Και γιατί; Και πώς; Πιστεύω ότι ή άπάντηση που δίνει ή συγκεκριμένη κοινωνία είναι διφορούμενη: και ναι και όχι.

9. Jean-Pierre Vernant «'Αμφιλογία και άναστροφή. Σχετικά με τήν αινιγματική δομή τής τραγωδίας "Οιδίπους Τύραννος"» στό Ζ.-Π. Βερνάν και Π. Βιντάλ-Νακέ *Μύθος και Τραγωδία στην άρχαία Έλλάδα* (μετάφρ. Στέλλα Γεωργούδη), Αθήνα (Κέδρος) 1974, σελ. 139-180.

Ένα παράδειγμα. Ίσως η πιο χαρακτηριστική μορφή αυτής της συμπεριφοράς εκφράζεται στο παραμύθι για «τό κορίτσι που ο πατέρας του ήθελε να τό παντρευτεί» (ή «τ' αλαφάκι», «τό σκυλάκι», «ή ξυλαγγελού» και άλλες κατά τόπους ονομασίες). Πρόκειται για τό γνωστό και από τη συλλογή του Σάρλ Περρώ και άλλες συλλογές "Peau d' Ane" ή "Pig's skin". Στο παραμύθι αυτό¹⁰ ή κόρη πιέζεται να υποκύψει στην έντολή της μοίρας ή στον ρητά εκφρασμένο πόθο του πατέρα της και να τόν παντρευτεί. Ο πατέρας στίς περισσότερες παραλλαγές του παραμυθιού είναι και βασιλιάς (στην παραλλαγή μάλιστα από τη Λέρο, όταν ή κόρη αρνείται ντροπιασμένη να υποκύψει στη γαμήλια πρόταση που φέρνει μιά γριά μεσίτρα, αυτή ή τελευταία της άπαντά «βασιλική διαταγή και τά σκυλιά δεμένα»). Ο εκάστοτε άφηγητής του παραμυθιού (και ή λογοκρισία του άκροατηρίου του) έχει να διαλέξει σέ κάθε (προφορική) «έκτέλεση» ανάμεσα στό λόγο της κοινωνικής εξουσίας και τό λόγο της έρωτικής επιθυμίας του πατέρα. Αν ό ένας λόγος είναι πολιτικός, ό δεύτερος είναι ήθικός και γι' αυτό διπλά πολιτικός. Τό έρώτημα είναι: πώς μπορούσε να λέγεται αυτό τό παραμύθι μέ αυτό τό θέμα σ' ένα τόσο «κλειστό» κοινωνικό περιβάλλον;

10. Η (σχολιασμένη) έκδοση της παραλλαγής από τη Λέρο, που δημοσίευσε ό R.M. Dawkins, *Forty-Five Stories from the Dodekanese* (Cambridge Univ. Press) 1950 από τά χχ. του I. Ζαράφτη (άρχές 20ού αιώνα), σέ σχέση και μέ άλλες ελληνικές παραλλαγές, είναι τό θέμα μίας πιο ειδικής σχετικής εισήγησής μου που θά δημοσιευθεί στό περιοδικό *Semiotica* (τεύχος: "History and Semiotics").

Ο λόγος περί έρωτικής επιθυμίας — που στή συγκεκριμένη (μυθική) περίπτωση αναφέρεται στή σύναψη αίμομικτικών έρωτικών σχέσεων μέσω ενός γάμου — είναι κυρίαρχος. Και, μολονότι «άνομος», δέν είναι όστόσο άπαγορευμένος. Ένδεχομένως επειδή διηθείται μέσω ενός καταχρηστικά άνδροκρατικού και πατριαρχικού κώδικα που μεταθέτει τό βάρος της ευθύνης στήν κόρη-γυναίκα.

Υποστήριξα (ίσως και μέ διάθεση πολεμικής) ότι στήν «παραδοσιακή» κοινωνία (και στή σύγχρονη όμως ελληνική κοινωνία, όπου ό χώρος της ήθικής και των ήθων μένει κατεξοχήν «παραδοσιακός») ό έρωτικός λόγος είναι άνδροκρατικός. Έντούτοις, ό πατριαρχικός λόγος περί αίμομιξίας, όντας έρωτικός αλλά μέ συγκεκριμένο «άπαγορευμένο» αντικείμενο της επιθυμίας, τείνει εκ των πραγμάτων να άναιρέσει τήν ίδια τή βάση της κυριαρχίας του: τήν πατρική εξουσία που στηρίζεται στήν αυστηρή «ήθική». Αυτόαναιρείται, λοιπόν; Θά 'λεγα: καθόλου. Γιατί ή άπαγόρευση της επιθυμίας έχει προτιμήσεις στό φύλο και στήν κοινωνική ταυτότητα. Οί γυναίκες βρίσκονται ύποταγμένες στήν άνδρική εξουσία σέ όλους τούς χώρους. Ο συγκεκριμένος έρωτικός λόγος τίς εκθέτει επίπλεον στήν άμαρτία αλλά και στή βία (τήν έρωτική και σεξουαλική) της άνδρικής κυριαρχίας. Μέ τό παράδοξο ότι: ως ήθική τίς προστατεύει, κι όστόσο σ' αυτήν τήν ήθική άκριβώς στηρίζεται κατά κύριο λόγο ή άνδροκρατία και ή πατριαρχία.

Αυτό όμως πρέπει να τό άποδείξει ή επί του συγκεκριμένου άνάλυση των πραγματικότητας αυτής της κοινωνίας. Νά τό άποδείξει, για να άπομυθοποιηθεί ή περί τά έρωτικά σεμνοτυφία της ιστορίας και να έλεγχθεί ό λυρισμός ή ό «πρωτογονισμός» των ήθων, που μπορεί να μās βοητεύουν ή να τροφοδοτούν τήν ειδησογραφία, όμως ταυτόχρονα μās παραπλανούν. Έτσι θά συνόψιζα τήν πρότασή μου.

ΛΑΪΚΕΣ ΕΙΚΑΣΤΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ

ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΑ ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟΥ

Τά χαρακτηριστικά τῆς
λαϊκότητας στήν τέχνη*

τῆς Ἀλῆς Σιδέρη

Προέλευση από μιά συλλογική κοσμοθεωρία-βιοθεωρία

Οἱ λαϊκές τέχνες εἶναι ἓνα μέρος ἀπό τίς ἐκδηλώσεις πού συνθέτουν ὁλόκληρο τόν λαϊκό πολιτισμό. Τά γενικά λοιπόν χαρακτηριστικά τους εἶναι φυσικό νά συμπίπτουν μέ ὅσα ἀποδίδονται σέ ὅλες τίς μορφές τῆς λαϊκῆς δημιουργίας. Ὅπως κάθε λαϊκή ἔκφραση, ἔτσι καί οἱ εἰκαστικές τέχνες ἐκπηγάζουν ἀπό μιά ἐνιαία ἐκδοχή τοῦ κόσμου καί τῆς ζωῆς. Οἱ δημιουργοί καί οἱ ἀποδέκτες τους εἶναι μέλη μιάς κοινωνίας πού ἀντιλαμβάνεται τόν κόσμο μέσα ἀπό ἓνα σύνολο κοινῶν παραδόσεων, δοξασιῶν καί μύθων. Ἡ ἀντίληψη αὐτή τοῦ κόσμου βασίζεται περισσότερο στή συλλογική-ἱστορική ἐμπειρία καί λιγότερο στήν ἀτομική. Οἱ ἐρμηνεῖες πού προκύπτουν αὐτόματα ἀπό μιά τέτοια συλλογική καί ὁλοκληρωμένη ἀντίληψη δέν ὑπόκεινται σέ ἀμφισβητήσεις καί ἀμφιβολίες. Τό μέλος μιάς ἀπλοϊκῆς κοινωνίας εἶναι περίπου βέβαιο γιά τίς ἐξηγήσεις του κι αὐτό ἀποτελεῖ μιά στέρεη βάση ἐπικοινωνίας ἀνάμεσα στό δημιουργό καί στόν ἀποδέκτη τῆς λαϊκῆς τέχνης.

Κοινά ἀποδεκτοί κανόνες συμπεριφορᾶς καί ἔκφρασης

Ἀπό τήν κοινότητα τῶν ἀντιλήψεων καί τῶν ἐρμηνειῶν προκύπτουν, ὅπως εἶναι φυσικό, κάποιες κοινωνικές συμβάσεις, δηλαδή κανόνες συμπεριφορᾶς καί ἔκφρασης, πού προϋποθέτουν μιά γενική συμφωνία.

* *Εἰσαγωγικό κείμενο ἀπό τό βιβλίο Νεοελληνικός λαϊκός πολιτισμός, τόμος 2ος, Οἱ τέχνες ἀπό δμάδας ἐργασίας, πού ἐτοιμάζεται ἀπό τίς ἐκδόσεις «Γνώση».*

Ἡ τήρηση τῶν κανόνων αὐτῶν γίνεται μᾶλλον ὑποσυνείδητα παρά συνειδητά, ἐπειδή τέτοιοι κανόνες δέν δημιουργοῦνται οὔτε ἐπιβάλλονται ἀπό τή μιά μέρα στήν ἄλλη, ἀλλά καθιερώνονται βαθμιαία μέ τήν ἐπανάληψη καί παραδίδονται ἀπό γενιά σέ γενιά. Ἐνας τεχνίτης, πού ὑπόκειται στό πλέγμα αὐτό τῶν συμβάσεων, ἀποδέχεται, ἐκτός ἀπό τούς ἄλλους κανόνες, καί τίς συμβάσεις τῆς καλλιτεχνικῆς ἔκφρασης. Ἡ προσήλωσή του στά παραδομένα θέματα, μορφές καί τεχνικές δέν ἀποτελεῖ γι' αὐτόν στοιχεῖο ἀνελευθερίας. Εἶναι ἱκανοποιημένος νά ἀκολουθεῖ μιά παράδοση πού δέν ἀμφισβητεῖ, γι' αὐτό δέν ἐπιζητεῖ τήν πρωτοτυπία, ἀλλά εἶναι φυσικά καί ἀβίαστα ἀφοσιωμένος στά καθιερωμένα.¹

Κοινά θέματα

Οἱ παραδόσεις καί γενικά οἱ συλλογικές ἀντιλήψεις γιά τόν κόσμο καί τή ζωή εἶναι ἓνα θησαυροφυλάκιο θεμάτων καί μοτίβων, ἀπό τό ὅποιο ἀντλοῦν ὅλοι οἱ λαϊκοί καλλιτέχνες. Φυσικά, γιά νά μεταπλαστοῦν σέ τέχνη οἱ ἀντιλήψεις, χρειάζεται νά «μεταφραστοῦν» στή γλώσσα τῶν μορφῶν καί τῶν σχημάτων. Ἀλλά καί στό στάδιο τῆς μετάπλασης λειτουργεῖ τό σύστημα τῆς παράδοσης. Ὁ λαϊκός τεχνίτης ἔχει κληρονομήσει ὄχι μόνο ἀντιλήψεις καί ἐρμηνεῖες, ἀλλά καί τίς μορφές πού τίς ἀπεικονίζουν. Ἀπό τίς παραδομένες αὐτές ἀπεικονίσεις ἀπομακρύνεται τόσο μόνο, ὅσο τοῦ ἐπιβάλλει ἡ ἰδιοτυπία τῆς ἀτομικῆς του ἐμπειρίας (πού εἶναι, ὅπως ἀναφέρθηκε, πολύ πιό ἀνίσχυρη ἀπό

1. Γιά ὅλες τίς παραπάνω ἀπόψεις καί γενικότερα γιά τό πνεῦμα τοῦ πρώτου μέρους τῆς ἀνάλυσης αὐτῆς βλ. ἐκτενέστερα Γ.Μ. Σηφάκη, Ὁ παραδοσιακός χαρακτήρας τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς λογοτεχνίας καί τέχνης, ἐκδ. Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1975.

τή συλλογική κοσμοαντίληψη και κοσμοθεωρία), αλλά και όσο του επιτρέπουν τα πλαίσια της κοινωνίας που είναι ο αποδέκτης του έργου του.

Ο κυριαρχικός ρόλος του υλικού

Αν ο τρόπος με τον οποίο μετουσιώνεται σε τέχνη ή συλλογική εμπειρία του λαού, είναι γενικότερα μία γλώσσα, ή καλλιτεχνική έκφραση της καθεμιάς από τις λαϊκές τέχνες είναι μία ειδικότερη γλώσσα, που ορίζεται κυρίως από το υλικό. Το ίδιο θέμα αλλιώς απεικονίζεται στο ύφαντό, όπου δεν υπάρχει ο περιορισμός του χώρου, αλλιώς στο κέντημα, αλλιώς στην κεραμική, στην ξυλογλυπτική κτλ. «Τά στοιχεία, οι λέξεις της ξυλογλυπτικής», γράφει ο Δ. Πικιώνης, «είναι τα σχήματα που φυσικά βγαίνουν από το χάραγμα του εργαλείου επάνω στο ξύλο». ² Η σχηματοποίηση των θεμάτων είναι μικρότερη ή μεγαλύτερη ανάλογα με τις τεχνικές και τα εργαλεία που χρησιμοποιούνται για την καταργασία του συγκεκριμένου υλικού. Γενικά, η μορφοποίηση του καλλιτεχνικού δράματος του λαϊκού καλλιτέχνη δεν είναι απλή εξωτερικευση του κόσμου της φαντασίας. Προκύπτει έντελως φυσικά από το διάλογο ανάμεσα στην αντίσταση και τους περιορισμούς του υλικού και στο μόχθο του τεχνίτη.

Αφαίρεση και καθολικότητα

Η καθολικότητα, που είναι χαρακτηριστικό των λαϊκών αντιλήψεων, είναι και γνώρισμα των θεμάτων που εικονίζονται στις λαϊκές τέχνες: Αντί για έπειστικά και ανθρώπους από την καθημερινή ζωή, ο λαϊκός τεχνίτης εικονίζει γεγονότα και πρόσωπα, που είναι σημαντικά για όλα τα μέλη της κοινωνίας, στην οποία ανήκει. Τα γεγονότα δεν είναι ειδικά ή ιδιωτικά, αλλά σφραγίζουν την ιστορία ή τη σύγχρονη ζωή όλης της κοινότητας. Τα πρόσωπα είναι ή μυθικά-θρυλικά, δηλαδή θεότητες, δαιμόνια και ήρωες (ο Αι-Γιώργης, τά χερουβείμ, ο σατανάς, ή Γοργόνα, ο Μεγαλέξανδρος, ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος) ή τυπικά, δηλαδή αντιπροσωπευτικοί άνθρωποι τύποι από τη σύγχρονη ζωή (ο γαμπρός και ή νύφη, ή άμαρτωλή γυναίκα, ο φουστανελάς, ο δεσπότης). Ακόμα και στις απεικονίσεις πραγμάτων και ζώων δεν υπάρχει μίμηση συγκεκριμένης πραγματικότητας. Η εκκλησία, το κυπαρίσσι, τό παγώνι, τό περιστέρι, τό καράβι, ο άετός δεν απεικονίζουν ποτέ ένα όρισμένο όν από την όρατή πραγματικότητα. Γενικά οι μορφές που παριστάνονται στη λαϊκή τέχνη έχουν προκύψει με άφαίρεση των ειδικών χαρακτηριστικών και εκφράζουν τό γενικά σημαντικό, τό τυπικό και τό άρχετυπικό. ³

Σχηματοποίηση

Με τον αντίνατουραλιστικό-αφαιρετικό χαρακτήρα της λαϊκής τέχνης συνδέεται ή έντονη τάση της για

2. Δημ. Πικιώνης, «Η λαϊκή μας τέχνη κι έμεις», περ. *Φιλική Έταιρία*, Χρόνος Α' (1925).

3. Τέτοιες αφαιρετικές λειτουργίες παρουσιάζονται σε κάθε είδος παραδοσιακής τέχνης. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι οι μάσκες της *Commedia dell'arte* και επίσης τό θέατρο «NO» και ό ινδικός χορός, που ήθελαν ήθοποιούς και χορευτές φτιασιδωμένους σάν να φορούσαν μάσκες καταργώντας ό,τι προσδιορίζει τό άτομο.

σχηματοποίηση. Σύμβολα γεωμετρικά, αλλά και σχηματοποιημένες μορφές από τη φύση είναι χαρακτηριστικά στοιχεία της λαϊκής καλλιτεχνικής παράδοσης. Φυσικά ή γεωμετρικότητα είναι μικρότερη ή μεγαλύτερη ανάλογα με τό υλικό που καταργάζεται ο λαϊκός τεχνίτης, και ανάλογα με την εποχή. Μετά την εισβολή του μαρρόκ στην Ελλάδα υπάρχουν και πλαστικότερες μορφές, ιδίως στην ξυλογλυπτική και στην άργυροχοία. Η αύστηρότητα της γραμμής και ή γεωμετρικότητα αντίστέκεται περισσότερο όταν πρόκειται για θέματα με παμπάλαιη καταγωγή ή σχέση (ζίγκ ζάγκ, τρίγωνα, σταυροί, έλικες, τό δέντρο της ζωής, παγώνια κτλ.), που προέρχονται είτε από τον άρχαίο ελληνικό είτε από άλλους πολιτισμούς είτε και από προαιώνιες πανανθρώπινες λατρείες και πίστεις.

Διαχρονικότητα και τοπικές διασταυρώσεις

Χαρακτηριστικός είναι και ό τρόπος με τον οποίο συνυπάρχουν στις λαϊκές τέχνες θέματα από διάφορες περιόδους της ελληνικής παράδοσης (άρχαϊκά, βυζαντινά και νεότερα) ή από διάφορους τόπους και εποχές (παμπάλαια ανατολικά και σύγχρονα δυτικά ή τουρκικά). Ο λαϊκός τεχνίτης επαναλαμβάνει, μεταλλάσσει και κυρίως συγχωνεύει τά στοιχεία αυτά, ώστε να λειτουργούν μέσα στο έργο χωρίς καθόλου να διαφαίνεται ή χρονική και τοπική απόστασή τους. Μορφές με θόρακες και περικεφαλαίες, άγιοι με φουστάνες και σπάθες, άρχαίοι σοφοί και προφήτες, τό δέντρο της ζωής μαζί με γαλλικά κρίνα, ό Κανάρης και οι Τομπάζηδες στο πλάι των άγγέλων αποτελούν όργανική σύνθεση με συνδέσεις που πηγαινούν σε βάθος μέσα στους αιώνες και άπλώνονται σε πλάτος στις πιο άπομακρυσμένες περιοχές. Η λειτουργία αυτή φαίνεται θαυμαστή σε μάς, που έχουμε την εικόνα ενός πολυδιασπασμένου κόσμου, είναι όμως απόλυτα φυσική για τον λαϊκό τεχνίτη. Ο δικός του κόσμος είναι ένα καλοφτιαγμένο οικοδόμημα, που αποτελείται από τό κοντινό και τό μακρινό, τό συγχρονικό και τό διαχρονικό, όλα διακοσμημένα με απόλυτη τάξη.

Σύζευξη του φυσικού με τό μεταφυσικό

Με τον ίδιο τρόπο έναρμονίζονται μέσα στο οικοδόμημα της λαϊκής κοσμοαντίληψης — και επομένως στο όραμα του καλλιτέχνη — τό φυσικό με τό μεταφυσικό. Αυτό που συνήθως όνομάζεται «έντονη θρησκευτικότητα» της λαϊκής τέχνης είναι τό αντικαθρέφτισμα της άξεδιάλυτης διαπλοκής του όρατου με τό άόρατο μέσα στην «πραγματικότητα» που βιώνει τό μέλος μιας άπλοϊκής κοινωνίας. Στο χώρο όπου ζει και δημιουργεί ό τεχνίτης, συνομιλεί και συνταιριάζεται έντελως φυσικά τό μυθικό, τό θεϊκό και τό φυσικό. Δράκοι, ζωτικά, λιοντάρια και τίγρεις, βιβλικά παλάτια, τρομακτικά τέρατα, άγγελιοι, άγιοι, κληματίδες, ψάρια, κυπαρίσσια, ανθρώπινες μορφές, λουλούδια, φρούτα και πουλιά συνυπάρχουν άρμονικά στις λαϊκές συνθέσεις. Τό φαινόμενο αυτό ίσως εξηγεί και τη νοσταλγική διάθεση, με την οποία άντικρίζουμε τώρα τά έργα της λαϊκής τέχνης. Αυτό που έμεις άποκομίζουμε από τις λογικά άπροσδόκητες συζεύξεις δεν είναι ή αίσθηση του θαύματος, δηλαδή του έκπληκτικού και παράδοξου, αλλά ή έντύπωση από ένα προ-λογικό κοσμοσύστημα, που μάς είναι οικείο και συγχρονώς μακρινό και έπιθυμητό σάν μία χαμένη πατρίδα.

Έντοπιότητα

Αφού το καλλιτεχνικό όραμα του λαϊκού τεχνίτη συνδέεται με την αντίληψη που έχει για τον κόσμο και τη ζωή ή κοινότητα μέσα στην οποία ζει, το έργο του είναι επόμενο να δείχνει τα χαρακτηριστικά μιας συγκεκριμένης ανθρώπινης ομάδας. Σε αντίθεση με τα έργα των μεγάλων δημιουργών της επίσημης τέχνης, που έχουν διεθνικό χαρακτήρα, στα έργα της λαϊκής τέχνης αποτυπώνονται τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά της κοινότητας στην οποία ανήκει ο τεχνίτης. Τα χαρακτηριστικά αυτά συνθέτουν τις ιδιομορφίες που διαπιστώνονται στη συγχρονική-συγκριτική μελέτη της λαϊκής τέχνης κατά περιοχές. Προκειμένου για τον ελλαδικό χώρο και για την εποχή στην οποία αναφερόμαστε, οι τοπικές ιδιομορφίες δεν είναι πάντα αναγνωρίσιμες με την πρώτη ματιά. Ο λόγος είναι η έντονη διακίνηση την εποχή της ακμής της λαϊκής τέχνης. Μόνιμες και εποχιακές μεταναστεύσεις, μέτοικες, εμπόριο, επιγαμίες και κυρίως οι περιοδείες των σιναφιών δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για μεγαλύτερη διάχυση και σχετική ενοποίηση των στοιχείων της λαϊκής τέχνης σε πολλές περιοχές της Ελλάδας. Παρ' όλα αυτά οι τοπικές ιδιαιτερότητες δεν είναι δύσκολο να διαπιστωθούν σε μία συστηματική μελέτη: Οι συζεύξεις με στοιχεία ξένων πολιτισμών είναι άλλου δυτικής και άλλου ανατολικής, ανάλογα με την ιστορική τύχη κάθε τόπου. Οι επιδράσεις από μεγάλα ευρωπαϊκά κέντρα είναι έντονότερες σε περιοχές με ανεπτυγμένες ανταλλαγές και επικοινωνίες. Οι διασταυρώσεις με πολιτισμικά στοιχεία της Δύσης είναι σταυρώσεις με πολιτισμικά στοιχεία της Ανατολής (π.χ. διαστήματα επικυριαρχίας της Βενετίας, της Γένοβας ή των Ίπποτων) και άλλου αποσπασματικές ή περιστασιακές. Η γεωγραφική θέση και φύση κάθε τόπου επηρεάζουν την έκλογή των συμβόλων που προέρχονται από το φυσικό περιβάλλον. Το κλίμα, αλλά και η γεωγραφική θέση σε συσχετισμό με τις ανάγκες για άμυνα, είναι από τους κυριότερους παράγοντες που διαμορφώνουν τον τύπο της κατοικίας και τη μορφή του οικισμού. Τα υλικά που διαθέτει κάθε τόπος (αργίλος, μάρμαρα και άλλα πετρώματα, είδη δέντρων κτλ.) είναι συντελεστές τοπικής ιδιορρυθμίας, ιδίως σε μέρη φτωχά και απομονωμένα, όπου δεν γίνονται εισαγωγές. Τέλος, η οικονομική ζωή και η κοινωνική οργάνωση

νοση κάθε περιοχής μαζί με τις παραδομένες νοοτροπίες παίζουν τον καθοριστικότερο ρόλο στη διαμόρφωση των τοπικών χαρακτηριστικών της λαϊκής τέχνης.

Τά εθνικά χαρακτηριστικά

Πιο σύνθετο — και αντίλεγόμενο σήμερα — είναι το ζήτημα των εθνικών χαρακτηριστικών, όπως παρουσιάζεται στη διαχρονική μελέτη της λαϊκής καλλιτεχνικής δημιουργίας και στη συγκριτική έρευνα του πολιτισμού διαφόρων λαών. Στην παλιότερη λαογραφία ή έννοια «λαός» έτεινε να ταυτιστεί με το «έθνος». ⁴ Το φαινόμενο είναι ευεξήγητο, αφού η ίδια ή λαογραφία γεννήθηκε μέσα στην έξαρση της εθνικής ιδεολογίας και τάχθηκε να αποδείξει την ιστορική συνέχεια, την ενότητα και την εθνική «καθαρότητα» του λαού. Στις μέρες μας η λαογραφική έρευνα, μολονότι δεν παραλείπει να παρατηρεί τα εθνικά γνωρίσματα, που διαμορφώθηκαν στους διάφορους πολιτισμούς μέσα στη ροή της ιστορίας, στρέφει την προσοχή της στις συνθήκες μέσα στις οποίες ανέκυψαν και συγκροτήθηκαν οι σημερινές εθνότητες. Αυτό βοηθάει να ερμηνευτούν οι ομοιότητες στην τέχνη διαφόρων λαών ως αποτέλεσμα κοινής ιστορικής τύχης. Διαπιστώνονται επίσης ομοιότητες, ή μάλλον αναλογίες, και στην καλλιτεχνική δημιουργία λαών που δεν είχαν κοινή ιστορική τύχη και δεν ήλθαν ποτέ σε επικοινωνία. Οι ομοιότητες αυτές συζητιούνται πολύ σήμερα, κυρίως από τους ανθρωπολόγους και τους εθνολόγους, ⁵ αλλά και από μερικούς λαογράφους, που τείνουν να ταυτίσουν τη λαογραφία με την εθνολογία. ⁶ Οι αντίληψεις πάντως αυτές δεν φτάνουν να οδηγήσουν στο συμπέρασμα ότι δεν υπάρχουν και εθνικά γνωρίσματα στη λαϊκή τέχνη. Τα βασικά (δομικά) χαρακτηριστικά, που καταγράφονται ως κοινά στην τέχνη απομακρυσμένων μεταξύ τους λαών, καθώς και οι ομοιότητες που προκύπτουν από κοινή ιστορική τύχη, υπόκεινται πάντα στην επεξεργασία της παράδοσης κάθε τόπου. Έτσι, ακόμα και σε περιπτώσεις θεμελιακών αναλογιών, δεν παύουν να διαμορφώνονται εθνικές ιδιοτυπίες αναλογες με τις γενικότερες συνθήκες της ζωής κάθε εθνότητας σε κάθε φάση της ιστορικής της διαδρομής. Μιλώντας ειδικότερα για τα εθνικά χαρακτηριστικά της ελληνικής λαϊκής τέχνης, δεν πρέπει να λησμονούμε την όριακή γεωγραφική θέση της Ελλάδας καθώς και τη διεθνικότητα των θεσμών και της κοινωνικής οργάνωσης στη βυζαντινή και στην τουρκική αυτοκρατορία. Με τους όρους αυτούς είναι ευεξήγητες οι αναλογίες ή και οι ταυτότητες, που παρατηρούνται στις τέχνες των βαλκανικών λαών και, σε ευρύτερη ά-

4. Βλ. σχετικά Άλκης Κυριακίδου-Νέστορος, *Η θεωρία της ελληνικής λαογραφίας*, Έταιρεία σπουδών νεοελληνικού πολιτισμού και γενικής παιδείας, 1978, σελ. 17-47.

5. Συστηματικές δομικές (φορμαλιστικές) μελέτες έχουν γίνει μόνο στον τομέα των λαϊκών διηγήσεων. Γνωστότερες είναι οι μελέτες του Ρώσου Βλαντιμίρ Πρόπ, *Μορφολογία του παραμυθιού* (1928) και *Ιστορικές ρίζες των μαγικών παραμυθιών* (1946) καθώς και η κριτική του Γάλλου εθνολόγου Κλόντ Λεβί-Στρώς στη *Μορφολογία του παραμυθιού* του Πρόπ, που έχει τον τίτλο *La structure et la forme*, 1960.

6. Η τάση να ταυτιστεί η λαογραφία με την εθνολογία χρονολογείται από την εποχή που ο Σουηδός έρευνητής Sigurd Erixon πρότεινε τον όρο «ευρωπαϊκή εθνολογία» (1937) εισηγούμενος ένα είδος διεθνικής-συγκριτικής εξέτασης των στοιχείων του λαϊκού πολιτισμού.

κόμα κλίμακα, στην τέχνη πολλών λαών της ανατολικής Μεσογείου. Δεν είναι λοιπόν άστοχο να μιλάμε σήμερα για «κοινή» εικαστική έκφραση των λαών της 'Οθωμανικής αυτοκρατορίας', στην οποία με δυσκολία διακρίνονται τα χαρακτηριστικά των εθνότητων που προέκυψαν μετά τη διάλυσή της. Έτσι, ο μελετητής της ελληνικής τέχνης οφείλει εξαρχής να όροθετήσει γεωγραφικά την έρευνά του και πάντως να μην κινηθεί μέσα στα όρια του σημερινού ελληνικού κράτους.

Συντηρητισμός και νεωτερισμοί

Αφού οι παράγοντες που όρίζουν τις εθνικές και τοπικές ιδιορρυθμίες της λαϊκής τέχνης ανήκουν σε δομές και όχι σε συγκυρίες, είναι έπόμενο να παρατηρείται βραδύτατος ρυθμός εξέλιξης στις τεχνικές, στις μορφές και στα σχήματα. Συμβολισμοί εξάλλου, που συνδέονται με θεμελιακούς βιογενετικούς νόμους και προέρχονται από αρχέγονους μύθους, παμπάλαιες λατρείες και πίστεις των πρωτογόνων, δεν αλλάζουν με τό πέρασμα του καιρού. Αλλά και οι νοοτροπίες είναι ιστορικοί παράγοντες που αντιστέκονται περισσότερο

στους νεωτερισμούς. Τέλος ο τύπος της μαθητείας (μάστορες—μαθητευόμενοι), που συνδυάζει άπολύτως θεωρία και πράξη (μάθηση—παραγωγή), εξασφαλίζει τη συντήρηση των καλλιτεχνικών προτύπων και της τεχνικής. Παρ' όλα αυτά θά ήταν λάθος να χαρακτηριστεί άπόλυτα στατική ή λαϊκή τέχνη. Όταν μιλάμε για παράδοση στην τέχνη, έννοούμε κάποιους συμβατικούς κανόνες που διαμορφώνονται με την επανάληψη. Οι κανόνες αυτοί είναι αυστηροί, αλλά όχι άκαμπτοι. Υπόκεινται σε προσαρμογή και διαμόρφωση, κάποτε και σε μετατροπή, άρα αφήνουν περιθώρια για νεωτερισμούς. Νέα θέματα έρχονται να εμπλουτίσουν τό παραδομένο θεματολόγιο. Οι παλιές μορφές με τον καιρό αλλάζουν χρήση, αλλάζουν σκοπό ή, ως σύμβολα, αλλάζουν σημαντική. Οι τεχνικές επίσης αλλάζουν, αλλά με άργό ρυθμό εξαιτίας της γενικής βραδύτητας στην εξέλιξη της τεχνολογίας την εποχή αυτή. Οι συμβάσεις εξάλλου που όρίζουν τη λαϊκή καλλιτεχνική δημιουργία, είναι κώδικες άγραφοι, που άποκρυσταλλώθηκαν έθιμικά. Στη διαδικασία της μαθητείας δεν παρεμβάινει κανένα θεωρητικό κείμενο και έπομένως ή λειτουργία του καλλιτέχνη είναι μνημονική και έπιλεκτική. Έτσι ή άνασύνθεση των μορφών μπορεί να θεωρηθεί συστατικό γνώρισμα της λαϊκής τέχνης, τόσο θεμελιακό όσο και ή επαναληπτικότητα.

Προσδιορισμός της εξέλιξης από γενικότερους ιστορικούς όρους

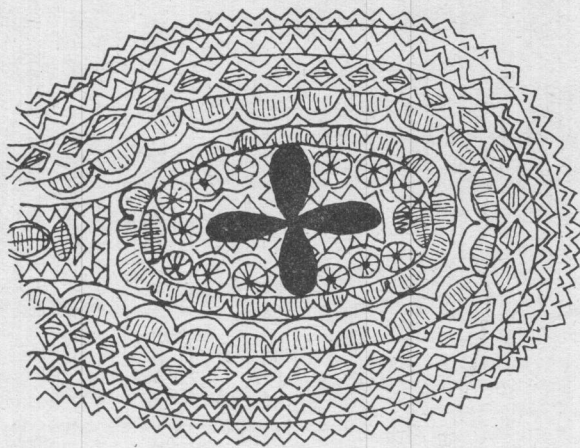
Ο ρυθμός με τον όποιο συντελείται ή εξέλιξη στις λαϊκές τέχνες δεν εξαρτάται τόσο από καλλιτεχνικούς παράγοντες, όσο από οικονομικούς, κοινωνικούς και πολιτικούς. Η ιστορική έρευνα, μελετώντας τά δομικά χαρακτηριστικά της ελληνικής κοινωνίας στην περίοδο της Τουρκοκρατίας, έχει καταγράψει μία σχετική στασιμότητα που διαρκεί αιώνες και διακόπτεται με μία οικονομική άπογείωση στο τελευταίο τέταρτο του 18ου αιώνα. Έννοείται ότι τό γενικευτικό αυτό σχήμα δεν ισχύει στο έπίπεδο της μικροϊστορίας, όπου καταγράφονται παλμικές κινήσεις σε συντομότερα χρονικά διαστήματα. Η μελέτη των κατά τόπους εξελίξεων όδήγησε στη διαπίστωση ότι δεν έχουμε μία μόνο οικονομική άπογείωση για όλόκληρο τον έλλαδικό χώρο, αλλά «κύκλους» άνθησης και παρακμής, που βέβαια σχετίζονται και με τις κινήσεις της «μεγάλης» ιστορίας, αλλά δεν καθορίζονται μόνον από αυτές. Όπωςδήποτε — και αυτό είναι που μάς ενδιαφέρει έδω — τό σύστημα συντηρητισμός—νεωτερισμοί στη λαϊκή τέχνη βρίσκεται σε άντιστοιχία με τις παραπάνω τοπικές ή συνολικές εξελικτικές διαδικασίες. Για τις δομικές αλλαγές στην ελληνική κοινωνία και τις αντίστοιχες ανατροπές στην ιστορία της λαϊκής τέχνης, που σημειώθηκαν μετά την άπελευθέρωση, θά γίνει λόγος σε ειδικό κεφάλαιο.

Η διαδικασία πρότυπο-παραλλαγές

Η εξελικτική διαδικασία «συντήρηση-νεωτερισμοί» συντελείται όπωςδήποτε μέσα στο χρόνο σε διαδοχικά στάδια. Έκτός από αυτήν, στη λαϊκή τέχνη λειτουργεί μία άλλη διαδικασία, συγχρονική αυτή, που συνήθως όνομάζεται «πρότυπο-παραλλαγές». Τό πρότυπο είναι μία παραδομένη μορφή, γνωστή και στον τεχνίτη και στους χρήστες και κοινά άποδεκτή, έπειδή είναι καρπός συνεργασίας πολλών ανθρώπων στη διάρκεια πολλών γενεών. Οι παραλλαγές είναι οι προ-

7. Βλ. Χαρ. Μπούρα, «Η άντιμετώπιση της παραδοσιακής άρχιτεκτονικής», *Έλληνική παραδοσιακή άρχιτεκτονική*, Τομ. 1ος, έκδ. Μέλισσα 1982.

σαρμογές του προτύπου, που επιβάλλονται από τους ειδικούς όρους παραγωγής του συγκεκριμένου έργου. Όταν, για παράδειγμα, χιτίζεται ένα σπίτι, είναι γνωστό από πριν το πρότυπο και απομένει να καθοριστούν οι λεπτομέρειες: Τό μέγεθος, που έχει σχέση με τις ανάγκες της οικογένειας και τις οικονομικές της δυνατότητες, ή προσαρμογή του κτιρίου στην τοποθεσία και στο μικροκλίμα, τα υλικά (ντόπια ή εισαγόμενα) κτλ. Στη διαδικασία αυτή οφείλεται ή αδιάκοπη ανάπτυξη των παραδομένων προτύπων και συνεπώς ή πολυμορφία αλλά και ή λειτουργικότητα των έργων της λαϊκής τέχνης. Σε αντίθεση με τους νεωτερισμούς, που αποτελούν μία, έστω και μικρή, ρήξη με τό παρελθόν, μία ασυνέχεια, ή διαδικασία πρότυπο-παραλλαγές συντελείται μέσα στά πλαίσια της παράδοσης. Σε μία μακροσκοπική όμως εξέταση της λαϊκής τέχνης ή διαφορά των νεωτερισμών από τις παραλλαγές είναι πολύ λεπτή, επειδή και τά δύο έχουν τήν τάση νά καθιερώνονται ως παράδοση και νά επηρεάζουν με τή σειρά τους τις κατοπινές καλλιτεχνικές εξελίξεις.

Στενή σχέση δημιουργού και αποδέκτη

Ένας από τους κυριότερους όρους που επιβάλλουν τή συντηρητικότητα στις λαϊκές τέχνες είναι ή στενότητα της σχέσης ανάμεσα στον δημιουργό και στον αποδέκτη τους. Ο λαϊκός τεχνίτης δουλεύει πάντα για έναν «πελάτη» που του είναι γνωστός. Η λειτουργία του καλλιτέχνη, που εργάζεται απομονωμένος και δημιουργεί μία παρακαταθήκη έργων για νά τά εκθέσει έσως και κάποτε σε κάποιους άγνωστους του, που ελπίζει νά γίνουν οι αποδέκτες τους, είναι άδιανόητη στον λαϊκό τεχνίτη. Όταν ή λαϊκή τέχνη έχει τή μορφή της οικοτεχνίας, τά έργα προορίζονται για τις ανάγκες της οικογένειας. Ο παραγωγός ταυτίζεται με τόν χρήστη. Όταν έχει τή μορφή της επαγγελματικής οικοτεχνίας, πάλι τά έργα γίνονται κατά παραγγελία. Αλλά και στην εργαστηριακή τέχνη, στις περιπτώσεις που ό «πελάτης» δέν είναι ονομαστικά γνωστός, είναι απόλυτα γνωστά τά χαρακτηριστικά της κοινότητας που ήα καταναλώσει τά προϊόντα. Τέλος, οι πλανόδιοι τεχνίτες, είτε σπίτι δημιουργούν είτε εκ-

κλησία είτε τέμπλο είτε γεφύρι είτε φορεσιά, δέχονται παραγγελίες από συγκεκριμένα άτομα ή κοινότητες. Ο αποδέκτης λοιπόν του λαϊκού έργου λειτουργεί ενεργητικά από τήν αρχή της δημιουργικής διαδικασίας. Είναι ένας ουσιαστικός παράγοντας που, με τους περιορισμούς που θέτει (ρητά ή όχι, αδιάφορο), όρίζει ως δεύτερος συντελεστής τόν τύπο και τή μορφή του έργου. Αν προσθέσουμε στά παραπάνω και τό γεγονός ότι ό ίδιος ό τεχνίτης έχει τραφεί μέσα στό ίδιο πολιτισμικό περιβάλλον, όπου ζούν και διαμορφώνονται οι αποδέκτες του έργου του, έχουμε έσως έντοπίσει τό πιο ουσιαστικό γνώρισμα της λαϊκότητας στην τέχνη, αν λαϊκότητα σημαίνει όχι μόνο συλλογική αποδοχή αλλά και συλλογική δημιουργία.

Η μοναδικότητα

Ο συνδυασμός των περιορισμών που θέτει κάθε φορά ό αποδέκτης με τή σχετική ιδιοτυπία της ατομικής ευαισθησίας του δημιουργού είναι και μία από τις αιτίες της μοναδικότητας του έργου. Ακόμα κι αν ήταν δυνατό ό ίδιος τεχνίτης νά πλάσει δυό φορές με πανομοιότυπο τρόπο τό ίδιο έργο, δέν είναι εκ των πραγμάτων δυνατό νά βρεί τόν ίδιο αποδέκτη. Έτσι, ή συλλογικότητα της καλλιτεχνικής δημιουργίας, που αποτελεί παράγοντα ομοιοτυπίας και συντηρητισμού στή λαϊκή τέχνη, αποτελεί (χωρίς αυτό νά συνιστά αντίφαση) και παράγοντα ποικιλομορφίας. Αλλά και ή έλλειψη «θεωρίας της τέχνης», ή προφορικότητα της παράδοσης, που αναπτύχθηκε στό θέμα «συντηρητισμός-νεωτερισμοί», αποκλείει τήν τυποποίηση στά έργα της λαϊκής καλλιτεχνικής παραγωγής. Ο άλλος πασίγνωστος συντελεστής μοναδικότητας είναι, φυσικά, ότι μιλάμε για χειροτεχνήματα, δηλαδή έργα που δημιουργούνται χωρίς καθόλου ή με έντελως στοιχειώδη μηχανήματα. Αλλά τό διακριτικό αυτό χαρακτηριστικό αντιδιαστέλλει τό έργο της λαϊκής τέχνης από τό βιομηχανικό προϊόν και όχι από τό έργο του διακεκριμένου καλλιτέχνη, που είναι, όσο και τό λαϊκό, μοναδικό και άνεπανάληπτο και επιπλέον πρωτότυπο.

Έπωνυμία και άνωνυμία

Όπως είναι γνωστός στον δημιουργό ό αποδέκτης του έργου, έτσι είναι γνωστός και στον αποδέκτη ό δημιουργός. Τό γεγονός ότι πολλά από τά έργα της λαϊκής τέχνης έφτασαν ως έμας άνωνυμα, δέν σημαίνει ότι ή κοινότητα, προς τήν όποία απευθύνονταν, δέν γνώριζε τους τεχνίτες. Για άνωνυμία μπορούμε νά μιλάμε μόνο με τήν έννοια ότι οι λαϊκοί καλλιτέχνες, τήν παλαιότερη ιδίως εποχή, συνήθως δέν υπέγραφαν τά έργα τους κι έτσι πολλά όνόματα με τόν καιρό λησμονήθηκαν. Σώθηκαν μόνον όσα διέσωσε ό θρύλος, τά κείμενα (κυρίως συμφωνητικά) ή ή καταγραφή παλιότερων λαογράφων. Στόν καιρό τους όμως οι μεγάλοι μαστόροι ήταν όλοι γνωστοί και περιζήτητοι. Η καταξίωσή τους στή συνείδηση της κοινότητας πήγαζε και από τήν προσωπική τους αξιοσύνη,⁸ αλλά και από τή φαμίλια τους και από τήν πατρίδα τους, αφού ή λαϊκή τέχνη, τήν εποχή της άκμης της, είναι πατροπαράδοτη, αλλά και άσκειται σχεδόν ως αποκλειστική άσχολία των κατοίκων ενός συγκεκριμένου τόπου. Ο

8. «Ό,τι είναι και δέν είναι στον άπάνω κόσμο, αυτός τό φκιάνει», λένε για τόν επιδέξιο τεχνίτη. Δημ. Λουκόπουλου, *Ποιμενικά της Ρούμελης*, σελ. 22-23.

κόσμος ξέρει ότι οι Καλαρρυτινοί είναι περίφημοι άσημιτζίδες και χρυσοκοί, οι Τουρνοβίτες ταγιαδόροι, οι Ζαρκινοί άνυφαντάδες, οι Τηνιανοί γλύπτες, οι Καλαβρυτινοί κι οι Λαγκαδινοί χτίστες κτλ. Σέ τέτοιο μάλιστα βαθμό ταυτίζεται ή φαμίλια μέ τό επάγγελμα, ώστε ξεχνιεται τό προηγούμενο επώνυμο του τεχνίτη. Κανείς δέν θυμάται ποιό ήταν παλιότερα τό επώνυμο της μεγάλης οικογένειας των Σκαλιστάδων από τό Τουρνοβο, στην όποία άνήκει ό γνωστός Βασίλης Σκαλιστής, ή των Ταγιαδόρων, απ' όπου κατάγεται ό Μάρκος Ταγιαδόρος. Ό ίδιος ό Βασίλης Συρμακέσης, πού μίλησε μέ την Α. Χατζημιχάλη, δέν ξέρει ποιό ήταν τό παλιότερο όνομα της φαμίλιας του, αναφέρει όμως έναν Χρίστο Συρμακέση, «πού πριν πάρει τ' όνομα Συρμακέσης λεγόταν Χρίστος Μπалаμουτσιος».⁹ Καί τά όνόματα λοιπόν γνώριζε τότε ό κόσμος και τίς κομπανίες και τά εργαστήρια και ανάλογα μέ τή δουλειά τους τιμούσε και προτιμούσε τους τεχνίτες.¹⁰ Υπάρχουν καλλιτέχνες πού ό λαός έπλασε γι' αυτούς μύθους κι άνιστορούσε θαύματα. Για τον Άναστάσιο Μόσχο από τό Μέτσοβο, πού φιλοτέχνησε τό τέμπλο του Άγίου Νικολάου στό Γαλαξίδι, διηγούνταν πως έπεσε από τή σκαλωσιά και σκοτώθηκε λίγο πριν τελειώσει τό έργο. Κι όμως, τώρα ξέρουμε πως πέθανε ένεννητάρης στό Μέτσοβο.¹¹ Για τον Γιώργο Ντινόπουλο διηγούνταν πως φιλοτέχνησε τό τέμπλο του μοναστηριού της Κερνίτσας μετά από θαύμα της Παναγίας.¹² Για τον Καλαρρυτινό άσημιτζί Δημήτρη Παπαγεωργίου έλεγαν πως μόνο μέ τρεις χτύπους «έδωσε τον άέρα» σ' ένα τεράστιο δίσκο, δώρο για τον Πασά.¹³ Τό γεγονός λοιπόν ότι οι λαϊκοί τεχνίτες σπάνια υπογράφουν τά έργα τους σχετίζεται περισσότερο με την επωνυμία παρά με την άνωνυμία τους. Στίς κλειστές κοινωνίες όλοι είναι επώνυμοι και πολύ περισσότερο ό καλλιτέχνης. Για τή φήμη και την ύστεροφημία του ενδιαφέρεται και ό λαϊκός τεχνίτης όσο και ό καλλιτέχνης της λόγιας παράδοσης. Έμπιστευεται όμως την τιμή και την ένθύμησή του στην προφορική παράδοση, πράγμα φυσικό σε άνθρωπος άγράμματους, πού ό πολιτισμός τους είναι άναγκαστικά άκουστικός και μνημονικός. Την πρακτική ανταπόδοση την εξασφαλίζει στον λαϊκό τεχνίτη ή ποιότητα της τέχνης του, ή φήμη της φαμίλιας και της πατρίδας του. Την ανταπόδοση στην άλλη ζωή την προετοιμάζει ό ίδιος στό βαθμό πού αφιερώνεται σε εκκλησιαστικά καλλιτεχνικά έργα ή και μέ την αγιότητα της ζωής του.¹⁴ Δέν είναι λίγα εξάλλου τά υπογραμμένα έργα της λαϊκής τέχνης. Στην ύστερότερη ιδίως περίοδο (από τό τέλος του 18ου αιώνα και ύστερα) πραγματοποιείται μία σταδιακή έξοδος από την πατροπαράδοτη άνωνυμία και προβάλλεται ό αρχιμάστορας ως πρόσωπο μέ ικανότητες και κύρος. Στίς επιγραφές των κτιρίων παρουσιάζεται όλο και συχνότερα όχι μόνο τό όνομα του χορηγού, αλλά και τό όνομα του τέκτονα.¹⁵ Σπανιότερη είναι ή υπογραφή σε έργα εκκλησιαστικής τέχνης. Άκόμα και έργα μεγάλης πνοής, όπως τά τέμπλα, δέν φέρουν την υπογραφή του αρχιμάστορα.¹⁶ Ανυπόγραφα επίσης είναι και τά έργα της οικοτεχνίας (τά μονογράμματα στα κεντήματα και στα ύφαντά δηλώνουν την ιδιοκτήτρια και όχι την τεχνίτρα) καθώς και της εργαστηριακής βιοτεχνίας, μολοντί τά μεγάλα εργατήρια ήταν όνομαστά στην εποχή τους.¹⁷ Τέλος, τά κοσμικά έργα της ζωγραφικής είναι συνήθως ένυπόγραφα. Η συχνότητα πάντως της υπογραφής στα έργα της λαϊκής τέχνης κατά είδος τέχνης, κατά τόπους και κατά χρονικές περιόδους καθώς και ό ρυθμός έξόδου από την άνωνυμία είναι θέματα πού μένει νά τεκμηριωθούν.

9. Άγγελικής Χατζημιχάλη, *Τά χρυσοκλαβαρικά συρματέινα-συρμακέσινα κεντήματα*, Melanges à Octave et Melpo Merlier. tome II. 1956.

10. Άρκεί νά σημειωθούν μερικά μόνο όνόματα γνωστών λαϊκών καλλιτεχνών για νά αποδειχθεί ότι ή λαϊκότητα στην τέχνη δέν σχετίζεται μέ την άνωνυμία: Γιώργης Μπάφας και Δημήτρης Τσιμούρης, άσημιτζίδες από τίς Καλαρρυτές, Άναστάσιος Μόσχος και ή κομπανία του, ταγιαδόροι από τό Μέτσοβο, ό γλύπτης Μίλιος από τή Βράχα της Εύρυτανίας, τό εργαστήρι του Κώστα Μίτσιου στα Γιάννενα μέ τίς περιφημες άσημοποικιλτες φορεσιές, οι ζωγράφοι Παναγιώτης Ζωγράφος από τή Μάνη, Θεόφιλος από τή Μυτιλήνη και Παγιώνηδες από τους Χιονάδες, οι Μικρασιάτες κεραμίστες Μηνάς Άβραμίδης και Δημήτριος Μαγδαληνός, ό ράφτης Ντέμπας από τή Σιάτιστα, οι Λαγκαδινοί χτίστες Ρηγόπουλος και Κάτσαϊνος και πλήθος άλλοι...

11. Ν.Κ. Μουτσόπουλου, *Η αρχιτεκτονική των εκκλησιών και των μοναστηριών της Γορτυνίας*, 1956, σ. 95.

12. Νικ. Ιω. Φλούδα, *Παναγία Κερνίτσας, Ιστορία και θαύματα*, 1969, σ. 137.

13. Σπ. Λάμπρου, *Λόγοι και άρθρα*, 1902, σ. 520.

14. Για την ευσέβεια των λαϊκών καλλιτεχνών βλ. Δ. Σταμέλου *Νεοελληνική λαϊκή τέχνη*, Έστια 1982, σελ. 26-28.

15. Βλ. Χρ. Γ. Κωνσταντινόπουλου, *Παραδοσιακοί χτίστες της Πελοποννήσου*, έκδ. Μέλισσα 1983, σελ. 26, 106, 108, 109, 110 και άλλου, όπου αναφέρονται χαράγματα μέ όνόματα πρωτομαστόρων. Επίσης στή σελ. 100 επιγραφή από τή μονή Έλεούσας στή Βλαχέρνα Μαντινείας, όπου αναφέρεται ή πατρίδα των τεχνιτών μέ τό χαρακτηριστικό «ή κτίστες Μακεδόνι».

16. Βλ. σχετικά Μάνου Φαλταίσις, *Σκυριανή Ξυλοτεχνία*, 1973, όπου αναφέρεται και μία μικροσκοπική εικόνα φουστανελοφόρου — ίσως του αρχιμάστορα — πάνω στό βημόθυρο στην Άρχοντοπαναγιά της Σκύρου.

17. Βλ. σχετικά *Νεοελληνική χειροτεχνία*, έκδ. Έθνική Τράπεζα της Ελλάδος 1969, σελ. 20-21: «Η υπογραφή του έργου σημαίνει έπιθυμία κατοχυρώσεως της πατρότητας ενός συναγωνιστικού προτύπου... ή αντίγραφή όμως των έργων άποτελεί τον κανόνα και ή αποκλειστικότητα μπορεί νά εξασφαλιστεί μόνο στό ποσοστό πού ό χειροτέχνης μπορεί νά κρύψει τά καλούπια του (άργυροχοία) ή νά κρατήσει μυστικές τίς συνταγές του (ύφαντική)».

Χρησιμότητα

Ένω είναι βέβαιο ότι ο λαός και γνώριζε και τιμούσε τους τεχνίτες, δεν ξέρουμε ποιά έννοια είχε ή υπόληψη αυτή στη συνείδησή του. Ότιδήποτε υποθέτουμε για τις αισθητικές αντιλήψεις του λαού, περιέχει όπωσδήποτε ένα ποσοστό αυθαιρείας και μάς εκθέτει στον κίνδυνο να μεταφέρουμε δικές μας θεωρήσεις σ' έναν διαφορετικό κόσμο. Το μόνο βέβαιο είναι ότι στον κόσμο αυτόν ή καλλιτεχνική δημιουργία είναι σκόπιμη, αποβλέπει δηλαδή στην κάλυψη συγκεκριμένων αναγκών. Μολονότι ο λαός δεν διατύπωσε τις καλλιτεχνικές του θεωρίες, τά ίδια τά έργα του πείθουν ότι αντιλήψεις του τύπου «ή τέχνη για την τέχνη» είναι γι' αυτόν άδιανόητες. Άλλά και οποιαδήποτε άλλη προσαγή του τύπου «ή τέχνη για τό λαό» ή «ή τέχνη για τόν άνθρωπο» δεν έχει σχέση με τή λαϊκή καλλιτεχνική δημιουργία. Το μόνο πού μπορούμε νά πούμε με βεβαιότητα είναι ότι πρόκειται για τέχνη από τόν άνθρωπο μέ σκοπό νά ικανοποιήσει τις πρακτικές και πνευματικές του ανάγκες. Μέ τόν όρισμό αυτόν ή έννοια της χρησιμότητας στη λαϊκή τέχνη αποκτά ένα εύρος πού καλύπτει και τά κοσμικά και τά εκκλησιαστικά έργα. Το λαϊκό καλλιτέχνημα, είτε είναι αντικείμενο καθημερινής χρήσης είτε αποβλέπει στην εξ ύψους βοήθεια, ανάγκες ύπηρετεί. Ένα τέμπλο, ένα δυσκόπτηρο, ένα θυμιάτο, ένα μανουάλι είναι εξίσου χρηστικό μέ ένα οποιοδήποτε αντικείμενο ή σκευός κοσμικής χρήσης. Τά λουλούδια και οί καρποί πού σκαλίζονται στις κρήνες, έχουν σκοπό νά «ταγίζουν» τό στοιχείο γιά νά μήν «κρατάει τό νερό». Τόν ίδιο προορισμό έχουν όλα τά άποτροπαικά σύμβολα στά υπέρθυρα. Ο σταυρός στό λίκνο φυλάει τό νεογέννητο από τό κακό μάτι, τούς δράκους και τά ξωτικά. Όσο γιά τούς «ξεχασμένους συμβολισμούς»¹⁸ πού κατόντησαν «διακοσμητικά θέματα» είναι δουλειά τών ανθρωπολόγων νά έρευνούν τήν παμπάλαιη σημασία τους. Οί ίδιοι έρευνούν και τήν τάση του λαϊκού ανθρώπου νά άποφεύγει τήν άδιακόσμητη επιφάνεια.

Ο χρηστικός ρόλος της λαϊκής τέχνης διαπιστώνεται πολύ εύκολότερα, όταν μελετάμε τά έργα μέσα σέ λειτουργικά σύνολα. Ο τρόπος πού τά διευθετούμε σήμερα στά σπίτια μας μέ καθαρά διακοσμητικούς ή άλλους σκοπούς, αλλά και ο τρόπος μέ τόν όποιο εκτίθενται στις περισσότερες αίθουσες τών μουσείων άποσυνθέτει τή λειτουργικότητά τους. Γι' αυτό είναι πολύτιμοι γιά τή σύλληψη του νοήματος της λαϊκής τέχνης οί χώροι όπου τά έργα ύπηρετούν άκόμα τόν λειτουργικό τους προορισμό, ή και εκείνοι πού συντηρούνται αυτούσιοι από τήν κρατική ή άλλη μέριμνα. Μέσα σέ τέτοιους χώρους αντιλαμβάνεται κανείς μέ τήν πρώτη ματιά και τήν ειδική χρησιμότητα πού έχει τό κάθε έργο, αλλά και τή συμβολή του στη λειτουργικότητα ενός συστήματος είτε αυτό είναι κατοικία, εκκλησία ή και δλόκληρος οικισμός. Αύτή άκριβώς ή λειτουργικότητα εξηγεί και τό γεγονός ότι ο βαθμός άνεξαρτησίας της κάθε τέχνης είναι πολύ μικρός, όταν μιλάμε γιά λαϊκή καλλιτεχνική δημιουργία και, μέ τήν έννοια αυτή, δεν είναι τολμηρό νά υποστηρίζεται ότι όλες οί τέχνες είναι σέ κάποιο μέτρο ύπηρετικές της άρχιτεκτονικής, πού μέ τή σειρά της είναι ύπηρετική της ζωής. Η γλυπτική της πέτρας είναι άγνωστη τού λαού ως άνεξάρτητη τέχνη. Άλλά και ή ξυλογλυπτική στις

λαμπρότερες εκφάνσεις της «διακοσμεϊ» σπίτια ή εκκλησίες.¹⁹ Οί ίδιοι τέλος οί δημιουργοί της λαϊκής τέχνης, μέ εξαίρεση τούς τεχνίτες τών μόνιμων έργαστηρίων και του σπιτιού, λειτουργούν μαζί συχνά στην ίδια κομπανία, πού περιλαμβάνει όλες τις ειδικότητες, κάποτε άκόμα και ζωγράφους. Άπό τή λειτουργία αυτή και από τήν έξαρχής παρέμβαση του χρήστη, είτε αυτός είναι άτομο είτε κοινότητα, προκύπτει τελικά ένα έργο δλοκληρωμένο, πού ανταποκρίνεται σέ συγκεκριμένες ανάγκες και μέ τά έπιμέρους στοιχεία του και ως σύνολο. Άν τό δημιουργημα αυτό είναι και ώραίο ή σέ τί συνίσταται ή αισθητική του άξία, δεν είναι έργο της λαογραφίας νά τό κρίνει.

Τό πρόβλημα της συνέχειας στην παράδοση

Τά χαρακτηριστικά της λαϊκότητας στην τέχνη της Τουρκοκρατίας, πού καταγράφηκαν στό προηγούμενο κεφάλαιο, μπορούν νά χρησιμεύσουν ως κριτήριο γιά νά έρευνήσουμε αν υπάρχουν ανάλογες λαϊκές εκδηλώσεις στη σύγχρονη εποχή. Τό έρώτημα, βέβαια, αναφέρεται ειδικά στην εικαστική καλλιτεχνική έκφραση, πού μελετήσαμε προηγουμένως, και όχι στην ευρύτερη περιοχή του λαϊκού πολιτισμού. Άν μιλάμε γιά όλες τις συμπεριφορές, τις κοινωνικές πρακτικές, τις νοοτροπίες, τις στάσεις, τούς εκφραστικούς τρόπους, άκόμα και τις βλέψεις και τά όράματα του λαού, είναι βέβαιο ότι πολιτισμικό κενό δεν ύπάρχει. Τό ζήτημα όμως έδώ είναι μόνο νά έρευνηθεί αν συντρέχουν μετά τήν άπελευθέρωση οί γενικότεροι ιστορικοί όροι, πού εύνόησαν στην περίοδο της Τουρκοκρατίας τή δημιουργία λαϊκών καλλιτεχνικών έργων μέ κύριο χαρακτηριστικό τή συλλογική συμμετοχή στην παραγωγή και στην άναπαραγωγή τους. Προκαταβολικά πρέπει επίσης νά σημειωθεί ότι ή χρήση του όρου «τέχνη της Τουρκοκρατίας» δεν έξυπνοει μιά σαφή διαχωριστική γραμμή, πού χαραχτηκε μέ τήν ίδρυση του ελληνικού κράτους τό 1830. Τομές, μέ τήν έννοια της αιφνίδιας μετάβασης από έναν τύπο κουλτούρας σέ άλλον, δεν σημειώνονται στην ιστορία του πολιτισμού. «Τέχνη Τουρκοκρατίας» όνομάζουμε λοιπόν συμβατικά τήν καλλιτεχνική δημιουργία της εποχής της δουλείας (και ιδίως τών δύο τελευταίων αιώνων) μαζί μέ ό,τι από αυτήν επιβίωσε, συνεχώς έξασθενώντας, στη μετεπαναστατική περίοδο.

Ο διχασμός της παιδείας

Ότι οί γενικότεροι ιστορικοί όροι αλλάζουν μετά τή συγκρότηση του άνεξάρτητου ελληνικού κράτους, είναι σέ όλους γνωστό. Η σημαντικότερη από τις άλλες, όταν μιλάμε γιά πολιτισμικά φαινόμενα, είναι ότι τότε άρχίζει νά καταργείται σταδιακά, αλλά μέ συνε-

19. Η συνύφανση αυτή τών τεχνών δεν σημειώνεται μόνο στις εικαστικές λαϊκές τέχνες. Μέ τόν ίδιο τρόπο συνυφάνονται στη διαδικασία της λαϊκής καλλιτεχνικής δημιουργίας ή ποίηση, ή μουσική και ο χορός. Άκραίο παράδειγμα συνύφανσης τεχνών είναι ο Καραγκιόζης, όπου ο καραγκιοζοπαίχτης κατασκευάζει ο ίδιος τις φιγούρες, άναπαράγει τά κείμενα και «παίζει» δλόκληρη τήν παράσταση μόνος του ή μέ μιά πρακτική μόνο βοήθεια. Επίσης ο λαϊκός οργανοπαίχτης είναι συχνά και ο κατασκευαστής του όργάνου του. Γιά μεγαλύτερη άνάλυση Βλ. Γ. Κιουρτσάκη, *Προφορική παράδοση και όμαδική δημιουργία — Τό παράδειγμα του Καραγκιόζη*, Κέδρος 1983, σελ. 31-37.

18. Κ. Μακρή, «Ξεχασμένοι συμβολισμοί», στό βιβλίο *Η λαϊκή τέχνη και ο Κίτσος Μακρής*, έκδ. Καλλιτεχνικό και Πνευματικό Κέντρο Όρα, 1972.

χώς επιταχυνόμενους ρυθμούς, η όμοιογενεια στην παιδεία (κουλτούρα)²⁰ και στον τρόπο ζωής, που μάς επιτρέπει να μιλάμε για «λαϊκή» καλλιτεχνική δημιουργία εννοώντας ως φορέα της το σύνολο των μελών της κοινωνικής ομάδας. Ο ελληνικός πολιτισμός των χρόνων της Τουρκοκρατίας είναι δημιούργημα και κτήμα όλων, με την έννοια ότι, παρ' όλες τις οικονομικές και κοινωνικές ανισότητες, καθένας είναι με τον τρόπο του και παραγωγός και χρήστης του.²¹ Αντίθετα, μετά την απελευθέρωση σημειώνεται η διχοτομική διάκριση της παιδείας σε δύο κατηγορίες: Μία «άνωτερη», που χαρακτηρίζει τα προνομιούχα κοινωνικά στρώματα (όσα συγκεντρώνουν τη σχολική μόρφωση, τον πλούτο και την κοινωνική δύναμη), και μία «λαϊκή», που χαρακτηρίζει τα κυριαρχούμενα στρώματα (όσα ανήκουν στον αγροτικό κόσμο και όσα είναι νεοφερμένα στην πόλη, είτε είναι εργατικά είτε μικροαστικά κάθε είδους). Με τους όρους αυτούς ο λαϊκός πολιτισμός γενικά — και ειδικότερα η δυνατότητα για λαϊκή καλλιτεχνική δημιουργία — είναι επόμενο να όριζεται από τη δύναμη αντίστασης των λαϊκών στρωμάτων στην τάση πολιτισμικής κυριαρχίας που χαρακτηρίζει την κυρίαρχη τάξη. Μένει λοιπόν να μελετηθεί σε ποιο βαθμό τα ελληνικά λαϊκά στρώματα διέθεταν και διαθέτουν τέτοιες αντιστάσεις.

Προσπάθεια για ένσωμάτωση της άστικής κουλτούρας

Χαρακτηριστικό της κουλτούρας των κυρίαρχων στρωμάτων στην πρώτη μετεπαναστατική περίοδο ήταν ότι, κατά μέγα μέρος, «εισαγόταν» από τις χώρες της δυτικής και κεντρικής Ευρώπης, ενώ αντίθετα τα χαμηλότερα στρώματα διατηρούσαν στην αρχή τα πατροπαράδοτα πρότυπα. Συγχρόνως όμως έμβολιάζονταν με την τάση για κοινωνική άνοδο, που τότε κινούσε σε μία προσπάθεια να ένσωματώσουν τους κώδικες των κυρίαρχων στρωμάτων. Έπειδή οι κώδικες αυτοί είναι δυσανάγνωστοι ως απρόσιτοι σε ανθρώπους που προέρχονται από έναν έντελως διαφορετικό πολιτισμικό κόσμο με κύριο χαρακτηριστικό την προφορικότητα της παράδοσης, εκείνο που τελικά μπόρεσαν να άφομοιώσουν δεν ήταν η άστική κουλτούρα, αλλά τα φτηνότερα έμπορεύσιμα υποπροϊόντα της. Έξάλλου, οι κώδικες της άρχουσας τάξης είναι αδύνατο να ένσωματωθούν ως έχουν στην παιδεία των κυριαρχούμενων στρωμάτων και για τον πρόσθετο λόγο ότι βρίσκονται σε πλήρη άναρτιστοιχία με τις συνθήκες της ζωής τους. Επόμενο είναι να διαμορφώνεται στα λαϊκά στρώματα μία κουλτούρα που εκφράζει την αντίφαση ανάμεσα στα υλικά και πνευματικά μέσα που διαθέτουν και στην προσπάθειά τους να ένσωμα-

20. Η παιδεία (κουλτούρα) όριζεται από τον M. J. Herscovits, (*Les bases de l'Anthropologie Culturelle*, Payot, Paris, 1952) ως «τό σύνολο των πρακτικών και των προτύπων συμπεριφοράς που ισχύουν σε μία όρισμένη εποχή, σε μία όρισμένη κοινωνία και που διέπουν τις πνευματικές δραστηριότητες των κοινωνικών ομάδων».

21. Βλ. σχετικά Στ. Κυριακίδη, *Ελληνική Λαογραφία, Μέρος Α', Μνημεία του λόγου*, Β' έκδοση 1965, σ. 19: «Ο λαός εις την λαογραφίαν δεν δύναται να χωρισθεί ούτε εις τάξεις ούτε εις στρώματα... τα λαογραφικά στοιχεία είναι διάχυτα εις όλους, πλούσιους και πτωχούς, χωρικούς και άστους, μορφωμένους και άμόρφωτους». Έδώ βέβαια ο Κυριακίδης χρησιμοποιεί γενικευτικά μία παρατήρηση που εύστοχα ειδικά προκειμένου για την ελληνική κοινωνία της Τουρκοκρατίας, στην όποια και αναφέρεται ή έρευνά του.

τώσουν τους κώδικες ενός άλλου πολιτισμού.²² Το αποτέλεσμα είναι οι πολιτισμικές λειτουργίες των κυριαρχούμενων στρωμάτων να θυμίζουν τον τρόπο με τον όποιο μιλάνε οι άρχαριοι την ξένη γλώσσα, με λανθασμένες έννοιολογικές χρήσεις και, φυσικά, χωρίς ύφος.

Η εξάρθρωση της κοινοτικής ζωής

Ένας άλλος παράγοντας που εξασθένησε εύθως άμέσως την αντίσταση των λαϊκών στρωμάτων και λειτουργήσε άποσυνθετικά για την καλλιτεχνική παράδοση, είναι ή εξάρθρωση του θεσμού των κοινοτήτων στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος. Άπαραίτητη προϋπόθεση για να άνθισει ή λαϊκή καλλιτεχνική παραγωγή είναι το κοινοβιακό ήθος, που αναπτύσσεται μόνο σε στενές άυτονομημένες κοινωνικές ομάδες. Ο συγκεντρωτισμός του ελληνικού κράτους στον τομέα της διοίκησης και της εκπαίδευσης δεν άφησε έξαρξης περιθώρια για διαφοροποιήσεις ούτε για ανάπτυξη της λαϊκής πρωτοβουλίας.

Η διεύρυνση του ρόλου του κράτους

Σε όλη τη διαδρομή της ιστορίας του νεοελληνικού κράτους και παρά τις πολυπόικιλες διακυμάνσεις της πολιτικής ζωής, ο ρόλος του κράτους ως ρυθμιστή της κοινωνικής ζωής διευρύνεται σταθερά. Αντίστοιχα βγαίνει ή κάμψη των αντιστάσεων της λαϊκής κουλτούρας. Αν τα λαϊκά στρώματα προσπάθησαν στην αρχή (άνεπίγνωστα βέβαια) να διατηρήσουν τη δική τους παιδεία, μεταφέροντας στη φτωχολογία της πόλης το κοινοβιακό ήθος και τις ιδιομορφίες που κληρονόμησαν, στην πορεία άποδειχτηκαν άνίσχυρα μπροστά στις έννοποιητικές και όμοιογενοποιητικές διαδικασίες, που όργανώθηκαν βαθμιαία από τους ιδεολογικούς μηχανισμούς του κράτους και κυρίως τον άποτελεσματικότερο άπ' όλους, το σχολείο. Άλλά και όπου διατηρήθηκαν — και ίσως και να διατηρούνται ακόμα — κάποια ιδιόμορφα πατροπαράδοτα σχήματα (φορεσιές, χοροί, μουσικά όργανα κτλ.), έχουν τό χαρακτηριστικό μίας άνάμνησης: Ο λαός θυμάται και συντηρεί, κάποτε και άντιγράφει την ίδια την παράδοσή του, αλλά δεν την άναπαράγει πιά.

Άρρυθμος έξαστισμός

Η κάμψη των πολιτισμικών αντιστάσεων των λαϊκών στρωμάτων σχετίζεται επίσης με τους τρόπους και τους ρυθμούς με τους όποιους όδευσε ή ελληνική οικονομία και κοινωνία προς την καπιταλιστική της όλοκλήρωση. Η άδυναμία του ελληνικού κράτους να προχωρήσει σε μία άυτοδύναμη και ένδογενή οικονομική ανάπτυξη, ή καταστροφή της άστικής τάξης μέσα στις περιπέτειες του άγώνα, που είχε αποτέλεσμα να άνακοπεί ή πορεία της ελληνικής κοινωνίας προς τον έξαστισμό, και ή συνακόλουθη καθυστέρηση στον τομέα του εκδημοκρατισμού της πολιτικής ζωής είναι συντελεστές μίας άρρυθμης ένταξης του ελληνισμού στον καπιταλιστικό κόσμο. Η άρρυθμία αυτή δεν ά-

22. Βλ. σχετικά Άγγελου Έλεφάντη, «Πολιτιστική ανάπτυξη και λαϊκή δημιουργία», *Ο Πολίτης*, τεύχος 8, Ιανουάριος 1977 ή στο βιβλίο *Ο άνεύρετος σοσιαλισμός*, έκδ. Ο Πολίτης, 1981, σελ. 284-303.

φησε στα λαϊκά στρώματα (μόλις πριν αγροτικά στο μεγαλύτερο ποσοστό τους) ούτε τα χρονικά ούτε τα γενικότερα περιθώρια να συμμετάσχουν μέσα από «άρμονικές προσμεϊξεις»²³ στη δημιουργία του νεοελληνικού πολιτισμού.

Ἐξειδίκευση καὶ καταμερισμός τῆς ἐργασίας

Ἀποσυνθετικά λειτούργησε γιὰ τὴ λαϊκὴ καλλιτεχνικὴ παράδοση καὶ ἡ σταδιακὴ μετάβαση ἀπὸ τὸν βιοτεχνικὸ στὸν βιομηχανικὸ τρόπο παραγωγῆς. Ἡ λαϊκὴ καλλιτεχνικὴ παράγωγι προϋποθέτει καὶ ἀδιάκοπο διάλογο ἀνάμεσα στὸν παραγωγὸ καὶ στὸν χρήστη, ἀλλὰ καὶ ἄμεση ἢ ἔμμεση συμμετοχὴ τοῦ δημιουργοῦ σὲ ὅλη τὴ διαδικασίᾳ παραγωγῆς τοῦ συγκεκριμένου ἔργου. Ὁ βιομηχανικὸς ὁμῶς τρόπος καὶ οἱ καπιταλιστικὲς σχέσεις παραγωγῆς εἶναι συνόνυμες μὲ τὴν ἐξειδίκευση καὶ τὸν καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας. Αὐτὸ συνεπάγεται ὅτι τὸν παραδοσιακὸ δημιουργὸ τὸν ἀντικαθιστᾷ μιὰ ὀλόκληρη κλίμακα ἐργαζομένων, ἀπὸ τὸν σχεδιαστὴ εἰδῶν μαζικῆς κατανάλωσης ὡς τὸν βιομηχανικὸ ἐργάτη, πού μᾶς παράστει ὁ Σαρλώ στὸς *Μοντέρνους καιρούς*. Μέσα στὶς συνθήκες αὐτὲς τὰ λαϊκὰ στρώματα μετατρέπονται σὲ καταναλωτὲς εἰδῶν καὶ ἰδεῶν πού ἄλλοι ὀρίζουν τὴν παραγωγή τους. Ἄλλοι ἐπίσης ὀρίζουν καὶ τὴν κατανάλωση διαμορφώνοντας, μὲ ὄλο καὶ πῖο τελειοποιημένα μέσα, τὶς λαϊκὲς ἀξίες καὶ τὸ λαϊκὸ γούστο.

Ἡ πρώτη προσπάθεια διάσωσης

Μπροστὰ στὴν καταστροφὴ αὐτὴ οἱ ἐκφραστὲς τῆς ἐπίσημης παιδείας ἔμειναν ἐντελῶς ἀδιάφοροι γιὰ ἓνα διάστημα μισοῦ περίπου αἰῶνα μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση. Ὑστερα, καὶ συγκεκριμένα στὴ δεκαετία τοῦ 1880, ἀρχίζει ἡ πρώτη ἐκστρατεία «διάσωσης» τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ ἐκστρατεία αὐτὴ ὠφέλησε τὴν ἐπιστήμη, πλούτισε τὴ λόγια λογοτεχνία²⁴ καὶ εἰκαστικὴ ἐκφραση, ἀλλὰ δὲν «ἔσωσε» τὰ λαϊκὰ στρώματα ἀπὸ τὴν καλλιτεχνικὴ τους ἀδράνεια καὶ ἀποξένωση. «Οἱ περίφημες ρίζες ἀνακαλύπτονται πάντα ὅταν ἔχουν πιά ξεραθεῖν», ὅπως γράφει ὁ Ἀλέξης Πολίτης.²⁵ Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἀποψη ἐπιστημονικῆς ἐγκυρότητας, τὸ ἔργο τῶν περισσότερων ἀπὸ τοὺς πρώτους λαογράφους, ἐπειδὴ προσδιορίστηκε ἀπὸ ἐθνικὲς σκοπιμότητες καὶ αἰσθητικὰ κριτήρια, ἀντιμετωπίζεται σήμερα μὲ πολλὲς ἐπιφυλάξεις. «Ὁ ἑλληνικὸς προφορικὸς πολιτισμὸς δὲν μελετήθηκε, κορφολογήθηκε μονάχα, ἀρχειοθετήθηκε καὶ ἀναζητήθηκαν ἐκεῖνα τὰ σημεῖα του πού δὲν ὀδηγοῦσαν στὴν αὐτογνωσία, παρά στὸν αὐτοἔπαινο»²⁶.

23. Κατὰ τὸν Σπ. Ἀσδραχά («Λαϊκὸς πολιτισμὸς», περ. Ἀντί, τεῦχος 40, Μάρτις 1976) «λαϊκὸς πολιτισμὸς εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἐπαφῆς δύο πολιτισμῶν, ὅπως ἡ ἐπαφὴ αὐτὴ γίνεται μέσα στὰ πλαίσια τῶν κυριαρχούμενων κοινωνικῶν τάξεων. Ἡ ἐπαφὴ αὐτὴ ὀρίζεται ἀπὸ πολλαπλοὺς παράγοντες πού μποροῦν νὰ τὴν κλιμακώσουν ἀπὸ μιὰ διαδικασίᾳ βίαιων ἀποσυνθετικῶν διαδικασιῶν ὡς μιὰ διαδικασίᾳ ἁρμονικῶν προσμεϊξεῶν...».

24. Βλ. Mario Vitti, *Ἡ ἰδεολογικὴ λειτουργία τῆς ἑλληνικῆς ἠθογραφίας*, ἐκδ. Κεῖμενα 1974.

25. «Λαϊκὸς Πολιτισμὸς», περιοδ. Ἀντί, τεῦχος 43, Ἀπρίλης 1976.

26. Ἀλέξη Πολίτη, «Τὸ δημοτικὸ τραγούδι ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση καὶ ὕστερα», περιοδ. Ἀντί, τεῦχος 41, 20 Μάρτις 1976.

Ἡ δεύτερη προσπάθεια διάσωσης

Ἡ δεύτερη ἐπιχείρηση διάσωσης σημειώθηκε στὴ δεκαετία τοῦ 1930 καὶ συμπίπτει μὲ τὴν ἀπογοήτευση τῆς μικρασιατικῆς καταστροφῆς. Οἱ ἐκπρόσωποι τῆς δὲν εἶναι μόνον λαογράφοι ἢ συλλέκτες, ἀλλὰ καὶ καλλιτέχνες πού ὑπηρετήσαν τὴν «ἑλληνικότητα», τὴν «ἐπιστροφή στὶς ρίζες» καὶ τὴν ἀποστροφή ἀπὸ τὴν Εὐρώπη.²⁷ Καὶ ἡ δεύτερη αὐτὴ ἐπιχείρηση ἐνέπνευσε ἀξιόλογα ἔργα τῆς λόγιας λογοτεχνίας καὶ τέχνης, ἀλλὰ ἄφησε τὰ λαϊκὰ στρώματα ἐντυπωσιακὰ ἀδιάφορα.

Ἡ τρίτη καὶ τελευταία φάση

Ἡ τρίτη προσπάθεια, πού ἄρχισε στὴ δεκαετία τοῦ '60 καὶ σοβεῖ ὡς τὶς μέρες μας, δὲν μπορεῖ νὰ χαρακτηριστεῖ ἐπιχείρηση διάσωσης, ἀφοῦ δὲν ὑπάρχει πιά τίποτε νὰ διασωθεῖ. Πρόκειται ἀπλῶς γιὰ φολκλοριστικὴ ἀναπαράσταση τῆς παράδοσης μὲ σκοπὸ τὴν τουριστικὴ καὶ γενικότερα τὴν ἐμπορικὴ ἐκμετάλλευση. Στὴ φάση αὐτὴ τὰ λαϊκὰ στρώματα χρησιμοποιοῦνται ὡς ἡθοποιοὶ καὶ θεατὲς στὶς «λαϊκὲς» γιορτὲς πού ὀργανώνει ὁ ΕΟΤ, οἱ δήμοι κτλ. ἢ φοιτοῦν σὲ ἐπαγγελματικὲς σχολές, ὅπου διδάσκονται παραδοσιακὴ ὕφαντικὴ, ξυλογλυπτικὴ καὶ κέντημα... Ὑπάρχουν βέβαια καὶ οἱ καλοπροαίρετοι διανοούμενοι ἢ ὀργανώσεις, πού ἐπιδιώκουν νὰ βγάλουν τὸ λαὸ ἀπὸ τὴν πολιτισμικὴ του στέρηση ὀργανώνοντας στ' ὄνομά του «πολιτιστικὲς ἐκδηλώσεις». Ἀλλὰ ὅλα αὐτὰ μὲ κανέναν τρόπο δὲν εἶναι «λαϊκὲς» ἐκδηλώσεις, ἀφοῦ δὲν προκύπτουν ἀπὸ μιὰ πραγματικὴ ἀφύπνιση τῆς λαϊκῆς πρωτοβουλίας. Ἐχουν χαρακτῆρα λαϊκιστικὸ, ὅπως καθετὶ πού ἀναφέρεται στὸ λαὸ, ἀπευθύνεται στὸ λαὸ, ἀλλὰ δὲν προέρχεται ἀπὸ τὸ λαὸ.²⁸ Στὴν ἱστορία τέλος τῶν τελευταίων δεκαετιῶν ἐγγράφεται καὶ ἡ πολιτικὴ ἐκμετάλλευση τῆς λαϊκῆς παράδοσης μὲ σκοπὸ τὸν ἐκμαυλισμὸ τοῦ λαοῦ γιὰ νὰ ἀποκομίζονται οἱ ἐπιτήδειοι πολιτικὰ ὀφέλη, γιὰ νὰ συγκαλύπτονται οἱ κοινωνικὲς ἀνισότητες καὶ γιὰ νὰ ἀποσοβοῦνται οἱ ταξικὲς ἀντιπαραθέσεις.

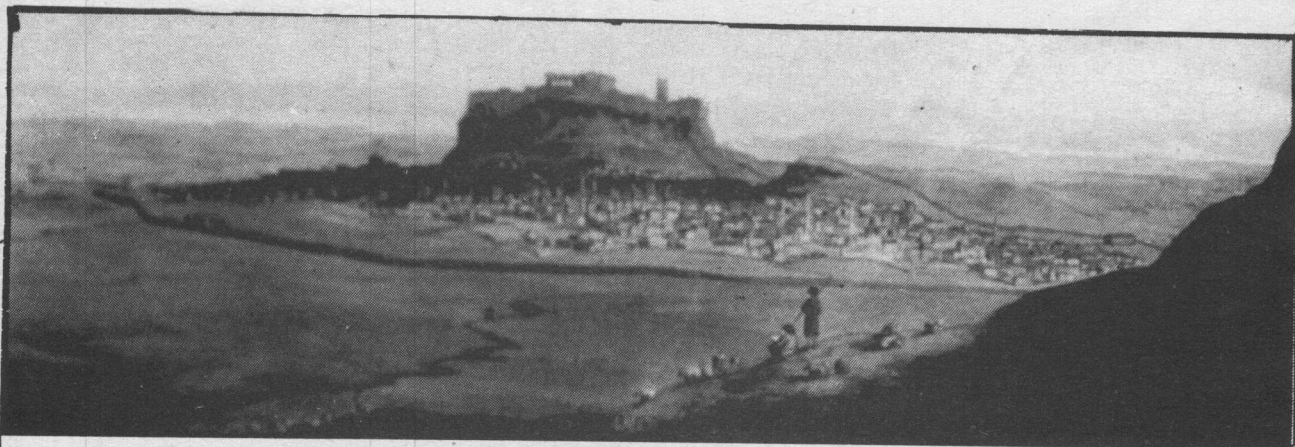
Καὶ λοιπὸν τί;

Ὅλα τὰ παραπάνω δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά ἡ διάπισωση μιᾶς καταστροφῆς. Καὶ θὰ ἦταν ἀπλὴ μεμψιμοιρία νὰ καταγράφονται, ἂν ἡ ἀναγνώριση μιᾶς ἱστορικῆς καὶ ἐπομένως ἐξελιξιμῆς πραγματικότητας δὲν ἀποτελοῦσε τὴν ἀσφαλέστερη ἀφετηρία γιὰ τὴν ἀναζήτηση τῶν λύσεων. Ὅσο εὐρύτερα διαδίδεται ἡ ἀντίληψη ὅτι εἶναι ἀδύνατη ἡ ἐπιστροφή στὸ παρελθόν, τόσο εὐκρινέστερα διαγράφεται τὸ ὄραμα ἐνός ἄλλου πολιτισμοῦ πού μποροῦμε νὰ τὸν δημιουργήσουμε μὲ τὰ μέσα πού διαθέτουμε σήμερα, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν αἰσιοδοξία πού δίνει ἡ ἐπίγνωση ὅτι «ἓνας κόσμος ὅπου ὁ ἄνθρωπος θὰ νιώθει λιγότερο ξένος, εἶναι μιὰ ἀνθρώπινη δυνατότητα».

27. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. ἀναλυτικότερα *Σύγχρονη τέχνη καὶ παράδοση*, Πρακτικὰ τοῦ Συμποσίου τοῦ Συνδέσμου σύγχρονης τέχνης, τυπογραφεῖο Π. Κουλουφάκου, 1981.

28. Γιὰ τὸ ζήτημα τοῦ λαϊκισμοῦ βλ. *Δελτίο τῆς ἐταιρείας σπουδῶν νεοελληνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ γενικῆς παιδείας — Πολιτιστικὰ προβλήματα — Λαϊκὸς Πολιτισμὸς*, 6α, ἐκδ. Ἴδρυμα Σχολῆς Μωραΐτη, 1983.

Η ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗ ΠΟΛΗ τοῦ ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ 1933 Μασσαλία – Ἀθήνα – Μασσαλία

Μεταξύ Μασσαλίας καί Πειραιᾶ, πάνω στό πλοῖο «Πατρίς II», στήν Ἀθήνα μέσα στό Πολυτεχνεῖο, καί μετά πάλι μεταξύ Πειραιᾶ καί Μασσαλίας, τό 4ο Διεθνές Συνέδριο Σύγχρονης Ἀρχιτεκτονικῆς (CIAM) ἐπεξεργάστηκε τό καλοκαίρι τοῦ 1933 καί γιά ἓνα σχεδόν μήνα τή ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗ ΠΟΛΗ.

Ἀπό τότε, ἂν ἡ πόλη συνεχίζει νά θέτει προβλήματα, τά διάφορα συνέδρια πού ἀκολούθησαν φιλοδόξησαν πάντα νά δώσουν τήν τελειωτική λύση.

Ἀλλά ἡ πρωτοτυπία τοῦ 4ου CIAM παραμένει: Ἦταν τό πρῶτο πού συζήτησε τήν πόλη τόσο γιά θέμα – πρόβλημα, ὅσο καί ὡς περιεχόμενο – λύση.

Πενήντα χρόνια μετά, πέρα ἀπό ἐφήμερους ἐπετειακούς ἐορτασμούς, ἴσως νά χρειάζεται μεγαλύτερη περισυλλογή μιά καί τό βασικό πρόβλημα παραμένει. Ὁχι μόνο τό πρόβλημα τῆς πόλης ἀλλά καί τῆς ὑποδοχῆς τῆς.

Καί ὄχι μόνο τό πῶς ὑποδεχόμαστε ἓνα «μοντέλο» ὡς τέλειο (καί τελειωμένο), ἀρα ὡς κλειστό σύστημα, ἀλλά καί τό πῶς (καί γιατί) «κάτι» ἐμφανίζεται ὡς σύστημα πρὶν νά «εἶναι».

Ἡ σημερινή Ἀθήνα, πενήντα χρόνια μετά τό 4ο CIAM, ἡ αὐριανή Ἀθήνα, ἑκατόν πενήντα χρόνια μετά τήν ἀνακήρυξή τῆς ὡς πρωτεύουσας τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους, ἔστω καί καπνισμένη, χαλασμένη, γερασμένη, κάποτε πρέπει νά ἐνηλικιωθεῖ. Καί ἀπό τό ὄραμα τῆς *ιδεατῆς πόλης* τῆς συζήτησης νά περάσει στήν *πραγματική πόλη* τῆς σκέψης.

Τά δύο ἄρθρα πού ἀκολουθοῦν, προσπαθοῦν νά καλύψουν δύο ζητήματα. Ὁ Δ. Παπαλεξόπουλος ἐξετάζει τό διπλό πρόβλημα «τῶν ὄρων μέ τους ὁποίους γίνεται ἡ ὑποδοχή τῶν ἀρχῶν τῶν CIAM στήν Ἑλλάδα ἀλλά καί τοῦ τρόπου μέ τόν ὁποῖο θεωροῦμε σήμερα αὐτή τήν ὑποδοχή».

Συμμετρικά, ἀπό τήν ὑποδοχή στήν παραγωγή, ὁ Γ. Τσιώμης ἐξετάζει μερικές ἀπό τίς καταβολές τῆς πόλης τοῦ Λέ Κορμπιζιέ. Φαίνεται ἔτσι ὅτι ἡ Ἱστορία, τό κοινωνικό σχέδιο – πρόγραμμα καί ἡ ἔννοια τοῦ μοντέρνου εἶναι, ἦταν, τρεῖς ἀπαραβάτατες στιγμές σκέψης γιά τήν πόλη.

Στό τεύχος τους της 1ης Αυγούστου 1933, τά Τεχνικά Χρονικά παρουσιάζουν, με άφορμή τό «4ο Διεθνές Συνέδριον Νεωτέρας 'Αρχιτεκτονικής» που φτάνει εκείνες τες μέρες στην 'Αθήνα, έργα καί άπόψεις 'Ελλήνων αρχιτεκτόνων, προσπαθώντας νά δώσουν «μίαν άμυδράν ιδέαν της επιδόσεως της νέας αρχιτεκτονικής εις τόν τόπον μας». Τό άρθρο του Δημήτρη Πικιώνη που αναδημοσιεύουμε έδώ (χωρίς καμιά γλωσσική παρέμβαση) είναι τμήμα αυτής της παρουσίασης, που άλλωστε έχει στόχο νά φτάσει στη διατύπωση μίας κριτικής θέσης, όπως αναφέρεται στό ίδιο τό τεύχος των Τεχνικών Χρονικών.

ΓΥΡΩ

ΑΠΟ ΕΝΑ ΣΥΝΕΔΡΙΟ

Δ. ΠΙΚΙΩΝΗ, καθηγητού του Ε.Μ.Π.

Dans ce fauve terrain

la terre vainement éloquente

J. M. de Heredia

Είναι γνωστό ότι τό Διεθνές Συνέδριον τών πρωτοπόρων αρχιτεκτόνων, αυτού του έτους θά συνέλθη κατά τό διάστημα ένός ταξιδιού από τή Μασσαλία εις τήν 'Ελλάδα. Καί θά δώση δύο τρεις διαλέξεις εις τήν πόλη μας.

Θέμα του: «'Η οργανική πόλις».

Φυσικό είναι καί εις τό πεδίο τουτο ή νέα αρχιτεκτονική ν' αντιμετωπίση τά προβλήματα της πάντο στή βασική της άρχή: της οργανικότητας. Καί είναι τά προβλήματα τουτα τά πειό πολύπλοκα καί λεπτά στή θεωρία, τά πειό δυσεπίλυτα, έξ αυτών τών προϋποθέσεων της πραγματώσεώς των, στην πράξη.

Τώρα, ποιά μοίρα θέλησε ώστε τό σπουδαίο τουτο θέμα νά συζητηθί στό τόπο μας από τους επισημητέρους σύγχρονους αρχιτέκτονες;

Είναι φανερό τί θέλω νά πώ. Δύσκολα μπορεί νά φαντασθί κανείς

σύγχρονη πόλη στον ξεπεσμό αυτό της 'Αθήνας. Σε κανένα ίσως άλλο πεδίο δε γίνεται πειό αισθητή ή έλλειψη μίας δημιουργικότητας ικανής με γνώση, αίσθημα καί θέληση νά πολεμήση τες δυνάμεις του κακού.

Καί όσο καί νά είναι σωστό, ή επίγνωση μίας τέτοιας καταστάσεως ν' αποτελή μίαν υπόθεση συνειδησεως καί ευθύνης άτομικής, είναι φυσικό καί ανθρώπινο - μάς είναι ίσως άκόμη άναγκαίο - νά αισθανθούμε, οί πειό αισθαντικοί τουλάχιστον από μάς, μιά μείωση καινούργια έμπρός σ' τήν άμεση σύγκριση της πόλης μας με τες ιδανικές λύσεις καί τες προσπάθειες της σύγχρονης πολεοδομίας.

'Αλλ' άσφαλώς τουτο δεν είναι τό τραγικώτερο. Τουτη ή γη με τό πνεύμα ζωντανό άκόμη - παρ' όλη τή φθορά της μορφής της - άκόμη με τό ύψηλό παράδειγμα της τε-

λειότερης culture που άνθισε ποτέ, στάθηκε μάταια ευγλωττη για τους επιγόνους.

Αυτή ή σύγκρουση είναι ή πειό συντριπτική επάνω από κάθε άλλη. Γιατί που άλλου μπορούσε νά είναι πειό οδυνηρή ή παραβίαση τών «άρχων», παρ' εις τόν τόπο που τες εγέννησε; Τουτη ή γη άσφαλώς δεν είναι οποιαδήποτε. 'Η πνευματικότητά της είναι όσαν ό υπέρτατος γνώμων που ζητεί επιτακτικά τήν πλήρωσή του, κυριαρχώντας όλες τες άλλες απαιτήσεις της αρχιτεκτονικής καί πολεοδομικής οργανικότητας για νά τήν ολοκληρώση.

Φυσικά δε μιλω μόνον για έναν φυσικό τόπο. Μιλώ καί για τόν ψυχικό. 'Ετσι διττή απ' αυτή τή μεριά βρίσκω τήν ενέργεια που έχει νά κάνει κάθε καλλιτέχνης:

1. Ν' αναγάγη τό έργο του εις τήν ρυθμική του τοπείου.

2. Νά τό ύποτάξη εις τίς ιερέσ ἀπαιτήσεις τῆς ζωῆς γύρω του.

Ἡ πρώτη ἐνέργεια προϋποθέτει μιάν ἐναρμόνιση τῆς δυναμικότητος τῶν χώρων, τῶν ὄγκων, τῶν σχημάτων, τῆς ματιέρας τοῦ ἔργου πρὸς τὴ δυναμικότητα τοῦ φωτός, τὴ ρυθμικὴ τοῦ τοπίου, τὴν κρᾶση τοῦ κλίματος. Εἶναι μιὰ ἐνέργεια ἀνάλογη μ' ἐκείνη πού ἐπεχείρησε ὁ Rodin στὰ τελευταῖα του ἔργα ζητώντας νά τοποθετήσῃ τὸ γλυπτικό ἔργο μέσα στό χώρο, ἐναρμονίζοντας τόν τόνο τοῦ ἔργου του μέ τόν τόνο τῆς ἀτμοσφαιράς.

Ἡ δευτέρα προϋποθέτει ὀξεῖα ψυχολογικὴ παρατήρηση, καρδιά εὐαίσθητη πού νά μπορῇ νά καταγράψῃ μέσα της, καί νά τοὺς δώσῃ ὕστερα ἐκφραση, τίς μετέωρες νά ποῦμε, ἀφανέστερες καί ἐξελιζόμενες δυνατότητες τῆς ζωῆς γύρω μας. Προϋποθέτει μιὰ στενὴ ἐπαφὴ καί ἐπικοινωνία μέ τὴ ζωὴ καί τὸ λαό.

Ἡ διπλὴ τούτη ἐνέργεια δέν ἔχει κανόνες. Εἶναι ὅπως λέει ὁ Greco γιὰ τὴ ζωγραφικὴ: ἐνέργεια, ἔμ-

πνευση καθαρὰ προσωπικὴ.

Ἄν κρίνω ἀπ' τὴ μορφὴ πού πέρνει στό τόπο μας τὸ νέο κίνημα, ὀφείλω νά πῶ πῶς εἶναι ἡ ἐνέργεια τούτη πού ὅλοι μας ἔχουμε ἀνάγκη νά κάνουμε παράλληλα μέ τίς ὀποιεσδήποτε ἄλλες, ἂν θέλουμε νά εἶμαστε ἐργάτες culture καί ὄχι εἰσαγωγεῖς πολιτισμοῦ.

Εἶναι αὐτὴ πού θά μᾶς κἀνῃ ἱκανοὺς νά ἀρθοῦμε ἐπάνω ἀπ' τὰ παροδικὰ συνθήματα τέχνης πού γιὰ λόγους πολεμικῆς καί ἀπὸ ἀνάγκη νά «ὀρίσουν» ἕνα κίνημα τέχνης τὸ περιορίζουν (ρασιοναλισμός) ἀφίνοντας ἔξω ἀπ' τὸν κύκλο τῶν δυνατοτήτων του πλῆθος ἀρετές, περιορίζοντας ἔτσι αὐτὴ τούτη τὴν ἐννοια τῆς Τέχνης.

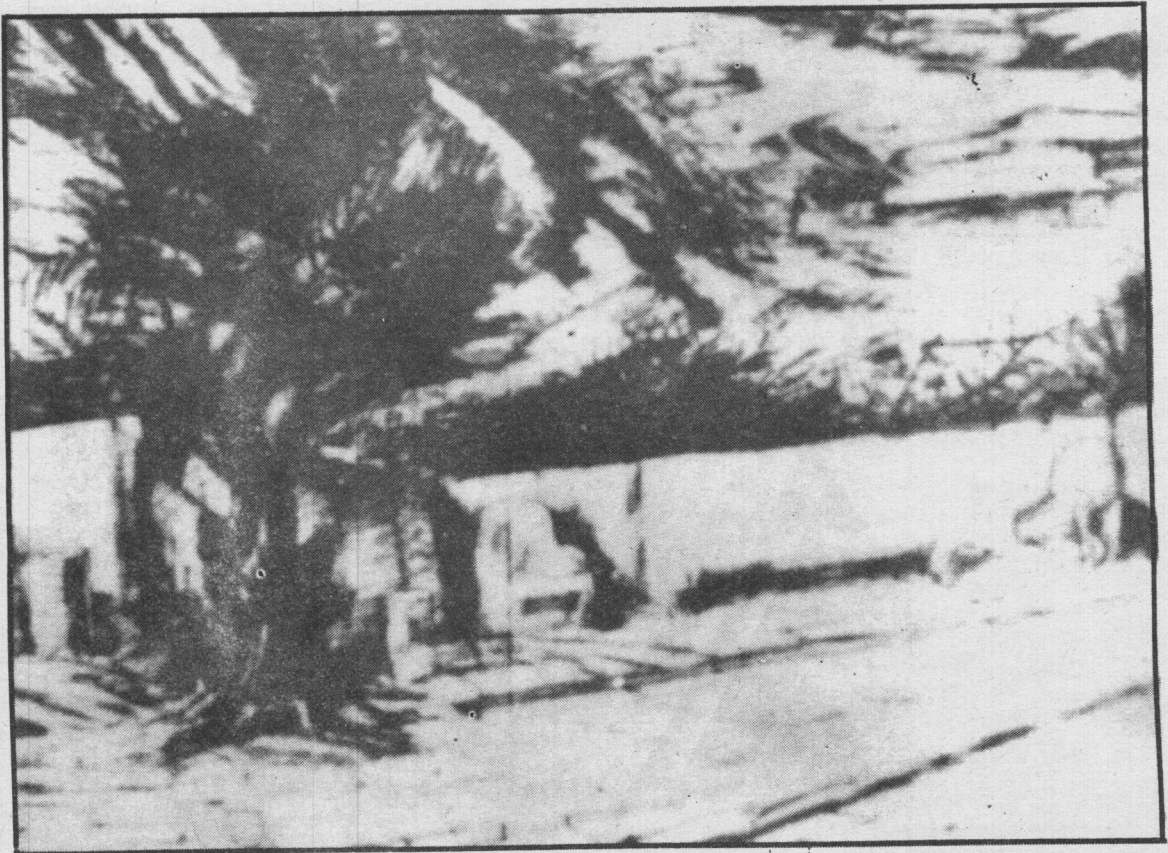
Αὐτὴ εἶναι ἐπίσης πού θά μᾶς ἐπιτρέψῃ νά μὴν ὑποταχθοῦμε παθητικά εις δόγματα ὡσάν αὐτὸ τῶν «συγχρόνων μηχανικῶν προϋποθέσεων» πού τὰ θεωροῦμε ἀπόλυτα μόνο καί μόνο γιὰ νά δικαιολογήσουμε τίς ψυχικὲς μας ἐλλείψεις, χωρὶς νά συλλογισθοῦμε ὅτι ἡ ἐκτίμησή τῶν καί ὁ καθορισμὸς τῶν

δέν εἶναι τόσο ἀπλὸς ὅσο φαντάζεται κανεὶς, ἀφοῦ εἶναι τόσο ἐλαστικά ὥστε νά παρουσιάζουν τὴν δυνατότητα τοῦ συναισθήματος ἐνὸς Henri Rousseau στὴν καρδιά τοῦ Παρισιοῦ.

Εἶναι ἀνάγκη ν' ἀντιμετωπίσουμε στοχαστικώτερα τίς λύσεις πού μᾶς προσφέρει ἡ Δύσις (1).

Τὴ δουλειὰ αὐτὴ πού δέν ἔχει κανένα ἐπαγγελματικὸ ἐνδιαφέρον, πού δέν ἀγαπᾷ τὴ δημοσιότητα, ἱκανὴ εὐκόλα νά κολακεύσῃ τὴν ἐμφυτὴ ματαιοδοξία τοῦ ἀνθρώπου μέ τὸ αἶσθημα μιᾶς προέκτασης τοῦ ὑποκειμένου μας σ' ἕνα λίγο ἢ πολὺ κύκλο ὁμοϊδεατῶν, θά τὴν κἀνῃ ἡ ἀνιδιοτελεῖς νεότης πού θάξῃ τὸ θάρρος τῆς αὐτοκριτικῆς καί πού ἡ ἐπιδίωξη μιᾶς πραγματικῆς culture θά εἶναι ὁ πιὸ πολύτιμος ἀπὸ τοὺς ἐνδόμυχους πόθους της.

(1) Bow-windows σὲ κάθε σπῆτι σὲ στενὸ δρόμο, Béton artificiel στὴν κάθε πρόσοψη πού ὡς ματιέρα καί χρῶμα εἶναι ἀσυμβίβαστα μέ τὸ φῶς τὸ Ἑλληνικό.

ΓΙΑ ΤΟ 4ο CIAM ΤΟΥ 1933

του Δημήτρη Παπαλεξόπουλου

Ἡ ἀρχιτεκτονική τοῦ Μεσοπολέμου καί τῶν πρώτων μεταπολεμικῶν χρόνων ἀναδεικνύεται, τά τελευταῖα χρόνια, μέσα στό λόγο τῶν ἀρχιτεκτόνων, σέ ἀντικείμενο μελέτης καί κυρίως σέ ὑποκείμενο τῆς ἱστορίας τῆς σύγχρονης ἀρχιτεκτονικῆς καί ὀνομάζεται μοντέρνο κίνημα.

Ἡ θέση πού καταλαμβάνει στή διάρθρωση αὐτοῦ τοῦ λόγου εἶναι θέση κριτική μέ τίς δύο ἔννοιες τοῦ ὄρου: Συνέχεια καί ἀπόσταση, διεκδίκηση τοῦ ἀντικειμένου τοῦ μοντέρνου κινήματος καί ἀλλαγὴ τοῦ τρόπου διαχείρισής του. Σ' αὐτό τό πλαίσιο, τά Διεθνή Συνέδρια Σύγχρονης Ἀρχιτεκτονικῆς (CIAM), χώρος μορφοποίησης κοινῶν ἀρχῶν πολεοδομικοῦ σχεδιασμοῦ πού θέλουν νά καλύψουν ἕνα διεθνές φάσμα περιπτώσεων γιά διάστημα 30 περίπου χρόνων (1928–1956), ἀποτελοῦν προνομιακό σημεῖο ἀναφορᾶς. Τό 4ο CIAM τοῦ 1933 – ἐκτός ἀπό τό ὅτι ἀποτελεῖ τομῆ στήν ἱστορία τῶν συνεδρίων, ἀφοῦ στά συμπεράσματά του βασίζεται ἡ διατύπωση τῆς Χάρτας τῶν Ἀθηνῶν (1942) – λόγω τῆς παρουσίας στίς ἐργασίες του, γιά πρώτη φορά, ἑλληνικῆς ομάδας, μπορεῖ νά γίνει ἀφορμή γιά τή διατύπωση ἑνός διπλοῦ προβλήματος: Τῶν ὄρων μέ τούς ὁποίους γίνεται ἡ ὑποδοχή τῶν ἀρχῶν τῶν CIAM στήν Ἑλλάδα ἀλλά καί τοῦ τρόπου μέ τόν ὁποῖο ἀντιμετωπίζουμε σήμερα αὐτή τήν ὑποδοχή.

Ἄν ἡ κριτική ἀναφορά στά CIAM καί τό μοντέρνο κίνημα εἶναι βασικό στοιχεῖο τῆς συζήτησης πού διεξάγεται σήμερα καί πού ἔχει ἀντικείμενο τόν ἐπανακαθορισμό τοῦ ρόλου τοῦ ἀρχιτέκτονα στό σχεδιασμό τῆς πόλης, οἱ τρόποι πού γίνεται αὐτή ἡ ἀναφορά διαφέρουν. Ὅχι μόνο γιατί διαφορετικές προβληματικές ἱστορικῆς ἀνάλυσης τροφοδοτοῦν διαφορετικές προτάσεις ἀρχιτεκτονικῶν πρακτικῶν, ἀλλά κυρίως γιατί οἱ προτάσεις αὐτές ἔχουν στόχο νά διαχειριστοῦν τοπικά «προβλήματα» σχεδιασμοῦ. Ὅ-

μοφονία γιά τόν ρόλο τῶν CIAM στήν ὀργάνωση τοῦ χώρου δέν ὑπάρχει καί αὐτό εἶναι ἀποτέλεσμα ἀνοιχτῆς διαμάχης γιά τόν ρόλο, τή μέθοδο καί τά ἐργαλεῖα σχεδιασμοῦ τοῦ χώρου, σέ τελευταία ἀνάλυση γιά τή σχέση τοῦ κράτους μέ τόν σχεδιασμό τοῦ χώρου, γιά τόν τρόπο ὀργάνωσης, ἀπό τό κράτος, τῆς συλλογικῆς κατανάλωσης.

Ὡστόσο θά πρέπει νά παρατηρηθεῖ ὅτι 50 χρόνια μετά, ἡ ἀρχιτεκτονική τοῦ Μεσοπολέμου στήν Ἑλλάδα ἀρχίζει νά χρησιμεύει σάν παράδειγμα, νά ὀνομάζεται ἑλληνική ἀρ-

χιτεκτονική τοῦ Μεσοπολέμου καί οἱ ἀντιφάσεις πού τή διαπερνοῦν νά ἀμβλύνονται.

Ἀπέναντι σέ μιά τάση συσσώρευσης κάτω ἀπό ἕνα γενικό τίτλο ὀνομάτων, θεωριῶν, σχεδίων καί κτιρίων, θά προτείνουμε τήν προσπάθεια νά διακριθοῦν τάσεις πού διαχειρίζονται διαφορετικές ἀπόψεις γιά τό κοινωνικό γίγνεσθαι καί διαφορετικούς τρόπους συμμετοχῆς τοῦ ἀρχιτέκτονα σ' αὐτό. Κι αὐτό σημαίνει ἐπίσης ὅτι ἀπέναντι στή θεώρηση ὁμοιοτήτων μέ κινήματα ἄλλων χωρῶν, θά πρέπει νά θέσουμε τά ἐρωτήματα πού ἀφοροῦν ὑποδοχή μοντέλων τά ὁποῖα θεωροῦνται χρήσιμα ἀπό ὄσους τά προωθοῦν καί νά ἀνιχνεύσουμε τή συζήτηση/διαμάχη πού ὀργανώνεται γύρω ἀπό αὐτή τήν ὑποδοχή.

Πρόταση, ἐν ὀλίγοις, γιά ἀναφορά στό λόγο τῶν Ἑλλήνων ἀρχιτεκτόνων καί ὄχι στά ἔργα τους καί πού ἔχει σημασία νά ἀναλυθεῖ ὄχι γιά νά καταλάβουμε τό πῶς σχεδιάζουν – θά εἴμαστε τότε σέ μιά ἀντίληψη μέσου (λόγος)/σκοποῦ (σχεδιασμός) – ἀλλά γιατί ἡ διαμάχη ἀπόψεων γιά τίς ἀρχές σχεδιασμοῦ περιέχει τά στίγματα γιά τή συμμετοχή τῆς στήν ἰδεολογική πάλη – ἀποτελεῖ στοιχεῖο τῆς. Ἐχει σημασία τότε νά ἐντοπιστοῦν διαφορές σέ σχέση μέ τό κοινό ἀντικείμενο συζήτησης καί νά ἀναφερθοῦμε στό θεσμό πού στεγάζει τή συζήτηση, στό ἐσωτερικό τοῦ ὁποίου οἱ ἀντιφάσεις κατανοοῦνται σάν διαφορές.

Τά CIAM εἶχαν ἀναλάβει ὡς στόχο τους τή μορφοποίηση τοῦ δόγματος τοῦ μοντέρνου κινήματος. Θεσμός στό ἐσωτερικό τοῦ ὁποίου γίνεται ἡ ἐπεξεργασία κοινῶν ἀρχῶν σχεδιασμοῦ, παράγεται ἕνας λόγος μέ ὑψηλό βαθμό συνοχῆς, χωρίς ἀντιφάσεις καί μέ τριπλή λειτουργία. Ἐφοδιασμός τοῦ ἀρχιτέκτονα μέ τά μέσα διαχείρισης τῆς πρακτικῆς του, κοινωνική νομιμο-

ποίηση της χρήσης των μέσων αυτών, περιγραφή των όριων του χώρου στο έσωτερικό του οποίου οι αρχιτέκτονες αναγνωρίζονται μεταξύ τους ως επαγγελματίες.

Τά συνέδρια, αρχίζοντας τη δράση τους από το 1928 (ιδρυτική διακήρυξη στη La Sarraz, Έλβετία) και περνώντας διαδοχικά από τα συνέδρια του 1929 (Φραγκφούρτη, με θέμα την «Κατοικία ελαχίστων απαιτήσεων») και του 1930 (Βρυξέλλες, με θέμα «Όρθολογικές μέθοδοι για την κατασκευή συνόλου κατοικιών»), φτάνουν το 1933 να έχουν βάλει στόχο τους την ανάλυση της «Λειτουργικής πόλης». ¹ Πορεία που μπορεί να χαρακτηριστεί ως προοδευτική μορφοποίηση των αρχών και που καταλήγει με το 4ο συ-

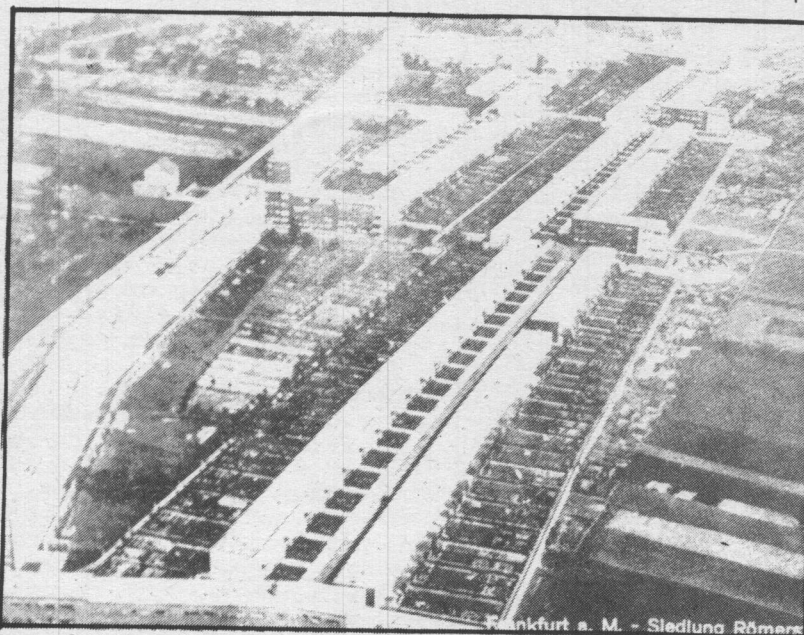
γιατί όροθετεί μία πρώτη περίοδο στην ιστορία των συνεδρίων. ³ Βάζει στόχο του τη συγκριτική ανάλυση των σχεδίων 33 πόλεων (μεταξύ των οποίων και η Αθήνα) ⁴ και αποφαίνεται στα συμπεράσματά του για την ανάγκη παρέμβασης της αρχιτεκτονικής στην οργάνωση των λειτουργιών της πόλης. ⁵ Ο αρχιτέκτονας εφοδιάζεται έτσι με ένα εργαλείο καθολικού σχεδιασμού της πόλης και καλείται να τη συλλάβει ως οικονομική μονάδα ενταγμένη στο σχέδιο χώρας, *ένότητα* οργανωμένη γύρω από τη διαπλοκή των βασικών λειτουργιών της: Κατοικία, άναψυχή, εργασία και κυκλοφορία.

Η αναγκαιότητα εφαρμογής του σχεδιασμού τεκμηριώνεται από την

πως προκύπτει από την αναπόφευκτη εφαρμογή των τεχνολογικών εξελίξεων («είσαγωγή της μηχανής εις πάσαν παραγωγικήν του ανθρώπου δράσιν») ⁶ και της ίδιας της φύσης του ανθρώπου («Η κατάσταση του πλείστου των εξετασθεισών πόλεων παρέχει εικόνα χαώδη και δέν ανταποκρίνεται προς τας θεμελιώδεις βιολογικές και ψυχολογικές ανάγκας του πληθυσμού»). ⁷ Ο όρθολογικός σχεδιασμός της πόλης έχει στόχο του να άρει αυτή την αναντιστοιχία. Η πολιτική φιλοσοφία που τον στηρίζει αντιμετωπίζει το πρόβλημα της συμφιλίωσης των ατομικών συμφερόντων με την αρμονία του κοινωνικού συνόλου. Από αυτή την άποψη ο ρόλος του αρχιτέκτονα-κατόχου του εργαλείου καθολικού σχεδιασμού τοποθετείται στα πλαίσια του κρατικού σχεδιασμού.

Η μονιμότητα της σχέσης αρχιτέκτονα-κράτους εξασφαλίζεται από την υποστήριξη της μονιμότητας αυτής της αναντιστοιχίας: Η πρόοδος είναι αναπόφευκτη, ο κίνδυνος οι τεχνολογικές εξελίξεις να ανατρέπουν την κοινωνική αρμονία είναι σταθερός, κατά συνέπεια η αναγκαιότητα του καθολικού σχεδιασμού του χώρου, ως μόνιμης βαθμίδας της κρατικής οργάνωσης, προβάλλεται ως προφανής. Στο πλαίσιο αυτής της λογικής, τά μέσα σχεδιασμού όφειλουν να αλλάζουν όταν μεταβάλλεται το πρόβλημα που μία κοινωνία θέτει στον εαυτό της. Η όταν διαπιστώνεται ή άποτυχία τους να λύσουν ένα συγκεκριμένο πρόβλημα.

Στό πλαίσιο της ίδιας λογικής τά CIAM θά γίνουν σήμερα αντικείμενο ιστορικής έρευνας μέσα από διαπιστώσεις του τύπου «ή εφαρμογή, στόν σχεδιασμό, των αρχών του 4ου CIAM οδήγησε τίς σημερινές πόλεις στην προβληματική κατάσταση που βρίσκονται» ή «οί άρχές του μοντέρνου κινήματος δέν εφαρμόστηκαν σωστά, έχουν ακόμη πράγματα τά προσφέρουν». Φαινομενικά

νέδριο στη διαμόρφωση των προϋποθέσεων για τη διατύπωση της περίφημης «Χάρτας των Αθηνών». ²

Τό 4ο CIAM θεωρείται από τη σύγχρονη ιστοριογραφία ως τομή

ανάλυση της υπάρχουσας κατάστασης. Ανάλυση που συλλαμβάνει την πόλη ως *ιστορικό φαινόμενο* και διαπιστώνει την *αναντιστοιχία* μεταξύ της υπάρχουσας πόλης, ο-

1. Για ένα χρονολογικό πίνακα που σχετίζεται με τά CIAM βλ. και Γ. Αναγνωστόπουλος, Σ. Τσιλένης, «Η γέννηση της μοντέρνας πολεοδομίας», *Δελτίο Συλλόγου Αρχιτεκτόνων*, Μάρτη - Απρίλης 1983, σ. 57-60.

2. Η έκδοση της *Χάρτας των Αθηνών* γίνεται τό 1942. Συντάσσεται από τον Λέ Κορμπιζιέ, και βασίζεται στα συμπεράσματα του 4ου CIAM (*Τεχνικά Χρονικά*, 15 Οκτ. - 15 Νοεμ. 1933, σ. 1083-1088 και έλληνική μετάφραση σ. 1081-1086).

3. Θα μπορούσαμε ένδφικτικά να αναφερθούμε στην περιοδολόγηση που διακρίνει ο Κ. Frampton όριοθετώντας τρεις περιόδους στην ιστορία των CIAM:

1928-1933, περίοδος διαμόρφωσης του δόγματος και στην όποία κυριαρχούν οι γερμανόφωνοι αρχιτέκτονες της «Νέας Αντικειμενικότητας», 1933-1947, που κυριαρχείται από την προσωπικότητα του Λέ Κορμπιζιέ και δίνεται έμφαση στόν πολεοδομικό σχεδιασμό και τέλος ή περίοδος 1947-1959, όπου «ό φιλελεύθερος ιδεαλισμός θριαμβεύει

άπέναντι στόν ύλισμό της πρώτης περιόδου». (Κ. Frampton, *Modern architecture: a critical history*. Thames and Hudson, London 1980, σ. 270-71).

4. Η παρουσίαση της ανάλυσης του σχεδίου της Αθήνας έγινε από τον Σ. Παπαδάκη στη συνεδρίαση της 30 Ιουλίου 1933, βλ. *Τεχνικά Χρονικά*, όπ.π., σ. 1063-1064, 1068.

5. *Τεχνικά Χρονικά*, όπ.π., σ. 1081-1088.

6. *Ο.π.*, σ. 1083.

7. *Ο.π.*, σ. 1085.

αντίθετες οι δύο αυτές άποψεις κινούνται στο πλαίσιο της ίδιας προβληματικής, ή όποια αφήνει έξω από τό πεδίο τών ερωτήσεων πού θέτει τήν ιστορικότητα της σχέσης άρχιτέκτονα-κράτους γιά νά αναφέρεται μόνο στήν εξέλιξη τών μέσων σχεδιασμού. Η σχέση αυτή δέν άρχίζει στό πρώτο τρίτο του 20ου αιώνα καί ή ιστορία της έχει νά κάνει περισσότερο μέ τήν ιστορία του τρόπου κρατικής επέμβασης στήν όργάνωση του χώρου καί τή διαμόρφωση μηχανισμών καί στελεχών πού όφείλουν νά συλλαμβάνουν ως τεχνικό πρόβλημα τίς αντιφάσεις πού τή διαπερνούν.

Η πρόταση γιά τήν εφαρμογή ενός όρισμένου τρόπου σχεδιασμού του χώρου δέν μπορεί νά κρίνεται μόνο σύμφωνα μέ τήν πιθανή άποτελεσματικότητα της, αλλά σύμφωνα μέ τόν τρόπο πού συμμετέχει στή διαμόρφωση ή αναπαραγωγή θεσμών, πού έχουν αντικείμενους τόν σχεδιασμό του χώρου. Τά ερωτήματα πού θά θέταμε στά CIAM, σύμφωνα μέ αυτή τήν όπτική, έχουν νά κάνουν μέ τίς διαδικασίες πού βάζουν σέ εφαρμογή γιά νά μορφοποιήσουν τίς άρχές σχεδιασμού πού προτείνουν, μέ τίς αντιθέσεις πού υπάρχουν στό έσωτερικό τών CIAM καί πού οι διαδικασίες αυτές άμβλύνουν γιά νά γίνει δυνατή ή τελική διατύπωση συμπερασμάτων μέ τή μορφή «άρχών» καί, τέλος, μέ τίς αντιφάσεις στή διαχείριση της παραγωγής καί κατανάλωσης του χώρου στίς όποιες τά CIAM παρεμβαίνουν διατυπώνοντας ως τεχνικό πρόβλημα προς λύση.

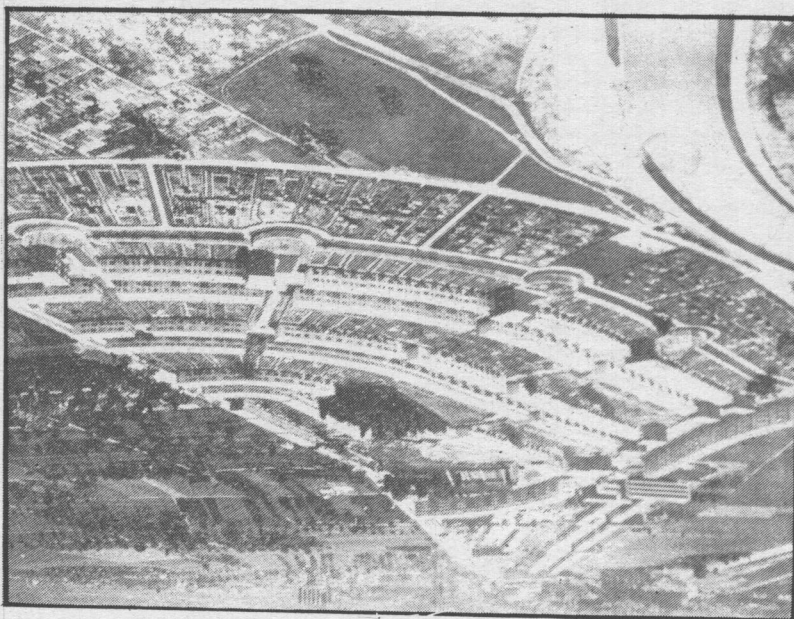
Οι διαδικασίες πού βάζουν σέ εφαρμογή τά CIAM έχουν πρότυπο τήν όργάνωση προς έπιτευξη ενός σκοπού. Οι στόχοι τους, καθορισμένοι ήδη από τό 1ο CIAM,⁸ ελέγχουν καί αξιολογούν τίς εργασίες τών συνεδρίων, προτείνουν ένα όργανωτικό σχήμα μετάβασης από τό

ένα συνέδριο στό άλλο. Οι CIRPAC⁹ ελέγχουν τό διάστημα μεταξύ δύο συνεδρίων καί αποτελούν τόν συνδετικό κρίκο μεταξύ τών μελών.

Ορίζονται έπιτροπές πού αναλαμβάνουν τήν ύποστήριξη καί τή διάδοση τών συμπερασμάτων τών συνεδρίων.¹⁰ Οι εργασίες τών έθνικών ομάδων αξιολογούνται στά συνέδρια, πού άποφασίζουν γιά τήν ένταξη νέων ομάδων-μελών ή γιά τή διαγραφή παλαιών πού δέν ανταποκρίνονται στους στόχους καί τίς εργασίες πού έχουν τεθεί.¹¹ Πρέπει νά σημειωθεί ότι τό όργανωτικό αυτό σχήμα δέν είναι δυνατό νά έννοηθεί ανεξάρτητα από τή συγκεκριμένη αντίληψη γιά «έπιστημονική γνώση» πού βάζει σέ εφαρμογή. Η άποτελεσματικότητα τών εργα-

διατυπωμένων σχεδιαστικά μέ βάση ένιαίο συμβολισμό. Η δυνατότητα διεξαγωγής μιας τέτοιας άνάλυσης ύποστηρίζεται μέσα από τή θεωρητική τεκμηρίωση της «βιενναίας μεθόδου συμβολισμού εις τήν πολεοδομίαν καί τήν κατανομήν γηπέδων».¹² Πρόκειται γιά τή θεωρία της όργάνωσης της πληροφορίας πού πρέπει νά παρέχει ένα σχέδιο, σύμφωνα μέ τούς στόχους πού βάζει ό συντάκτης του καί τούς νόμους πού διέπουν τίς αντιληπτικές δυνατότητες του παρατηρητή.

Οι αντιθέσεις πού παρατηρούνται στό έσωτερικό τών CIAM, καί τίς όποιες τά όργανωτικά σχήματα πού προτείνονται έχουν σκοπό νά αποσβέσουν προβάλλοντας τήν αναγκαιότητα επέμβασης γιά τή σωτη-

σιών του 4ου CIAM στηρίζεται στην άνάλυση τών σχεδίων 33 πόλεων,

ρία της πόλης, αποτελούν αντικείμενο άνάλυσης.¹³ Πρόκειται στήν ούσία γιά διαφωνίες θεωρητικών συλλήψεων άτόμων ή πρόκειται γιά διαφορετικές μορφοποιήσεις άρχών σχεδιασμού, πού αναφέρονται

9. C.I.R.P.A.C.: Comité International pour la Résolution des Problèmes d'Architecture Contemporaine. Συνεδριάζουν στό ένδιάμεσο τών συνεδρίων μέ άρχικό στόχο τή διοικητική διεύθυνση τών εργασιών.

10. Στην τελευταία συνεδρίαση του 4ου CIAM (13 Αυγούστου 1933) ξεετάζεται ή δραστηριότητα τών έπιτροπών «έπί τών Έκδόσεων» καί «έπί της όργανώσεως του κύκλου φίλων Νέας Αρχιτεκτονικής». Βλ. *Τεχνικά Χρονικά*, ό.π., σ. 1079.

11. Στο 4ου CIAM άποφασίζεται νά γίνουν δεκτές οι ομάδες Άλγερίας, Ελλάδας καί Γιουγκοσλαβίας καί νά διαγραφεί ή δανική ομάδα (συνεδρίαση της 13 Αυγούστου 1933). Βλ. *Τεχνικά Χρονικά*, ό.π., σ. 1078.

12. Η αναγκαιότητα εφαρμογής της μεθόδου διατυπώνεται από τόν Van Eesteren («Ο σκοπός τών συνεδρίων», ό.π.), Άναλυτική της παρουσίαση γίνεται από τόν J. Neutra, «Μία πρόταση περί εφαρμογής της Βιενναίας μεθόδου συμβολισμού εις τήν πολεοδομίαν καί τήν κατανομήν γηπέδων», *Τεχνικά Χρονικά*, ό.π., σ. 1036-1040.

13. Τό θέμα έντοπίζεται συνοπτικά καί στό Λ. Οικονόμου, «Τά CIAM καί τό μοντέρνο κίνημα: μερικές σκέψεις», *Δελτίο Συλλόγου Αρχιτεκτόνων*, ό.π., σ. 61-62.

8. Ο Van Eesteren (πρόεδρος του 4ου συνεδρίου) αναφέρει τά σημεία πού συνοψίζουν τόν σκοπό τών συνεδρίων:

α) Διατύπωση του προβλήματος της συγχρόνου άρχιτεκτονικής.

β) Αποτύπωση της νεωτέρας άρχιτεκτονικής ιδέας.

γ) Διεόδους της ιδέας ταύτης έντός τών τεχνικών, οικονομικών καί κοινωνικών κύκλων.

δ) Άγρυπνος παρακολούθηση προς πραγμάτωσιν αυτής. (Van Eesteren, «Ο σκοπός τών Συνεδρίων», *Τεχνικά Χρονικά*, ό.π., σ. 1005).

σέ διαφορετικούς τρόπους τοποθέτησης του προβλήματος της σχέσης της παραγωγής του χώρου και του ρόλου του κράτους; Και πού έχουν νά κάνουν μέ τους διαφορετικούς ρόλους/θέση του αρχιτέκτονα στους κοινωνικούς σχηματισμούς απ' όπου προέρχονται τά μέλη των CIAM. Χωρίς νά είναι δυνατόν νά απαντηθεί έδώ αυτό τό ερώτημα, θά αναφερθούν δύο παραδείγματα-υποθέσεις.

Ἡ φυσιογνωμία του μοντέρνου κινήματος στή Γερμανία διαμορφώνεται και μέσα από τή συζήτηση γιά τήν τεχνική εκπαίδευση, πού οδηγεί σύντομα στή διαμάχη γιά τή σχέση βιομηχανίας, βιοτεχνίας, τέχνης και αρχιτεκτονικής. Ἡ αναζήτηση καθορισμοῦ τῶν χαρακτηριστικῶν τῆς θέσης και του ρόλου του αρχιτέκτονα ως στελεχούς πού συμμετέχει στον βιομηχανικό σχεδιασμό, μπορεί νά θεωρηθεῖ κομβικό στοιχείο γιά τήν ἀνάλυση τῶν Werkbund-Bauhaus και του ρόλου πού παίζουν ως θεσμοί. Ὅσοι συμμετέχουν σ' αὐτή τήν ὑπόθεση, ἐργάζονται στό πλαίσιο τῶν CIAM και δίπλα στον Λέ Κορμπιζιέ, γιά τή μορφοποίηση του δόγματος του μοντέρνου κινήματος. Ἡ εικόνα του μελλοντικού αρχιτέκτονα πού προωθεί ὁ τελευταῖος θά μπορούσε νά θεωρηθεῖ διαφορετική. Ὁ Ρ. Φίσιμαν ἀναφέρεται στή φράση του Λέ Κορμπιζιέ «γιά χρόνια μέ καταδίωκε τό φάντασμα του Κολμπέρ», δείχνοντας στή συνέχεια πῶς μέσα ἀπό τή σύλληψη ἑνός καθολικοῦ σχεδιασμοῦ, διαμορφώνει ταυτόχρονα και τήν εικόνα τῆς ἀρχῆς πού πρέπει νά τόν ἐπιβάλλει.¹⁴ Ὁ Γκ. Ἀρκαν γράφει γιά τόν Λέ Κορμπιζιέ και τόν Γκρόπιους: «Μάχονται και οἱ δύο γιά μιά ἀναθεώρηση πρὸς τήν κατεύθυνση του ὀρθολογισμοῦ και οἱ προτάσεις τους έχουν πολλές κοινές θέσεις. Πρόκειται ὁμως γιά δύο «ὀρθολογισμούς» ἀντίθετης σημασίας, πού οδηγούν σέ ἀντίθετες λύσεις του ἴδιου προβλήματος. Ὁ Λέ Κορμπιζιέ θεωρεῖ τόν ὀρθολογισμό σύστημα και χαράζει μεγάλα σχέδια πού θά ἔπρεπε νά ἐξαφανίσουν κάθε πρόβλημα. Γιά τόν Γκρόπιους, ὁ ὀρθολογισμός εἶναι μιά μέθοδος πού ἐπιτρέπει τόν

ἐντοπισμό και τή λύση τῶν προβλημάτων πού ἡ ὑπαρξη βάζει καθημερινά».¹⁵

Διαφορετικές τάσεις στό ἐσωτερικό τῶν CIAM· τό ερώτημα εἶναι πῶς μπορούν και συγκροτούνται ὡς θεσμός, πῶς ἐθνικά προβλήματα ἀναζητούν, μέσα ἀπό τή δημιουργία μιᾶς διεθνούς ὀργάνωσης, νά μορφοποιήσουν κοινά μέσα διαχείρισής τους. Τελικά, ποιῶν ἀντιφάσεων ἡ ὑπαρξη ἐπιτρέπει τήν παρουσία τῶν CIAM.

«Αἱ συγκεντρώσεις μας ἀποβλέπουν εἰς τήν ἐπίτευξιν τῆς ἀπαραιτήτου και ἐπιτακτικῆς ἀρμονικῆς συνυπάρξεως τῶν στοιχείων του παρόντος, διά τῆς ἐπαναφορᾶς τῆς ἀρχιτεκτονικῆς εἰς τό πραγματικόν της ἐπίπεδον, δηλαδή τό οικονομικόν και τό κοινωνικόν» ἡ ἀρχιτεκτονική πρέπει νά ἀπαλλαγῆ ἀπό τόν στεῖρον κλοιόν του συντηρητικοῦ ἀκαδημαϊσμοῦ τῶν συνταγῶν του παρελθόντος», ἀναφέρει ὁ Βάν Ἐεστερέν¹⁶ παρουσιάζοντας τή διακήρυξη τῆς La Sagraz. Τά CIAM θεωροῦν, λοιπόν, ὅτι οἱ ἀρχές σχεδιασμοῦ πού προτείνουν πρέπει νά συνιστοῦν *τομή* σέ σχέση μέ αὐτές πού ὑπάρχουν. Τό ἴδιο και γιά τους τομείς στους ὁποίους ὁ λόγος τους ἀναφέρεται: Γενική οικονομία, σχεδίαση πόλης και χώρας, ἀρχιτεκτονική και κοινή γνώμη, σχέση ἀρχιτεκτονικῆς και κράτους.

Γιά νά ἀπαντηθεῖ τό ερώτημα τῆς τομῆς, στήν ὁποία δουλεύουν τά CIAM, θά πρέπει νά θεθοῦν ἐρωτήματα πού έχουν νά κάνουν μέ «... τήν ἀνάπτυξη, σέ μιά κλίμακα τελείως νέα, κρατικῶν πολιτικῶν, θεσμῶν και κοινωνικῶν σχέσεων, πού παράγουν διαφορετικά μιά διαφορετικὴ κατοικία, κατανέμουν εἰσοδήματα και ὑπηρεσίες μέ ἄλλους τρόπους ἀπὸ τό μισθό και τήν ἀγορά και θεσμοθετοῦν μιά ἀναδιάρθρωση τῶν σχέσεων ἐργοδότη και ἐργαζόμενων».¹⁷ Οἱ παρατηρήσεις αὐτές του Τοπάλοφ τόν οδηγούν στό νά προτείνει ὡς πεδίο ἀνάληψης τίς κρατικές πολιτικές ὀργάνωσης τῆς συλλογικῆς κατανάλω-

σης σέ σχέση μέ τά ἐργατικά κινήματα και τίς ἀλλαγές τῆς ὀργάνωσης τῆς ἐργασίας στό ἐργοστάσιο. Διατυπώνει ἐπίσης τήν ὑπόθεση τῆς δημιουργίας μιᾶς «ὑψηλῆς τεχνοκρατικῆς διοίκησης» στό πλαίσιο τῆς προσπάθειας ἀναδιοργάνωσης τῶν κρατικῶν μηχανισμῶν.¹⁸ Ἀκόμα, τῆς σύγκλισης αὐτῶν τῶν ἀλλαγῶν μέ τήν ἐμφάνιση νέων ἐπαγγελματικῶν πρακτικῶν τῶν ἀρχιτεκτόνων και πολεοδόμων.¹⁹ Αὐτές ἐγγράφονται μέ τή σειρά τους στήν πολυπλοκότητα τῶν τοπικῶν διαδικασιῶν, πού τείνουν νά ἀποκρυσταλλώσουν ἀλλαγές στον τρόπο ὀργάνωσης τῆς ἐργασίας και στον ἔλεγχο του τρόπου κατανάλωσης τῶν ἐργαζομένων.

Ἡ ὑποδοχή ἑνός μοντέλου μορφοποιημένου ὡς μέσου διαχείρισης του σχεδιασμοῦ εἶναι ἡ εὐθεία γραμμή πού συνδέει τόν χώρο παραγωγῆς του μέ τόν ἀντιπρόσωπό του στήν Ἑλλάδα ἢ τά «ἀποτελέσματα» του μέ τή μορφή πραγματοποιημένων πολεοδομικῶν σχεδίων και κτιρίων; Ἀντί γι' αὐτά, προτείνουμε νά δοῦμε τή συζήτηση πού ἀνοίγεται μέ ἀφορμὴ τόν ἐρχομό του 4ου συνεδρίου στήν Ἀθήνα, συζήτηση γιά τό μοντέρνο κίνημα, πού διεξάγεται μέ ἑλληνικούς ὅρους, δηλαδή ἀφορὰ τόν ρόλο και τή θέση του ἀρχιτέκτονα στήν παραγωγή του χώρου στήν Ἑλλάδα.

Τά μέλη του 4ου CIAM ἔδωσαν στήν Ἀθήνα μιά σειρά διαλέξεων. Στόχος τους ἦταν ὁ προπαγανδισμός τῶν ἀπόψεών τους σ' ἕνα εὐρύτερο κοινό τεχνικῶν. Σ' αὐτή τή βάση τά ὅσα λέγονται ἀπὸ τους Γκλεντιόν, Βάν Ἐεστερέν, Λέ Κορμπιζιέ, Σίρκους, Νόιρατ, ἐξηγοῦν τους σκοπούς και περιγράφουν τίς ἐργασίες τῶν συνεδρίων ἀπὸ τήν ἱδρυση τους μέχρι τό 1933.²⁰

18. Ch. Topalov. ὀ.π., σ. 156. Ἀναφέρεται στή Γαλλία ἀφήνοντας ἀνοικτὴ τήν ὑπόθεση γιά τό διεθνισμό τῆς τομῆς.

19. «Τό 4ο συνέδριον εἶναι συνέδριον τεχνικῶν, ἐάν μετὰ τῶν συνέδρων ὑπάρχουν και ποιητὰ ἀκόμη καλύτερον, ἀλλὰ αὐτό ἄς μείνει ἰδιωτικὴ τῶν ὑπόθεσι». Ἡ παρατήρηση εἶναι του Λέ Κορμπιζιέ στήν ἐναρκτήρια συνεδρίαση του 4ου CIAM. *Τεχνικά Χρονικά*, ὀ.π., σ. 1060.

20. Van Eestern. ὀ.π., σ. 1005-1008.

— S. Giedion, «Ἡ σημερινὴ θέσις τῆς συγχρόνου ἀρχιτεκτονικῆς», *Τεχνικά Χρονικά*, ὀ.π., σ. 1009-1012.

— Le Corbusier. «Ἀἰρ - Ἡχος - Φῶς», *Τεχνικά Χρονικά*, ὀ.π., σ. 1012-1014.

— S. Syrkus. «Τό ἐξωτερικόν περιβλημά του κτιρίου», *Τεχνικά Χρονικά*, ὀ.π., σ. 1018-1027.

— J. Neurath. ὀ.π.

14. R. Fishman, *L' utopie urbaine au XXe siècle*, ed Martaga. Bruxelles, 1979. Τό ἀπόσπασμα του Λέ Κορμπιζιέ εἶναι ἀπὸ τό *Precisions veur un état present de l' architecture et de l' urbanisme*, Paris 1930, σ. 187.

15. G.C. Argan, *Gropius et le Bauhaus*, ed Denoël/Gouthier, Paris 1979, σ. 12-13 (Ἴταλ. ἔκδοσις Einaudi, Torino 1951).

16. Van Eesteren. ὀ.π., σ. 1006.

17. Ch. Topalov. «La politique de l' habitat dans les politiques sociales. Introduction à une discussion». *Textes preparatoires du colloque Architecture et politiques sociales 1900-1940*, Institut francais d' Architecture. Ὀκτ. 1981, σ. 150.

* Αν αυτή ή σειρά διαλέξεων μπορεί να θεωρηθεί σαν ένας πρώτος κύκλος-πυρήνας γύρω από τον οποίο δημιουργείται ή συζήτηση για τό μοντέρνο κίνημα, ο δεύτερος κύκλος όριοθετείται από τίς όμιλίες και τά άρθρα τών μελών τής ελληνικής ομάδας τών CIAM, για να φτάσουμε τελικά στον τρίτο κύκλο απόψεων, πού διατυπώνονται από έξωωτερικούς προς τό συνέδριο αρχιτέκτονες (θά γίνει αναφορά κυρίως στά άρθρα τών Δ. Πικιώνη, Κυπρ. Μπίρη και Β. Κασσάνδρα).

Σ' αυτό τό σχήμα και στους δύο πόλους πού όριοθετούν τή συζήτηση βρίσκονται οι απόψεις τών Παπαδάκη και Σαπόρτα από τή μία (μέλη τής ελληνικής ομάδας τών CIAM) και του Πικιώνη από τήν άλλη. Στο έξωωτερικό του λόγου πού προφέρουν σχηματίζονται διαφορετικά προφίλ αρχιτέκτονα. Διαφορετικές αντιλήψεις για τόν ρόλο και τή θέση πού πρέπει να κατέχει, τόν πραγματικό ή ιδεατό εργοδότη του, τό αντικείμενο επέμβασής του, τά νοητικά εργαλεία πού θέτει σε ενέργεια για να έπεξεργαστεί τό αντικείμενό του, τούς τρόπους χρησιμοποίησής τους. Έν όλίγοις, διαφορετικές εικόνες επαγγελματία.

Για τούς Παπαδάκη και Σαπόρτα ο σχεδιασμός δεν μπορεί παρά να είναι καθολικός. Τό αντικείμενό του εκτείνεται από τό σχεδιασμό κτιρίου μέχρι τό «σχεδιασμό χώρας» και ή λογική πού τόν διαπερνά στοχεύει, σύμφωνα με τίς αρχές τών CIAM, στην «έπαναφορά τής αρχιτεκτονικής στο πραγματικό της επίπεδο, δηλαδή τό οικονομικό και κοινωνικό», όπως σημειώνει ο Παπαδάκης στην παρουσίαση του ιστορικού τών συνεδρίων τής νέας αρχιτεκτονικής.²¹ Η διαπίστωση πού κάνει ο ίδιος, ότι «ή αρχιτεκτονική έχει μείνει ο τελευταίος κλάδος τής παραγωγής, ο όποιος υφίσταται μίαν βραδυτάτην μετατόπισιν από τών βιομηχανικών μεθόδων προς τās δυνατότητας τής μεγάλης βιομηχανίας» και ή αναφορά του: «ή μεγάλη βιομηχανία κατακτά τήν οικοδομήν, εύρισκόμεθα εις τήν άπαρχήν μιάς βιομηχανικής αρχιτεκτονικής, ή όποία θά αναπτύσσεται συμφώνως προς καθολικούς οικονομικούς νόμους»,²² δίνει τό στίγμα τής προβληματικής του «νέου αρχιτέκτονα».

Νέος αρχιτέκτονας, και φυσικά «νέος άνθρωπος», πού «διατελεί εις περίοδον γενέσεως» όπως υπογραμμίζει ο Σαπόρτας²³ και σχεδιάζει μέσα από μιά συγκεκριμένη άν-

τίληψη για τήν τέχνη: «Τέχνη είναι ή έκφρασις μιάς περιόδου πολιτισμού, γεννάται από τό εκάστοτε πνεύμα τής εποχής ή από τόν άγωνά άντιμαχομένων πνευματικών ρευμάτων».²⁴ «Η τέχνη δεν είναι ποτέ ρυθμός καθοριζόμενος εκ τών προτέρων. Τό στυλ μιάς εποχής είναι κάτι πού παρουσιάζεται άσυνειδήτως και άφ' έαυτου εύθύς μόλις μιά νέα αντίληψις περί ζωής αναγνωρισθεί και επιβληθεί γενικώς».²⁵ Η αναγκαιότητα αλλά και ή αντικειμενικότητα τής δουλειάς του νέου αρχιτέκτονα υποστηρίζονται μέσα από αυτές τίς γραμμές. Τό αποτέλεσμα του σχεδιασμού, ή Μορφή, θά είναι συνδεδεμένο με τήν Ίδέα και ο αρχιτέκτονας θά νομιμοποιεί τήν εργασία του μέσα από τήν αντικειμενικότητα αυτής τής σύνδεσης πού είναι καθορισμένη ιστορικά. Η νομιμοποίηση τής εξέλιξης τής αρχιτεκτονικής φαίνεται στην όρίζοντα, ή αρχιτεκτονική τών Έλλάδα θά είναι σύγχρονη. Πρόταση για άνάγνωση του λόγου του Σαπόρτα μέσα από τόν Χέγκελ, άφου άλλωστε, στο κλείσιμο του λόγου του, τοποθετεί τήν πραγμάτωση τής σύνδεσης τής Ίδέας με τή Μορφή στα πλαίσια ενός προγράμματος οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης τής χώρας, πού δεν μπορεί παρά να είναι κρατικό: Μέ τή συμμετοχή αρχιτεκτόνων, μηχανικών, υγειονολόγων, οικονομολόγων και παιδαγωγών για τό σχεδιασμό σχολείων, κατοικίας, δρόμων, βιομηχανίας.

Γεγονός πάντως είναι ότι τά θέματα πού τίθουν τά μέλη τής ελληνικής ομάδας και κυρίως ο τρόπος διαχείρισης του σχεδιασμού πού προβάλλουν, τέμνονται με μιά σειρά από ζητήματα τής εποχής. Συζητήσεις και διαμάχες άνοιχτές πού άφορούν τό σχέδιο και τίς επεκτάσεις τής Αθήνας, τό πρόβλημα τής κατοικίας, πιθανά πεδία εφαρμογής τής θεωρίας του καθολικού σχεδιασμού. Οι έπιτροπές του ΤΕΕ για τήν επιστημονική όργάνωση τής εργασίας και τήν τυποποίηση,²⁶ καθώς και οι συζητήσεις για τήν ανταπόκριση του Πολυτεχνείου στις άνάγκες τής παραγωγής θέτουν τό πρόβλημα τής θέσης και του ρόλου του τεχνικού.²⁷

* Αν προτείναμε να τοποθετήσουμε τόν Πικιώνη στον δεύτερο από τούς πόλους πού όριοθετούν τή συζήτηση για τό μοντέρνο κίνημα, είναι γιατί, στο άρθρο του «Γύρω από ένα συνέδριο»,²⁸ προτείνει μιά στάση για τήν ύποδοχή τών αρχών τής

νέας αρχιτεκτονικής: «Νά μήν ύποταχθώμε παθητικά στα δόγματα ώσαν αυτό τών "σύγχρονων μηχανικών προϋποθέσεων"», «... να άντιμετωπίσουμε στοχαστικά τίς λύσεις πού μās προσφέρει ή δύσις».²⁹ Μιά εικόνα αρχιτέκτονα σχηματίζεται στο λόγο του Πικιώνη, πού άντλεί τήν άναγκαιότητα και τήν άντικειμενικότητα τής δουλειάς του μέσα από τήν ύποστήριξη μιάς διαφορετικής διαδικασίας σχεδιασμού από αυτή πού προτείνουν τά μέλη τής ελληνικής ομάδας του CIAM.

Στή θέση τής σύλληψης μιάς άναπόφευκτης εξέλιξης τής αρχιτεκτονικής, τοποθετείται μιά άλλη προβληματική. Άντί για τό έρώτημα τής συγκρότησης μιάς νέας αρχιτεκτονικής, βάζει τό έρώτημα τής κατανόησης τών αρχών. «Τούτη ή γή ασφαλώς δεν είναι όποιαδήποτε. Η πνευματικότητά της είναι ώσαν ύπέρτατος γνώμων πού ζητά έπιτακτικά τήν πλήρωσή του».³⁰ Η άναγνώριση του αρχιτέκτονα ως ύποκειμένου περνά μέσα από τή σαφή περιγραφή τών ενεργειών πού έχει να κάνει και πού σχετίζονται με τήν έναρμόνιση του έργου του με σταθερές προϋπάρχουσες αξίες.

«1. Νά άναγάγη τό έργο του εις τήν ρυθμικήν του τοπείου.

2. Νά τό ύποτάξη εις τās ιεράς ά-

21. Στ. Παπαδάκης, «Τό ιστορικό τών Συνεδρίων Νέας Αρχιτεκτονικής», *Τεχνικά Χρονικά*, ό.π., σ. 997.

22. Ό.π.

23. «Αί ημέραι του Συνεδρίου εν Έλλάδι, ή όμιλία του κ. Ι. Σαπόρτα», *Τεχνικά Χρονικά*, ό.π., σ. 1003.

24. Ό.π.

25. Ό.π.

26. Πρόλογος του Ν. Κιτσίκη στο τεύχος τών *Τεχνικών Χρονικών* 15 Οκτ. - 15 Νοεμ. 1933 άφιερωμένο στο «4ο συνέδριο Νεοτέρης Αρχιτεκτονικής»: *Τεχνικά Χρονικά*, ό.π., σ. 995.

27. Ένδεικτικά αναφέρουμε τό άρθρο του Α. Δημητρακόπουλου «Επιστημονικά σπουδαί και επαγγελματικός πληθωρισμός», *Τεχνικά Χρονικά*, 15 Αυγούστου 1933, σ. 831-838.

28. Δ. Πικιώνης, «Γύρω από ένα συνέδριο», *Τεχνικά Χρονικά*, 1 Αυγούστου 1933, σ. 775.

29. Ό.π.

30. Ό.π.

παιτήσεις της ζωής γύρω του».³¹

Καί προσθέτει, όριοθετώντας τó ρόλο καί τή θέση τού αρχιτέκτονα: «Ή διπλή τούτη ένέργεια δέν έχει κανόνες. Είναι όπως λέει ó Γκρέκο γιά τή ζωγραφική: ένέργεια, ξμπνευση καθαρά προσωπική». Καμιά προοπτική ανάγκαιας σύνδεσης μέ άλλους «τεχνικούς» στά πλαίσια ένός προγράμματος πού νά καλύπτει τó σύνολο τής χώρας καί πού θά είναι κρατικό. Στόχος του αντίθετα τó έθνος, «(ή διπλή αúτη) ένέργεια είναι τούτη πού όλοι μας έχουμε ανάγκη νά κάνουμε άν θέλουμε νά είμαστε εργάτες Culture καί όχι εισαγωγείς πολιτισμού».³²

Πρέπει νά ύπογραμμιστεί ότι δέν είναι άναγκαίο ή εικόνα τού αρχιτέκτονα πού προβάλλει ó Πικιώνης νά μήν μπορεί νά συνυπάρχει μέ αúτη πού προτείνεται από τήν έλληνική ομάδα τού CIAM. Δέν πρόκειται γιά αντίθετες άπόψεις αλλά γιά διαφορετικές προβληματικές. Τεχνικός πού, δουλεύει στην προοπτική διαμόρφωσης κρατικών προγραμμάτων καί «εργάτης Culture». Τό ότι 50 χρόνια μετά ó πρώτος δέν έχει βρεί τó χώρο δράσης καί τόν εργοδότη του, ένω καλλιεργούμε τήν ύπαρξη τού δεύτερου, είναι άνοιχτό καί μόνιμο έρώτημα.

Μέσα στην ίδια τή συζήτηση γιά τó 4ο συνέδριο διαφαίνονται οί δι- κλειδες άσφαλείας πού θά επιτρέψουν στους αρχιτέκτονες νά διεκδικήσουν τή συγγένειά τους μέ τó μοντέρνο κίνημα χωρίς άλλαγή τού ρόλου καί τής θέσης τους.

Οί «λογικές» έτσι αντιρήσεις πού εκφράζει ó Κυπρ. Μπίρης στηρίζονται στην άποψη ότι οί άρχές τής μοντέρνας αρχιτεκτονικής είναι σωστές αλλά ή εφαρμογή τους καταλήγει σέ φορμαλισμό. Ó όρθολογισμός, λέει ó Μπίρης, ύπαγορεύει στόν αρχιτέκτονα νά χρησιμοποιεί τά υλικά πού ύπάρχουν σέ άφθονία, όπως τó μάρμαρο καί ή πέτρα καί όχι νά προτείνει τή χρήση τού μπετόν.³³ Συλλογισμός κατά βάση σωστός, εκτός άν ó ρόλος/θέση τού αρχιτέκτονα καί ó τρόπος πού τήν άντιλαμβάνεται αλλάζει καί, δουλεύοντας γιά παράδειγμα στά πλαίσια τής διαμόρφωσης ένός προγράμματος κατοικίας, καταλήγει στην πρόταση βιομηχανοποίησης τής κατασκευής καί χρήσης τού μπετόν.

Ó «μοντέρνος κλασικισμός», πού προτείνει ως έννοια ó Κασσάνδρας³⁴ θά αναλάβει νά θέσει τó έρώτημα «διεθνής ή τοπική αρχιτεκτονική» καί νά άπαντήσει «έθνική καί σύγχρονη». Έθνική γιατί συνδέεται μέ τó «έθνικό πνεύμα καί συνείδηση»

καί σύγχρονη γιατί μέσα από αúτó τó πνεύμα άντιλαμβάνεται καί επεξεργάζεται τήν άλλαγή θεματολογίας (νέα προγράμματα κτιρίων πού επibάλλει ó «πολιτισμός τού 20ού αιώ- νος») καί τήν παρουσία νέων υλικών κατασκευής.

Τό νά ύποστηριχτεί ότι οί λόγοι ύπαρξης τής σύγχρονης αρχιτεκτονικής βρίσκονται στην άλλαγή θεματολογίας, είναι ή στάση πού πρέπει νά θεωρηθεί ως ριζικά αντίθετη μέ τήν πρόταση τής έλληνικής ομάδας τού CIAM καί όχι ή στάση τού Πικιώνη.

Γιατί προτείνει τήν άπόσβεση τού «μοντέρνου» μέσα στην παράδοση. Ó Πικιώνης πρόφερε τή λέξη «λαϊκό» καί άρκετοί κατάλαβαν «εργατικό». Αúτó είναι τó ένα σκέλος τού προβλήματος. Ταυτόχρονα όμως οί Έλληνες αρχιτέκτονες τών CIAM πρόφεραν τή λέξη «πρωτοπορία» (πού μπορούσε νά σημαίνει καί «σοσιαλισμός» όπως καθαρά τó διατύπωσε ó Δεσποτόπουλος)³⁵ καί οί περισσότεροι τήν άπόσβεσαν μέσα στη «μεσογειακότητα». Τά μέσα διαχείρισης τού σχεδιασμού πού πρότεινε ή έλληνική ομάδα τού CIAM δέν στεγάστηκαν στους θεσμούς πού προύπεθταν. Τό ρόλο όργάνωσης τής συλλογικής κατανάλωσης άνέλαβε τελικά ή πολυκατοικία καί στη θέση τού καθολικού σχεδιασμού βρέθηκε ή συνεχής συζήτηση γιά τόν Γ.Ο.Κ. καί τίς επεκτάσεις τού σχεδίου πόλεως.

Ή ύποδοχή τού 4ου συνεδρίου στην Άθήνα «άποτελεί μίαν συμφωνία νά τήν όποία νά ή Έλλάς συνάπτει μέ τήν άυριον».

Ή φράση είναι τού Λέ Κορμπιζιέ, καί ή περίφημη πιά άπάντηση τού Όρλάνδου «... θά έκπλαγήτε, είμαι βέβαιος, όπως έξεπλάγην καί εγώ άλλοτε, ... από τó συναρπαστικό θέαμα τών σπιτιών τών περίξ τής Δήλου νησιών, μέ τούς λευκούς, αúστηρους γεωμετρικούς όγκους προβαλλομένους εις τó διάστημα κατά τρόπον άρμονικόν άμα καί γραφικόν καί δέν θά έκπλαγήτε όλιγότερον όταν θά διακρίνετε εις τά ταπεινά αúτά κτίρια τούς συνδυασμούς εκείνους τών περιγραμμάτων, τών έσοχών καί τών έξοχών καί τας επιτυχείς εκείνας συναντήσεις τών επιπέδων τας όποιás εις νεώτερος αρχιτέκτων θά ήύχετο νά είχε χρησιμοποιήσει εις τας συνθέσεις του».³⁶

Δέν έχει σημασία τó γεγονός ότι ó «νεώτερος αρχιτέκτων» μιλούσε προφανώς γιά όρθολογισμό τής κατασκευής καί προκατασκευή. Σημασία έχει ότι δέν έχουμε νά αλλάξουμε τίποτα γιατί πάντα τó «παραδοσιακό» μας ήταν «μοντέρνο». Ή αντίφαση δέν άφορά τούς αρχιτέκτο-

νες αλλά τήν άστική τάξη. Ή όμολογή τής στά δυτικά κράτη διαμόρφωσε τó μοντέρνο κίνημα σάν εργαλειό σχεδιασμού γιατί ήξερε, όπως ύπογραμμίζει ó Τοπάλοφ, ότι «όλα πρέπει νά αλλάξουν γιά νά μήν αλλάξει τίποτα».³⁷

Δέν προσπαθήσαμε νά κάνουμε τίποτα άλλο από τó νά σκιαγραφήσουμε μιά πρώτη εικόνα τών θέσεων πού παίρνονται γύρω από τήν ύποδοχή τού 4ου CIAM άφήνοντας άνοιχτό τó θέμα τού καθορισμού τών κοινωνικών ομάδων πού διαχειρίστηκαν αúτές τίς θέσεις. Ήν πράγματι «έγκληματίζονται όσα δάνεια άπαντούν σέ άνάγκες τής ντόπιας κοινωνικής ομάδας, άνάγκες πραγματικές ή φανταστικές, πάντως βιωμένες καί ύπαρκτές στην περιρρέουσα ατμόσφαιρα»³⁸ τότε τó νά έξετάξουμε τόν τοπικισμό τής διαμάχης γιά τή διαχείριση τού μοντέλου είναι προτιμότερο από τó νά στεκόμαστε στόν τοπικισμό τής μορφής.

31. Ό.π.

32. Ό.π.

33. Κ. Μπίρης, «Ή νέα αρχιτεκτονική καί μερικά έφαρμογιά τής». *Τεχνικά Χρονικά*, 15 Νοεμβ. - 1 Δεκ. 1934, σ. 1031.

34. Β. Κασσάνδρας, «Σκέψεις επί τών συγχρόνων αρχιτεκτονικών τάσεων», *Τεχνικά Χρονικά*, δ.π., σ. 1025-1030.

35. Ι.Γ. Δεσποτόπουλος «Πολεοδομική». *Τεχνικά Χρονικά*, 1 Αύγουστου 1933, σ. 756-775.

36. «Αί ήμέραι τού Συνεδρίου εν Έλλάδι, ή πρόποις τού κ. Όρλάνδου», *Τεχνικά Χρονικά*, δ.π., σ. 1002-1003.

37. Ch. Topalov, δ.π., σ. 156.

38. Α. Έλεφάντης, *Ή έπαγγελία τής άδύνατης επανάστασης*, έκδ. «Όλκός», Άθήνα 1976, σ. 330.

Η ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗ ΠΟΛΗ του ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ 1933

Μασσαλία – Ἀθήνα – Μασσαλία

Ἀπό τήν ἱστορία καί τήν παράδοση στήν πόλη-μηχανή του Λένιν*

του Γιάννη Τσιώμη

Μιά ἐξομολόγηση του Λέ Κορμπιζιέ

Στόν λόγο του στό 4ο CIAM, «Ἀέρας, Ἥχος, Φῶς» ὁ Λέ Κορμπιζιέ ρητορεύει:

«Καί γιά νά τελειώνουμε μέ τήν Ἀκρόπολη, στό ὄνομα αὐτῆς τῆς ἁρμονίας, πρέπει σ' ὀλόκληρο τόν κόσμο, χωρίς ἀδυναμία καί μέ ψυχικό σθένος νά ἐναρμονίσουμε τά πάντα. Αὐτή ἡ λέξη ἐκφράζει πιστά τό λόγο ὑπαρξης τοῦ σύγχρονου καιροῦ».

Ἀπό τήν Ἀκρόπολη θά περάσει ἔτσι στή Μηχανή καί στή Λειτουργική Πόλη στό ὄνομα τῆς ἁρμονίας (Ἱστορία), μέ βάση τήν ἁρμονική χάραξη καί πράξη (τό σύγχρονο ἔργο).

Αὐτό πού θά μᾶς ἀπασχολήσει ἐδῶ εἶναι νά τονίσουμε μερικά ἀπό τά συστατικά στοιχεῖα-σταθμούς τῆς διαδρομῆς τοῦ Λέ Κορμπιζιέ ὥστε νά δοῦμε ἂν ἡ νέα πόλη εἶναι δουλειά μέσα στήν ἔρημο, πάνω σέ καμένη γῆ. Ἡ εἶναι κέντημα-μπάλωμα πάνω σέ παλιό ὑφαντό; Εἶναι δουλειά πάνω στήν οὐτοπία, ἢ δουλειά στήν πραγματικότητα;

Μήπως εἶναι τελικά διαδικασία;

Ὅποτε καί οἱ φλύαρες διαμάχες μεταξύ «μοντέρνων» καί «μετα-μοντέρνων» εἶναι ἤδη λυμένο ζήτημα ἐδῶ καί πενήντα χρόνια (ἂν ὄχι ἐδῶ καί τουλάχιστον διακόσια χρόνια ἀπό τήν ἐποχή τοῦ διαφωτισμοῦ);

1. Ἡ ἐξομολόγηση τοῦ Λέ Κορμπιζιέ

Στό τέλος τοῦ βιβλίου του Ἡ διακοσμητική τέχνη σήμερα (1924)¹ ὁ Λέ Κορμπιζιέ αισθάνεται τήν ἀνάγκη νά ἐξομολογηθεῖ, ὅπως λέει, ὥστε τό κοινό νά μάθει ποίος εἶναι: ὅτι δέν ἀρνεῖται τό διάκοσμο ἀπό στυγνότητα, ὅτι δέν προτείνει ἕνα ἀφηρημένο διεθνές στίλ, ὅτι γνωρίζει ἱστορία καί ὅτι ἡ παράδοση, τό φολ-

κλόρ, τόν ἐνδιαφέρει. Μέσα σέ λίγες σελίδες, ὁ Λέ Κορμπιζιέ αὐτοβιογραφούμενος, ἐκτός ἀπό τόν ναρκισσισμό του, δίνει ἔτσι στίγματα τοῦ δρομολογίου του.

Ἡ καλλιτεχνική καταγωγή τοῦ Λέ Κορμπιζιέ ἔτσι ὅπως ὁ ἴδιος τήν προσδιορίζει, ὀφείλεται σέ μιά παιδεία καί γνώση:

α) Τῆς φύσης ὅπως εἶναι. Καί γι' αὐτό καταφεύγει στόν δάσκαλό του L' Eplattenier (τά βουνά, τά δέντρα,

τά λουλούδια κ.λπ.). Δηλαδή «ἡ οὐσία, ἡ μορφή, ἡ ζωτική ἀνάπτυξη» καί μετά ἡ σύνθεση.

β) Τῆς φύσης μέσα στήν ἱστορία. Ὁ Λέ Κορμπιζιέ ξεχωρίζει τρεῖς περιόδους:

- Ἡ Αἴγυπτος μέ τόν λουτό
- Ἡ Ἑλλάδα μέ τήν ἄκανθο
- Ἡ γοτθική ἐποχή μέ τά λουλούδια καί τά ζῶα τῶν δασῶν.

Ἐτσι σέ μιά πρώτη φάση τό στίλ θά διαμορφωθεῖ σάν «ἐθνικό ποίημα» ἀλλά καί σάν ἱστορική ἔρευνα γιά τήν ἐπεξεργασία τῆς φύσης.

ADA, 198 — «Τό στίλ μας θά εἶναι ἕνα στίλ τῆς χώρας μας, ἕνα ποίημα γιά τή χώρα μας».

Τόν κατηγοροῦν γιά διεθνισμό καί ἀπαντᾷ: «Γιά μεγάλο διάστημα ἤμουνα καί ἐγώ τοπικιστής».

Ἐπειτα τά ταξίδια ἔρχονται γιά νά συμπληρώσουν τή γνώση.

ADA, 201 — Γνώση ἔξω ἀπό τίς ἀρχιτεκτονικές σχολές: «Ἡ ἐπίσημη ἐκπαίδευση εἶναι ἀργή καί ζαρωμένη, γεμάτη βελόνες γύρω γύρω, σάν σκαντζόχοιρος. Γιατί νά μπῶ σέ μιά ἀπ' αὐτές τίς φυλακές στό Παρίσι, στή Βιέννη, στό Μόναχο, στό Βερολίνο, τή στιγμή πού αἰσθάνομαι τή ζωή νά βράζει ἔξω, μιά ζωή πού εἶναι ἄλλη ἀπ' αὐτή πού παρουσιάζουν οἱ σχολές»;

ADA, 201 — Γνώση ἔξω ἀπό τίς βιβλιοθήκες: «Τά βιβλία εἶναι ἀπειράριθμα, πού βρίσκεται ἡ ἀρχή; Ὁρρες ὀλόκληρες στίς βιβλιοθήκες ψάχνοντας μέσα στά βιβλία τήν ἀλήθεια. Καί ξαφνικά μιά τρύπα. Σκοτάδι. Δέν καταλαβαίνω τίποτε».

Ἡ Ἱστορία — Τό Μουσεῖο — Τό φολκλόρ

Γι' αὐτό καί ἡ ἱστορία, δηλαδή ἡ μελέτη τῆς παραγωγῆς ἔργων τῆς ἱστορίας, εἶναι ἡ λύση. Γι' αὐτό καί ἡ ἀναγκαιότητα τῶν μουσείων:

ADA, 202 — «Τά μουσεῖα μὲν πρόσφεραν τίς βεβαιότητες χωρὶς κενά, χωρὶς ἐμπόδια. Τά ἔργα στέκουν ἐκεῖ, ὀλόκληρα, ἢ κουβέντα γίνεται χωρὶς προσποίηση, τὸ τέτα-τέτ καθορίζεται ἀπ' αὐτὸν ποῦ ἐρωτᾷ. Τὸ ἔργο ἀπαντᾷ πάντοτε στίς ἐρωτήσεις ποῦ τοῦ βάζουν τά ἔργα τῶν μουσείων εἶναι οἱ καλύτερες σχολές».

ADA, 10-12 — «Τὸ παρελθὸν δὲν εἶναι μιά ἀλάθητη ὀλότητα... Περιέχει τόσο τὰ ὄμορφα ὅσο καὶ τὰ ἀσχημά πράγματα. Τὸ κακὸ γούστο δὲν γεννήθηκε χθές. Τὸ παρελθὸν ἔχει ἕνα πλεονέκτημα σὲ σχέση μετ' ἐμὲ τὸ παρόν: χάνεται στὰ βάθη τῆς μνήμης (τὸ ξεχνᾶμε) (...)

— «Ἐθνογραφικὴ σημασία, ντοκουμέντο ἠθῶν, ἱστορικὴ ἀξία, ἀξία συλλογῆς, προστίθενται στὴν ὁμορφιά ἢ τὴν ἀσχημία (τοῦ ἀντικειμένου) καὶ στίς δύο ἐκδοχὰς αὐξάνουν τὸ ἐνδιαφέρον (...)

— «Κανένας πρακτικὸς ἢ ὕψηλός λόγος δὲν συγχωρεῖ ἢ ἐξηγεῖ τὴν εἰκονολατρία. Ἀφοῦ ἡ εἰκονολατρία ὑψώνεται καὶ ἀπλώνεται παντοδύναμη σάν καρκίνος, ἄς γίνουμε εἰκονοκλάστες».

Τελικά, δὲν εἶναι ἡ ἄρνηση τῶν παλαιῶν ἔργων, αὐτῶν καθεαυτῶν, ἀλλὰ τὸ γεγονός ὅτι ἡ εἰκονολατρικὴ ἀντίληψη τὰ ἐπιβάλλει ὡς κανόνα. Συνακόλουθον εἶναι καὶ ἡ προβληματικὴ του γιὰ τὸ ρόλο τοῦ μουσείου.

ADA, 13-24 — «Τά μουσεῖα μόλις γεννήθηκαν, δὲν ὑπῆρξαν ἄλλοτε. Μέσα στὰ μουσεῖα, μετ' ὅν ἄλλο-πρόσαλλο καὶ ἑτερόκλητο χαρακτήρα τους, τὸ μοντέλο δὲν ὑπάρχει. Τὸ μόνο ποῦ μπορεῖ νὰ ὑπάρξει εἶναι τὰ στοιχεῖα γιὰ νὰ κρίνουμε. Τὸ πραγματικὸ μουσεῖο εἶναι αὐτὸ ποῦ περιέχει τὰ πάντα, ποῦ μπορεῖ νὰ πληροφορήσει γιὰ τὰ πάντα ὅταν περάσουν οἱ αἰῶνες. Πρόκειται γιὰ ἕνα νόμιμο καὶ τίμιον μουσεῖο. Θὰ εἶναι καλὸ γιὰ τὴν ἐπιτρέψει τὴν ἐπιλογή (διαλογὴ), τὴν κατάρτιση ἢ τὴν ἄρνηση. Θὰ ἐπιτρέψει τὴν κατανόηση τοῦ λόγου ὑπαρξῆς τῶν πραγμάτων καὶ θὰ ὠθεῖ στὴν τελειοποίηση. Αὐτὸ τὸ μουσεῖο δὲν ὑπάρχει ἀκόμα».

Γιὰ τὸν Λέ Κορμπιζιέ τὸ μουσεῖο σήμερα εἶναι τόσο καλὸ ὅσο καὶ κακὸ:

— «Τὸ μουσεῖο ἐπιτρέπει τὴ γνῶση τῶν πάντων, ἄρα εἶναι καλὸ. Ἐπιτρέπει τὴν ἐπιλογή, τὴν κατάφαση ἢ τὴν ἄρνηση».

Ἄλλὰ καὶ τὸ ἀντίθετο:

— «Τὸ μουσεῖο εἶναι κακὸ γιὰ τὸν δὲν ἐπιτρέπει τὴ γνῶση τῶν πάντων. Ξεγελά, κρύβει, δίνει ψευδαισθήσεις. Εἶναι ἕνας ψεύτης».

Ἄλλὰ ὁ Λέ Κορμπιζιέ δὲν ἀναφέρεται μόνο στὰ «μεγάλα» ἔργα ἢ στὰ «μεγάλα» μουσεῖα. Ἄλλὰ καὶ στίς μινιατούρες, τὰ πιάτα, τὰ ἐργαλεῖα, οἱ ταπεσαρίες, τὰ ὑλικά ὅπως τὸ σίδερο, τὸ ξύλο, ὁ μπρούτζος, τὰ μουσεῖα φυτολογίας, ζωολογίας, ὅπου μπορεῖ κανεὶς νὰ κάνει ἐρωτήσεις στὰ κοχύλια, στὰ ταριχευμένα πουλιά, στοὺς σκελετοὺς τῆς προϊστορίας κ.λπ.

ADA, 211 — Σ' αὐτὴ τὴ φάση καὶ μ' αὐτὴ τὴ λογικὴ ὁ Λέ Κορμπιζιέ δὲν διαχωρίζει «τὸν Φειδία ἢ τὴ γλάστρα τοῦ κεραμιστῆ τῆς βαλκανικῆς Σερβίας» — ὅπως γράφει ὁ ἴδιος. «Τὰ φολκλόρ μὲν ἔδειξαν τὸ πῶς κάθε πράξη ποῦ διαρκεῖ μέσα στὸ χρόνο εἶναι σοβαρὴ, βγαλμένη μέσα ἀπὸ συνθήκες, ἐξέλιξη (τελειοποίηση) παλιότερων πράξεων πῶς τὸ ἀτομικὸ διαλύεται στὸ κοινὸ καὶ πῶς ἕνας ἀνυψωμένος ψυχικὸς κόσμος, ἕνα δυνατό πνεῦμα ἀπὸ τὸ κοινὸ, δίνει τὸ χυμὸ στὸ ἀτομικόν». Τέλος, τὸ φολκλόρ ποῦ χρησιμεύει κι αὐτὸ σάν μάθημα.

ADA, 32 — Ὁ Λέ Κορμπιζιέ δίνει τέσσερα παραδείγματα:

Μιά «τσάρντα» στὸ Δούναβη, μιά χορωδία ἀπὸ 8 ἄτομα ποῦ τραγουδοῦν βουνίσσιους σκοποὺς τῆς Ἑλβετίας, 8 Ἴσπανοὶ ποῦ τραγουδοῦν καὶ χορεύουν στὸ ρυθμὸ τῶν "Quadro Flamenco" τοῦ Diaghileff, 40 νέγροι ποῦ χορεύουν καὶ τραγουδοῦν τζάζ (Syncorated Orchestre).

Καὶ σχολιάζει: «Παντοῦ, πάντοτε, εἶναι καθαρὸ, λιτό, σύντομο, οἰκονομικόν, ἔντονο, βασικόν. Ἀμέσως κατάλαβα, καὶ ὑποβλήθηκα σὲ μιά ἀκριβῆ συγκίνηση. Ἡ γραμμὴ εἶναι χαραγμένη μετ' ἐμὲ τὴ σμίλη. Τὴ βλέπω, τὴν κρατῶ!».

Ἄλλὰ τὸ φολκλόρ εἶναι ἐπικίνδυνον γιὰ τὸν σάν ἔτοιμο προϊόν (καὶ μετ' ἐμὲ τὴ σφραγίδα τοῦ «ἐθνικοῦ») μπορεῖ νὰ σταματήσει τὴ δημιουργία:

ADA, 31 — «Τὸ φολκλόρ τὸ ἔχουν σφετεριστεῖ οἱ τεμπέληδες καὶ οἱ στεῖροι (...) ποῦ τραγουδοῦν παράφωνα μετ' ἐμὲ τὸ τραγούδι καὶ τὴν ποίηση ποῦ ἔφτιαξαν ἄλλοι».

Νὰ σέ τί τοῦ χρησίμευσε τὸ ταξίδι στὴν Ἀνατολή:

«Ἐβγαλα συμπεράσματα μέσα ἀπὸ τὴ σύγκριση καὶ τὴν πολυπλοκότητα ποῦ διακρίνει τίς διαφορὰς ράτσες, τὴ βασικὴ ἀνθρώπινη ἐνότητα: βεβαιώθηκα ὅτι ἕνας νέος αἰῶνας ἦταν μπροστὰ μου καὶ πῶς ὅ,τι εἶχε ἤδη γίνει, ἦταν ἤδη ξεπερασμένο, πῶς μιά διαρκὴς κίνηση πρὸς τὰ ἔμπροσ, χωρὶς ἐπιστροφή, σπρῶχνει τὴ μιά ἐποχὴ μετὰ τὴν ἄλλη καὶ ὁδηγεῖ τοὺς λαοὺς σ' ἕνα σημεῖο ποῦ βρίσκεται μπροστὰ».

Μετὰ ἀπ' ὅλα αὐτὰ, ὁ Λέ Κορμπιζιέ εἶναι ἔτοιμος γιὰ δημιουργία καὶ νέες περιπέτειες. Εἶναι ἔτοιμος γιὰ τὸν διαχωρισμὸ τῆς ἱστορικῆς ἀπὸ τὴν πραγματικὴ πόλη, μετὰ ἀπὸ τὴ γνῶση τῆς μορφῆς (ποῦ παρακολούθησε καὶ σχεδίασε) καὶ τῆς κοινωνίας ποῦ δὲν ἀρνείται νὰ ἀναλύσει: «Ἄλλὰ γι' αὐτὸ χρειάζεται νὰ ξέρει κανεὶς πῶς νὰ παίρνει τὸν τόνο ἢ τὴ διαπασῶν», καθὼς λέει καὶ ὁ ἴδιος. Τὸν σφυγμὸ, ὅπως θὰ λέγαμε ἐμεῖς.

ADA, 217 — «Σ' αὐτὰ τὰ χρόνια, ποῦ διήρκεσαν πολὺ καὶ ποῦ ἦταν αὐστηρά, πῆρα τὸ σωστό τόνο (διαπασῶν). Ὁ σωστός τόνος (διαπασῶν) εἶναι ὁ λόγος ὑπαρξῆς μίας κοινωνίας ποῦ εἶναι προσκολλημένη στὴ δουλειά. Διαπασῶν εἶναι τὸ πῶς, τὸ γιατί τοῦ κοινωνικοῦ φαινομένου. Μακριὰ ἀπὸ τίς ἀκαδημίες τοῦ σχεδίου, ἀνοίξαμε τὰ μάτια καὶ κοιτάξαμε τὸ κοινωνικὸ σύμπλεγμα. Συνήθισαμε πιά νὰ παίρνομε τὸν τόνο κάθε μέρα, γιὰ νὰ προσαρμόζουμε τὸ ὄνειρο ποῦ γεννιέται στίς συνθήκες, νὰ τὸ προσαρμόζουμε στὰ ἀπειράριθμα στοιχεῖα στὰ ὁποῖα ὀφείλεται τελικὰ τὸ ἀποτελεσματικὸ προϊόν. Κάτοχος τοῦ σωστοῦ τόνου, ὁ καλλιτέχνης ἀπευθύνει (στὸ μέλλον) τὸ προϊόν τῆς δουλειᾶς του».

2. Ἡ «διαπαιδαγώγηση» καὶ ἡ ἐκπαίδευση τοῦ Λέ Κορμπιζιέ

Θὰ ἀναφερθῶ τώρα σὲ ὀρισμένα ἀπὸ τὰ σημεῖα ποῦ τονίζει ὁ Λέ Κορμπιζιέ στὴν ἐξομολόγησή του καὶ σχετίζονται μετ' ἐμὲ ἀποσκευές του. Θὰ ἠθελα νὰ ὑπενθυμίσω ὅτι ὁ Λέ Κορμπιζιέ, ποῦ γεννήθηκε στὴν Ἑλβετία, βρίσκεται στὸ σταυροδρόμι τῆς γερμανικῆς καὶ γαλλικῆς παράδοσης. Δηλαδή, μίας ὀρισμένης παράδοσης, τῆς ἀναγεννησιακῆς εἰκονικῆς ἀναπαράστασης τοῦ χρόνου, τῆς ἀναγεννησιακῆς προοπτικῆς, τῆς οικονομικῆς ἀντίληψης τῶν φυσιοκρατῶν τῆς Γαλλίας, τῆς Ἀγγλίας καὶ τῆς Γερμανίας, τοῦ γαλλικοῦ διαφωτισμοῦ μετ' ὀρθολογικὸ πνεῦμα, τῆς φυσιοκρατίας καὶ τῆς ψυχολογίας τοῦ Condillac κ.λπ.

— Ἐνα πρῶτο σημεῖο:

Ἡ διαπαιδαγώγηση τοῦ Λέ Κορμπιζιέ μέσα στὴ γαλλικὴ καὶ γερμανικὴ παράδοση (θὰ ἔπρεπε νὰ προστεθεῖ καὶ ἡ ἀγγλική), σημαίνει συγκεκριμένα — γιὰ κάποιον τοῦ 1900 ποῦ εἶναι μαθητὴς τῆς Σχολῆς Τέχνης τῆς La Chaux-de-Fonds — ὅτι δουλεῖ πάνω στὴ σχέση βιοτεχνίας καὶ γραφικῶν τεχνῶν, ποῦ ἔ-

ξελίσσεται σέ αναζήτηση σχέσης ανάμεσα σέ βιομηχανία/παραγωγή/τεχνολογικά επιτεύγματα/κατασκευή (οικοδομική ή αντικειμενική).

Ένα δεύτερο σημείο:

Τό «πνεύμα τών πραγμάτων τής εποχής», όπως λέει ο ίδιος, ή τό «πνεύμα τών καιρών», όπως αναφέρεται στή γερμανική παράδοση του ρομαντικού, μās φέρνει τώρα σέ μιά δεύτερη πηγή, εκείνη του νεοκλασικισμού, τής πρώτης καθαρής και όχι τής ξεφτισμένης περιόδου: δηλαδή, στην περίοδο του Σίνκλ, του Κλέντσε κ.λπ. Γι' αυτούς, αλλά και για τον Λέ Κορμπιζιέ, δέν μπορεί νά υπάρξει μίμηση, αλλά κατανόηση του πνεύματος. Η *ακριτή* αντίγραφη τής μορφής (τής ιστορίας) αποκλείεται. Αυτά μαθαίνει στον μαθητή ο δάσκαλος του L'Epitelerie και αυτά διαβάει ο Λέ Κορμπιζιέ στή βιβλιοθήκη τής Σχολής. Σέ ποιά βιβλία; "Όπως σέ έκείνο του Άγγλου Ο. Jones *Γραμματική τής διακόσμησης* (1856) ή του Γάλλου P. Blanc *Γραμματική τών τεχνών του σχεδίου* (1881). Ίδιαίτερα σ' αυτό τό τελευταίο βιβλίο, ο Λέ Κορμπιζιέ βρίσκει και υπογραμμίζει τά όνόματα του Choisy και του Viollet-le-Duc, καθώς και τήν αρχή τους: πώς ή σύνθεση κατασκευής/οικοδομικής και ιστορίας θά δώσουν μιά νέα αρχιτεκτονική. Ο Λέ Κορμπιζιέ υπογραμμίζει τήν εξής φράση του Π. Μπλάν: «Η αναγέννηση του κινήματός μας δέν θά γίνει παρά μέ μιά προϋπόθεση: νά μήν παρασυρθεί από τήν άρχαιολογία, ως καθαρή μίμηση, αλλά νά κατορθώσει νά πιάσει τό πνεύμα τών πραγμάτων βγάζοντας τίς σπάνιες και μεγάλες ιδέες».

Αυτό αποτελεί φυσικά μιά «ιδεολογική» θέση που τήν ένστερνίζεται ο Λέ Κορμπιζιέ και που δέν αποκλείει καθόλου τίς αντιφατικές μορφολογικές λύσεις. Είτε ρομαντικοθενικές (όπως είναι ή πρώτη έπαυλη του Λέ Κορμπιζιέ στο στίλ έλβετικού art nouveau) είτε μοντερνιστικές. Λύσεις, που είτε αντικρούονται είτε διαδέχονται ή μιά τήν άλλη. Η αντίκρουση δέν είναι υποχρεωτικά αντίφαση και έντοπίζεται μέσα στην ίδια τήν καταγωγή του Λέ Κορμπιζιέ από τή μιά πλευρά ή τολικιστική ιδεολογία και από τήν άλλη τό διεθνιστικό πνεύμα.

3. Η χρήση τής ιστορίας και τής παράδοσης στο αρχιτεκτονικό και πολεοδομικό έργο του Λέ Κορμπιζιέ

VR, 147-155 — Στην Ville Radieuse.

βιβλίο που έκδίδεται στα 1933, ο Λέ Κορμπιζιέ παρουσιάζει μιά σειρά από φωτογραφίες του παρελθόντος και του παρόντος, όπου άλλεπάλληλα τό μνημείο-κύβος τής Μέκκας, ή καθεδρική εκκλησία του Ρεγίεου (ρωμανική περίοδος), τά προϊστορικά μεγαλιθικά μνημεία τής Βρετανής, χαρακτηρίζονται ως «νόμιμες καταναλώσεις», ενώ άλλου είδους μνημεία του 19ου αιώνα (όπερα, ρολόγια, ή κατάτμηση τής γής στην Άλσατία — που δηλώνει τή μικρή ιδιοκτησία) χαρακτηρίζονται ως «άνομες καταναλώσεις».

Η ιστορία, ως αναφορά στο παρελθόν, έχει διαφορετικές «αξίες». Η πρώτη (που είναι σταθερή από τον 18ο αι.): για τή νομιμοποίηση του έργου. Η δεύτερη: για τή γνώση, για τή άμεση χρήση.

Νομιμοποίηση: σημαίνει ότι ή ιδεολογική επεξεργασία είναι ή βάση τής αναφοράς. *Γνώση:* ο χρόνος έχει λίγη σημασία. Η τεχνική όψη είναι τό κριτήριο. Τό αισθητικό, μορφολογικό και τυπολογικό μέρος παίρνουν στοιχεία από τό παρελθόν.

Ιστορία και παράδοση, ιστορία παραδεκτή και άποδεκτή, και «παράδοση»: δηλαδή, ιστορία *αυτόδεικτη* και κληρονομική (μέ φωτογραφία και όπτικά μέσα), τοποθετούνται έτσι στο ίδιο επίπεδο. Και τότε δίνεται στή μιά, τότε στην άλλη, μεγαλύτερη ή μικρότερη σημασία. Ένδιαφέρον παρουσιάζει τό εξής: Πότε ή ιστορία που είναι επεξεργασμένη και πότε ή παράδοση (αρχιτεκτονική και άλλη), ως ιστορία που *ανακαλύπτεται* (ανεπεξεργαστη), παίρνουν μεγαλύτερη ή μικρότερη σημασία;

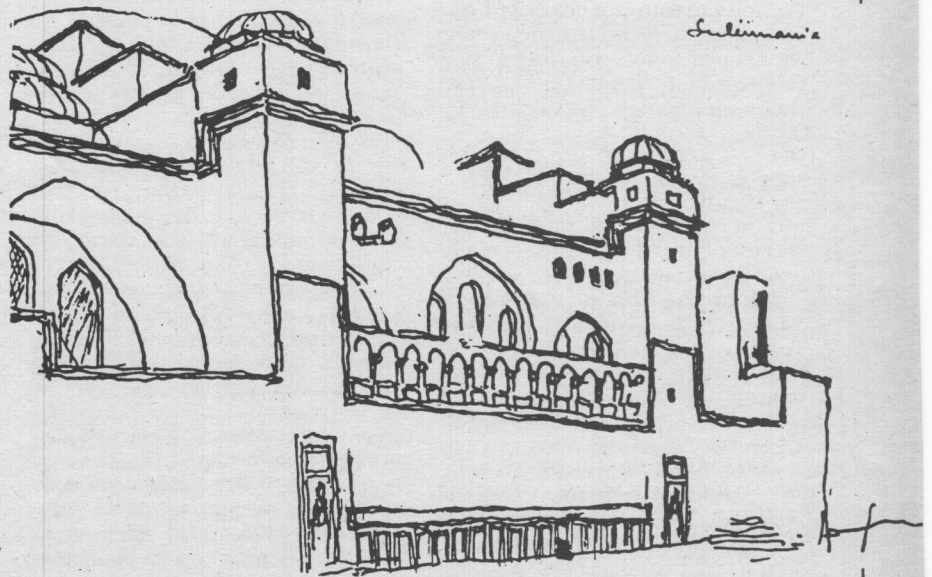
Στά αρχιτεκτονικά έργα, ως αντικείμενα, είναι ή *παράδοση*. Πόρτα, ρόλος του φωτός, παράθυρο κ.λπ. Μορφολογικά στοιχεία πηγάζουν ή λένε ότι πηγάζουν από αυτό που ο «άνθρωπος» ως γενική έννοια (concept) έκανε από τότε που άρχισε νά υπάρχει. Έτσι, ή Άγία Σοφία, ο Παρθενώνας και μιά ταβέρνα (π.χ. αυτή που έτρωγε ο Λέ Κορμπιζιέ μέ τον Ozenfant στο Παρίσι) μπορούν νά χρησιμεύσουν ως πηγές και επιχειρήματα. Στο πολεοδομικό έργο, αλήθεια, ή κατάσταση είναι πιο πολύπλοκη. Η ιστορία ως «μάθημα», δηλαδή ή κοινωνική ιστορία, μπαίνουν στή μέση. Από τήν άλλη: ή άγκύρωση στήν ιστορία δέν σημαίνει μίμηση ή προσκόλληση στή νέα πόλη (τήν ούτοπική ή πραγματική). Αντίθετα, δέν υπάρχει καμιά συγκεκριμένη αναφορά στην παλιά πόλη. Η νέα πόλη είναι χωρίς παρελθόν, αλλά τό παρελθόν νομιμοποιεί τή νέα πόλη.

Η Ville Radieuse είναι πασσαρτου και δέν έχει κανένα σεβασμό για τό παλιό. Λέει όμως ότι μαθαίνει κανείς από τό παλιό. *Αντίφαση:* Η συνέπεια;

4. Τέσσερα σημεία

Έδω, πριν συνεχίσουμε, χρειάζεται νά τονιστούν τέσσερις αναφορές του Λέ Κορμπιζιέ που φωτίζουν τή διάκριση ανάμεσα στην ιστορική και τήν πραγματική πόλη.

Οι τέσσερις αναφορές είναι: 1. Η πρόδος (έννοια); 2. Η σχέση επιστήμης — αρχιτεκτονικής, 3. Ο άνθρωπος-τύπος και ή τυπολογία,

καί 4. Ἡ μηχανή (μοντέλο ἢ ἀρχή);.

Στά τρία πρώτα σημεία θά ἀναφέρω μόνον αὐτά πού λέει ὁ ἴδιος ὁ Λέ Κορμπιζιέ καί δέν θά τά ἀναπτύξω, ἐνῶ θά ἀναλύσω τό σημείο πού ἀφορᾷ τή μηχανή.

α) Ἡ πρόοδος

Ὁ Λέ Κορμπιζιέ ρωτᾷ: «Τό ντάν-σινγκ; τά θεάτρα, τό γυμνό στό μιούζικ-χόλ; Ἀποτελοῦν μέρος ἀπό τίς νόμιμες ἐπιθυμίες καί φυγές. Φυγές, γιατί περιμένουμε νά ὀργανωθεῖ αὐτή ἡ νέα κοινωνία. Ἡ ἀναπόφευκτη (μοιραία) πρόοδος εἶναι μιᾷ ὑπέροχη νεράιδα, οὔτε καλή οὔτε κακή, οὐδέτερη, ἀπλουστάτα τυφλή. Κρατᾷ ἕνα μαστίγιο ἀπό τό ὅποιο κανένας δέν μπορεῖ νά προστατευτεῖ (...). Τό νά μὴν τῆς ἀντισταθεῖς σημαίνει νά συμμετάσχεις μέ χαρά στό ὑπέροχο ρεῖμα καί νά ὀργανώσεις μιᾷ ζωῇ πῶς πλατιά, αὐτή πού μέσα ἀπό τή δουλειά τείνει πρὸς τοὺς δημιουργικούς σκοπούς (...).»

Ἔτσι, γίνεται ἐδῶ ἡ εἰσαγωγή τῆς προόδου ὡς οὐδέτερης, ἔστω καί νεράιδας, καί μέ τόν τρόπο αὐτό ἐπικυρώνεται καί ἡ οὐδετερότητα τοῦ δημιουργοῦ τῆς προόδου: τοῦ τεχνικοῦ, τοῦ ἀρχιτέκτονα.

β) Ἐπιστήμη καί ἀρχιτεκτονική. Ἡ ὥρα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς

ADA, XXI — «Ἡ ἀρχιτεκτονική ἀποκαλύπτοντας τό κοσμικό φαινόμενο» μᾶς ἔδωσε τή δυνατότητα μιᾶς μεγάλης δημιουργικῆς δύναμης», ἐνῶ: «καί ἡ ἀρχιτεκτονική εἶναι ἡ συνθήκη τῆς ἀνθρώπινης δημιουργίας».

Ἡ ἀρχιτεκτονική γίνεται ἐδῶ προϋπόθεση γιά τὴν ἐπιστήμη. Ὁμως, ἄλλου ἢ ἀρχιτεκτονική πρόκειται νά ἐκμεταλλευτεῖ τὴν ἐπιστήμη. Ἡ ἐπιστήμη θά γίνει τό ἐνδεχόμενο τῆς ἀρχιτεκτονικῆς.

γ) Ὁ ἀνθρωπος-τύπος καί ἡ τυπολογία. «Ἀνάγκες-τύποι/Ἐπιπλα-τύποι»

ADA, XIX — «Ἡ διερεύνηση τῆς ἀνθρώπινης κλίμακας, τῆς ἀνθρώπινης λειτουργικότητας, προσδιορίζει τίς ἀνθρώπινες ἀνάγκες». Αὐτές οἱ ἀνάγκες εἶναι τύποι: «Τά ἀνθρώπινα ἀντικείμενα-μέλη εἶναι ἀντικείμενα-τύποι πού ἀνταποκρίνονται σέ ἀνάγκες-τύπους (...). Ἀνάγκες-τύποι, λειτουργίες-τύποι, ἄρα ἀντικείμενα-τύποι, ἐπιπλα-τύποι (...). Ἡ διακοσμητικὴ τέχνη εἶναι ἐργαλεῖο, ἕνα *ὄραιο ἐργα-

λεῖο» (...) Ἡ σύγχρονη διακοσμητικὴ τέχνη δέν ἔχει διάκοσμο».

δ) Ἡ μηχανή μοντέλο γιά μίμηση ἢ ἀρχή;

Σ' ἕνα πρόσφατο ἄρθρο¹ γιά τό περιοδικό *Esprit Nouveau* τῶν Ὀζενφαντ, Λέ Κορμπιζιέ κ.λπ., ὑπάρχει μιᾷ εὐστοχη παρατήρηση: Πῶς γιά τοὺς «μοντέρνους» τοῦ 1920 «ἡ μηχανή εἶναι κάτι παραπάνω ἀπὸ ἕνα ἱερό ἀντικείμενο· παίζει ἕνα μεταφορικό ρόλο, εἶναι ἕνας τρόπος σκέψης». Μέ ἄλλα λόγια, ἡ μηχανή δέν χρησιμεύει στή νέα τέχνη γιά μίμηση καί δέν εἶναι ἕνα «αἰσθητικό μοντέλο», ὅπως συμβαίνει στὸν φουτουρισμό ἢ τὸν κονστρουκτιβισμό. «Ἡ μηχανή καταλαμβάνει δύο διαδοχικές θέσεις. Στὴ διανοητικὴ κατασκευὴ τοῦ purisme εἶναι θεωρητικό μοντέλο γιά τὴ θεωρία τῆς γνώσης καί εἶναι «μεταφορὰ τῆς τάξης» μέσα σὴ πλαίσια μιᾶς αἰσθητικῆς ἰδεολογίας».

Γι' αὐτὸ καί ἡ μηχανή γιά τὸν Λέ Κορμπιζιέ δέν εἶναι μοντέλο γιά μίμηση ἀλλὰ φαινόμενο κοινωνικό καί τεχνικό πού σάν τέτοιο πρέπει νά ἐρμηνεύει τὸν καλλιτέχνη. Καί ἀκόμα περισσότερο τὸν ἀρχιτέκτονα. Ὁ Λέ Κορμπιζιέ γράφει: «Ἔχουμε ἀκόμα τὰ μάτια στραμμένα στό παρελθόν. Γι' αὐτὸ καί κάνουμε λάθη: ὑπερβολές (...), δυσαρμονίες. Τῆς τέχνης δέν τῆς καίγεται καρφί ἂν μοιάζει ἢ ὄχι μέ μιᾷ μηχανή (αὐτὸ εἶναι τό λάθος τοῦ κονστρουκτιβισμοῦ)»² Ἡ ἀρχιτεκτονική δέν μπορεῖ νά εἶναι περιγραφική, δέν μπορεῖ νά εἶναι μίμηση. Εἶναι διαδικασία καί ὅλη τῆ σημασία τῆς λέξης. Ἐδῶ ὁ Λέ Κορμπιζιέ ἀπαντᾷ τελικά σέ ἕνα ἐρώτημα πού ξαναμπήκε τὰ τελευταῖα χρόνια: *Ποῦ εἶναι μοντέρνο κίνημα; Ποῦ εἶναι μοντερνισμός;* Σέ τί διακρίνεται ἀπὸ τὰ ἄλλα κινήματα;

Ἡ λέξη *διαδικασία*, πού χρησιμοποίησα πῶς πάνω, νομίζω πῶς ἐκφράζει καλὰ τὴν διάκριση ὡς πρὸς τὰ ἄλλα κινήματα. Εἶναι μοντέρνο ὅ,τι ἔχει συνείδηση πῶς *χρειάζεται διαδικασία*. Σέ ὅλα τὰ καλλιτεχνικά κινήματα ὑπάρχει φυσικὰ ἡ διαδικασία παραγωγῆς, ἀλλὰ δέν ὑπάρχει ὑποχρεωτικὰ συνείδηση τῆς *ὑπαρξῆς* διαδικασίας, οὔτε ὁμως καί τῆς ἀναγκαιότητάς της. Λέγοντας αὐτὸ μπαίνει τό πρόβλημα τῆς ὀρθολογικῆς σκέψης ἢ τῆς ὀρθολογικῆς χρησιμοποίησης τῆς σκέψης, δηλαδή τῆς σκέψης πάνω στὴ σκέψη. Ὁ 18ος αἰώνας, μετὰ τὸν Καρτέσιο, ἐγκαινιάζει αὐτὴ τὴν ἀπαίτηση. Καί εἶναι αὐτὴ πού διαφοροποιεῖ

(καί χαρακτηρίζει) τό αἷτημα τοῦ μοντέρνου σέ σχέση μέ ἄλλου εἶδους κινήματα. Ὁρθολογικὴ σκέψη σημαίνει ὀρθολογικὴ διαχείριση πολλῶν ἀντικειμενικῶν παραμέτρων. Καί ἕνας ἀπὸ αὐτοὺς εἶναι καί ὁ αἰσθητικός-μορφολογικός παράγοντας. Μέ ἄλλα λόγια, δέν μπορεῖ ἢ δέν πρέπει νά ὑπάρχει *συμβολικὴ* χρησιμοποίηση τῆς μορφῆς, παλιὰς ἢ νέας. Μέ ἕναν ὀρισμένο τρόπο, αὐτὸ ἀποτελεῖ ἕνα ἀπὸ τὰ κηρύγματα τοῦ Λέ Κορμπιζιέ, αὐτὸ πού δίνει τό «*Τὸ μάθημα τῆς μηχανῆς*».

ADA, XX — «Τὸ μάθημα τῆς μηχανῆς βρίσκεται μέσα στὴν καθαρὴ σχέση αἰτίου καὶ αἰτιατοῦ. Καθαρότητα (λιτότητα), οικονομία, κατάσταση ἔντασης πρὸς τὴ σοφία. Ἔνας καινούριος πόθος: Μιᾷ αἰσθητικῆς λιτότητας, ἀκρίβειας, σχέσεων σύγκρουσης, πού βάζουν σέ ἐνέργεια (δράση, δουλειά) τὰ μαθηματικά γρανάζια τοῦ πνεύματός μας: θέαμα καί κοσμογονία».

Ἡ μηχανή εἶναι θέαμα καί κοσμογονία. Μέ τὸν ἴδιο τρόπο πού καί ἡ πόλη πρέπει νά γίνει θέαμα καί κοσμογονία.

Θέαμα: Καί τότε ἡ παράδοση, τό μάθημα τῆς ἱστορίας θά χρησιμεύσει ὅσο καί τό αἰσθητικὸ κήρυγμα τῆς μηχανῆς. Ἡ πόλη εἶναι γι' αὐτὸ τὸν λόγο καί σκηνογραφία.

Κοσμογονία: Γιατί ἡ πόλη δέν εἶναι σκηνογραφία ἀλλὰ κίνητρο γιά νέα ζωὴ ἢ μᾶλλον, γιά νά δανειστοῦμε τοὺς ὀρισμούς τοῦ IV CIAM. *Λειτουργία* νέας ζωῆς.

Ἐδῶ θά συναντηθοῦν ἡ ἱστορικὴ καί ἡ πραγματικὴ πόλη. Ἐδῶ τό ὄραμα τοῦ Λένιν θά ἀρχίσει νά συμμετέχει στὴ μελλοντικὴ εἰκόνα τῆς πόλης. Ὁραμα πού ὁ καθένας θά τό «διηγηθεῖ» μέ τὸν τρόπο του:

Ὁ Τάτλιν μέ τὸν λοξὸ σπειροειδῆ πύργο τῆς 3ης Διεθνούς. Ὁ Λέ Κορμπιζιέ προσπαθώντας νά ἐκφράσει μέ νέα ἀκρίβεια τὴν σχέση πολεοδομικῆς θεωρίας καί πρακτικῆς καθῶς καί τὴν σχέση ἀρχιτεκτονήματος (ἀντικειμένου) καί πόλης...

Ἡ σύγκριση ἀνάμεσα σέ Λένιν καί Λουδοβίκο 14ο — σέ ἀντίθεση μέ αὐτοὺς πού χειρίζονται ἄμεσο ἀριστερό πολιτικὸ λόγο, ὅπως π.χ. ὁ πολεοδόμος Χάνς Μέγιερ — χρησιμεύει ἔτσι στὸν Λέ Κορμπιζιέ γιά τὴν πολιτικοποίηση τοῦ πολεοδομικοῦ λόγου ἀλλὰ πάνω ἀπ' τὴν πολιτικὴ.

Δηλαδή, κατὰ τὴ γνώμη του, γιά τὴν ἀντιμετώπιση τῆς πόλης ὡς τεχνικοῦ (καί ἄρα αἰσθητικοῦ) προβλήματος, μέσα στὴν ἱστορία.

5) Ιστορική και πραγματική πόλη του Λέ Κορμπιζιέ

U. 77 — «Η μεγάλη πόλη είναι ένα πρόσφατο γεγονός των 50 τελευταίων χρόνων». Το *Μανιφέστο* του Λέ Κορμπιζιέ που συνοδεύει τη *Σύγχρονη πόλη των 3.000.000 κατοίκων* στο Φθινοπωρινό Σαλόνι του 1922, δέν δίνει συνταγές για τό μέλλον. Μπροστά στό γνωστό «Διόραμα» ή προοπτικό υπάρχουν φράσεις-σλόγκαν πού τοποθετούν τό νέο σέ σχέση μέ τό παλιό. Νά μερικές απ' αυτές: «Τό νέο φαινόμενο των μεγάλων πόλεων γεννήθηκε μέσα από τίς πόλεις παλιού τύπου». «Η δυσαναλογία (ανάμεσα σέ παλιό και καινούργιο) είναι τέτοια πού προκαλεί έντονη κρίση».

VR. 78 — «Η κρίση μόλις τώρα αρχίζει. Προκαλεί τήν άταξία». «Οι πόλεις πού δέν θά προσαρμοστούν γρήγορα στίς νέες συνθήκες τής σύγχρονης ζωής θά (...) εξαφανιστούν. Άλλες πόλεις καλύτερα προσαρμοσμένες θά τίς αντικαταστήσουν».

Πρίν απ' αυτά ο Λέ Κορμπιζιέ έχει βάλει τήν έξής φράση: «Η έξασφάλιση κατοικίας είναι (ή αναγκαία) συνθήκη τής κοινωνικής ισορροπίας». Πολύ σύντομα, μέσα από αυτά πού ανέφερα, και σέ σχέση μέ όλο τό *Α Μανιφέστο* για τήν πόλη του Λέ Κορμπιζιέ, θά ήθελα νά τονίσω εκείνα τά σημεία πού ένας αρχιτέκτονας θεωρεί βασικά:

— *Η υγιεινή* των νέων πόλεων σέ σχέση μέ τήν παλιά πόλη.

— *Η ποσοτική αύξηση* τής νέας πόλης πάνω στά χνάρια τής παλιάς.

— *Η εγκατάσταση* τής βιομηχανίας και του έμπορίου ως νέων δραστηριοτήτων πού δέν μπορούν νά λειτουργήσουν στήν παλιά δομημένη πόλη.

— *Οι μεταφορές*, πού αποτελούν τή βάση τής νέας ζωής (και πόλης).

Η νέα πόλη του Λέ Κορμπιζιέ δέν είναι μία ουτοπία χωρίς άγκυρώσεις. Είναι τό αντίθετο τής παλιάς πόλης. Τό θετικό (καινούριο) ενός άρνητικού (παλιού) πού λύνει όχι νέα προβλήματα, αυθαίρετα τοποθετημένα, αλλά και νέα προβλήματα πού ή παλιά πόλη δέν μπορεί νά λύσει. Έτσι, ενώ ή εικόνα (τό σχέδιο τής νέας πόλης) μπορεί νά θεωρηθεί ως άφηρημένη προσφορά, πού τρομάζει τόν άδαή, ο λόγος πού συνοδεύει τό σχέδιο τοποθετείται σέ σχέση μέ τό παλιό. Και καθισχύάζει τόν τρομαγμένο. Ο λόγος μιλά για τίς δυσλειτουργίες τό σχέδιο δίνει τήν πρακτική λύση

πρίν ακόμα γίνει νέα πολεοδομική θεωρία. Ένα παράδειγμα, πρίν φτάσουμε στό συμπέρασμα, για τό τί είναι *πραγματική και τί ιστορική πόλη στον Λέ Κορμπιζιέ*. Στο ίδιο *Μανιφέστο* αναφέρεται τό έξής:

VR. 78 — «Τό σάπισμα των παλιών πόλεων και ή ένταση του σύγχρονου τρόπου εργασίας οδηγούν τά άτομα στον έκνευρισμό και τήν άρρώστια. Η σύγχρονη ζωή απαιτεί τήν ανανέωση των φθαρμένων δυνάμεων. Η υγιεινή και ή ήθική υγεία εξαρτώνται από τή διάταξη των πόλεων. Χωρίς υγιεινή και χωρίς ήθική υγεία τό κοινωνικό κύτταρο άτροφεί. Η άξια μιάς χώρας μετριέται μέ τήν ευρωστία τής ράτσας τής. Οι σημερινές πόλεις δέν μπορούν νά ανταποκριθούν στίς απαιτήσεις τής σύγχρονης ζωής, άν δέν προσαρμοστούν στίς νέες συνθήκες».

Απ' αυτό τό απόσπασμα θά κρατήσουμε δύο στοιχεία: Τό πρώτο και πολυσυζητημένο, τής βιολογικής κατάστασης και του συνδυασμού πού επιχειρείται ως προς τήν κοινωνική κατάσταση, και τίς προεκτάσεις στήν εθνική ζωή. Τό δεύτερο στοιχείο, πού είναι ή ήθική κατάσταση και τάξη σέ συνδυασμό μέ τήν πολεοδομική διαμόρφωση. Γι' αυτό και τονίστηκε πιά πρίν πώς ή πολεοδομική θεωρία αποτελεί όχι μόνο συνέπεια τής άρνησης τής παλιάς πόλης, αλλά και γίνεται άφου προσδιοριστεί (δηλαδή αναλυθεί) τό κακό πού κάνει ή παλιά πόλη. Μέ αυτή τήν έννοια, πρόκειται φυσικά για μία *πραγματική πόλη* πού προβάλλεται στό μέλλον (σέ αντίθεση μέ τή φουτουριστική αντίληψη των Ίταλών ή ακόμη και των Ρώσων κονστρουκτιβιστών). Μία *πραγματική πόλη* πού αναλύεται στίς δύο διαστάσεις τής: Έτσι όπως είναι τώρα (δυσλειτουργική) και έτσι όπως θά είναι αύριο (λειτουργική), άφου αναιρεθούν, μετά από σχετική έρευνα, όλα τά άρνητικά στοιχεία τής παλιάς πόλης.

Σ' όλα αυτά θά πρέπει ακόμα νά προστεθούν, χωρίς νά αναπτυχθούν, δύο ακόμα παρατηρήσεις: Η πρώτη είναι ότι τόσο ή μέθοδος όσο και ή άποδεικτική πορεία πού ακολουθεί ο Λέ Κορμπιζιέ βρίσκονται σέ ευθεία γραμμή μέ τόν τρόπο πού ο 18ος αιώνας χειρίζεται τήν πόλη.

Από τή μιά πλευρά είναι οπαδός του Ρουσό (ή πόλη είναι διαφθορά, αλλά ταυτόχρονα ή πόλη είναι και πολιτισμός), από τήν άλλη προβάλλει τήν αντίληψη τής πόλης-μηχανής (έδώ μπορεί νά γίνει παραλληλισμός μέ τόν άνθρωπο-μηχανή του Λά Μετρί).

Τέλος, ή πορεία είναι *συγκριτική* ανάμεσα στό παλιό και στό νέο (και είναι ή πορεία τής διαμάχης λίγο πρίν τόν Διαφωτισμό).

Η δεύτερη παρατήρηση, πού δέν θά αναπτυχθεί έδώ — μολονότι ή θεωρώ βασική — είναι πώς ο Λέ Κορμπιζιέ αποτελεί κλασικό παράδειγμα του ρόλου του αρχιτέκτονα, τόν όποιο — σέ άλλη περίπτωση — έχω χαρακτηρίσει ως ρόλο του *αρχιτέκτονα-ειρηνοποιού*.

Αυτό άλλωστε φαίνεται όχι μόνο από τό ρόλο πού πάντοτε πρέπει νά παίζει κατά τόν Λέ Κορμπιζιέ ή αρχιτεκτονική — δηλαδή ή συνεχής αναφορά στήν τάξη — αλλά και από τήν κατευθείαν αναφορά στό δύο ένδεχομενα: «*αρχιτεκτονική ή επανάσταση*». Και φυσικά δέν είναι ο Ch. Jencks μέ τό «*αρχιτεκτονική και επανάσταση*» πού μάς λύνει τό πρόβλημα.

Η *ιστορική πόλη* στον Λέ Κορμπιζιέ, δηλαδή ή αναφορά στήν ιστορία, θά πάρει έτσι μία διπλή διάσταση: *παραδειγματική και πληροφοριακή*. Και πρώτα απ' όλα ή *παραδειγματική χρήση* τής ιστορίας. Στο ίδιο βιβλίο, τήν *Πολεοδομία*, όρίζοντας ένα σύγχρονο αίσθημα, όπως τό όνομάζει ο Λέ Κορμπιζιέ, γράφει: «Ορισμός του σύγχρονου αίσθηματος: Η σύγχρονη κουλτού-

ρα, πού απέκτησε η Δύση, έχει τις ρίζες της στον κατακλυσμό πού χτύπησε την αρχαία κουλτούρα (...). Έδω ο Λέ Κορμπιζιέ, αναφερόμενος στην πολιτισμική παράδοση, μένει στα δυτικά τετριμμένα της ιστορικής συνέχειας: 'Αρχαία Ελλάδα, Ρώμη, Βυζάντιο και — μετά τό 1453 — μετοίκηση στη Δύση. Μέ νέες μεγάλες ιστορικές στιγμές, όπως ο Διαφωτισμός του 18ου αιώνα: 'Ο 18ος αι., λέει ο Λέ Κορμπιζιέ, «έβαλε τις βασικές αρχές του όρθολογισμού ενώ ο 19ος, μέ μία θαναστική ακατάπαυστη εργασία, βυθίστηκε στην ανάλυση και τον πειραματισμό, δημιουργώντας ένα εργαλείο τελείως καινούριο, υπέροχο, επαναστατικό, πού επαναστικοποιεί την ίδια την κοινωνία. 'Ως κληρονόμοι όλης αυτής της διεργασίας, αντιλαμβανόμαστε τό σύγχρονο αίσθημα και νιώθουμε ότι μία δημιουργική εποχή αρχίζει».

Έτσι, από έδω και πέρα, ο Λέ Κορμπιζιέ θά χρησιμοποιήσει την ιστορία, και ιδιαίτερα την πόλη της ιστορίας, ως παράδειγμα θετικό ή, ανάλογα μέ τις ανάγκες, ως παράδειγμα αρνητικό. Έτσι, ο Λουδοβίκος ΙΔ' θεωρείται τόσο ως ο πρώτος πολεοδόμος όσο και ως τό παράδειγμα μιάς παρωχημένης αισθητικής (καθώς είδαμε στό *ADA*).

Η ιστορική πόλη, ως παράδειγμα, γίνεται μέ αυτό τον τρόπο όχι τό παράδειγμα προς μίμηση, αλλά εκείνο της πρότερης σοφίας. Είναι αυτό πού αποδεικνύει τή συνέχεια και νομιμοποιεί τό σύγχρονο έργο. Έτσι, ή επανάληψη μορφολογικών στοιχείων του φολκλόρ (πού είναι πραγματικά βασικό πρόβλημα γιά τήν κατανόηση εκείνου του ζητήματος πού θά μπορούσαμε νά τό ονομάσουμε και μορφολογική αδράνεια), γιά τόν Λέ Κορμπιζιέ αποτελεί έπιχείρημα γιά τό θέμα της τυποποίησης στην οικοδομική κατασκευή-τυποποίηση πού απευθύνεται στην βιομηχανία του 20ού αιώνα.

Τό παράδοξο (πού τελικά δέν είναι παράδοξο) είναι ή προσφυγή του Λέ Κορμπιζιέ στό αποτελέσματα της οικιακής οικονομίας παρωχημένων εποχών γιά τήν υποστήριξη των μορφολογικών κατακτήσεων (και φυσικά των πολεοδομικών κατακτήσεων) πού ή νέα, ή βιομηχανική κοινωνία, χρωστά σ' αυτές τις παλιές κοινωνίες πού δέν είναι άταξικές ούτε γιά τόν Λέ Κορμπιζιέ. (Ο Λέ Κορμπιζιέ έχει πλήρη συναίσθηση ότι ή κοινωνία είναι ταξική).

Λέγοντας πως ή ιστορική πόλη είναι τόσο ή πόλη της γνώσης όσο και ή πόλη της νομιμοποίησης, καθόρισα έτσι μέ άλλο τρόπο τήν πραγματική

πόλη. Η ιστορική πόλη, ως πόλη της γνώσης, δείχνει στοιχεία και μιάς πληροφορεί γιά ό,τι υπήρξε ή ό,τι έχει μείνει άπ' αυτό πού υπήρξε: Είναι διαπίστωση. Δέν είναι άπλός ρεαλισμός, αλλά αυτή ή ίδια ή πραγματικότητα. Η ιστορική πόλη, ως πόλη της νομιμοποίησης, είναι ιδεολογική έπεξεργασία, συνειδητά ιδεολογική έπεξεργασία. Γι' αυτό και είναι παραδειγματική, όπως ανέλυσα πιο πριν.

Έτσι και οι δύο αυτές πόλεις, έκείνη της ιστορίας και έκείνη της πραγματικότητας, εμπλέκονται μέσα στον Λέ Κορμπιζιέ και, ανάλογα μέ τις αποδεικτικές ανάγκες, δημιουργείται ένα αποτέλεσμα πού είναι τότε ουτοπία — πού δέν σημαίνει αυθαιρεσία — και τότε εμπειρική ή μη φαινομενολογία — πού δέν σημαίνει υποχρεωτικά και έπιστημονικότητα.

Έπίλογος

«Οί εικονολάτρες»

ADA. 8 — Στο βιβλίο του *Η διακοσμική τέχνη σήμερα* ο Λέ Κορμπιζιέ γράφει: «Ο Λένιν είναι καθισμένος στην Ροτόνα, σέ ψάθινη καρέκλα». [«Η σκηνή είναι προπολεμική» — Σημ. του Λέ Κορμπιζιέ. Πλήρως στον καφέ του 20 δεκάρες, έδωσε φιλοδώρημα μιά δεκάρα. Ήπιε (τόν καφέ του) σέ μικρό φλιτζάνι από άσπρη πορσελάνη. Φοράει ένα καπέλο «μελόν», τό κολάρο του γυαλίζει και είναι άσφαλάκωτο. Γράφει επί ώρες πάνω σέ χαρτιά γραφομηχανής.

Τό μελανοδοχείο του είναι γυαλιστερό και στρογγυλό, από κοινό γυαλί μπουκαλιού. Έτοιμάζεται νά κυβερνήσει έκαστό έκαστομύρια ανθρώπους». Πάνω άπ' αυτή τή φράση ο Λέ Κορμπιζιέ έχει βάλει τή φωτογραφία, χωρίς σχόλιο, του άντι-Λένιν: ο Λουδοβίκος ΙΔ' (ζωγραφική του Ριγκό). Φοράει περούκα, γούνες, κορδόνια κ.λπ. Γραμμένη και σελιδοποιημένη στό 1922, ή φράση και ή εικόνα αποτελούν ένα καλό παράδειγμα χειρισμού ιστορίας και πραγματικότητας. Γιά τις ανάγκες της μάχης γιά τή νέα αρχιτεκτονική, ο Λένιν γίνεται μοντέλο σέ φιγουρίνι, και μάλιστα άπολιτικό μοντέλο.

Αυτό πού δέν λύνει ο Λέ Κορμπιζιέ είναι άν τελικά ο Λένιν θά κυβερνήσει 100 έκαστομύρια ανθρώπους έπειδή τά αντικείμενα πού χρησιμοποιεί είναι νέου στίλ ή άν χρησιμοποιεί νέου τύπου αντικείμενα έπειδή θά κυβερνήσει 100 έκαστομύρια ανθρώπους.

Και όμολογώ πώς τό πρόβλημα μένει ακόμα άνοικτό!

1. *Cahiers de la Recherche Architecturale*, άρ. 12, 1983. J. Abram. σελ. 8.
2. *Esprit Nouveau*, άρ. 25: «Τό μάθημα της μηχανής».

* Τό θέμα του άρθρου αυτού, μέ αρκετές αλλαγές, αποτέλεσε τή βάση μιάς διάλεξης στό Σεμινάριο του ΤΕΕ (3 Μαΐου 1983).

Ἡ Χημεία στήν προεπαναστατική περίοδο

τοῦ Βασίλη Παπᾶ

Ἐνα ἀπό τὰ στοιχεῖα πού συνέβαλαν στήν πνευματική ἀφύπνιση τῶν ὑπόδουλων Ἑλλήνων εἶναι ἀναμφίβολα ὁ μέγας ἀριθμός τῶν ἐκδόσεων πού κατέκλυσαν τόν ἑλληνικό χώρο στά προεπαναστατικά χρόνια, καί εἰδικότερα στήν περίοδο 1750-1821. Στίς ἐκδόσεις αὐτές σημαντική θέση κατέχουν τὰ βιβλία τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν. Βιβλία πού μεταφέρουν τή φυσική σκέψη καί ἐπιστήμη καθῶς καί τήν ἐξελικτική της πορεία ἀπό τόν εὐρωπαϊκό στόν ἑλληνικό πολιτισμικό χώρο.

Τό βιβλίον, πού ἀναφέρεται στή Χημεία, ὡς αὐτόνομη ἐπιστήμη, ἐμφανίζεται μόλις στήν πρώτη δεκαετία τοῦ 19ου αἰώνα, μέ τή *Χημική Φιλοσοφία* τοῦ Ἀνθίμου Γαζή καί τήν *Ἐπιτομή τῆς Χημείας* τοῦ Κ.Μ. Κούμα. Παρακολουθώντας, μέσα ἀπό τὰ βιβλία τῆς περιόδου, τήν ἐξέλιξη τῆς χημικῆς σκέψης, ὅπως αὐτή συνυπάρχει καί ἀναπτύσσεται παράλληλα μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης, θά προσπαθήσουμε νά προσδιορίσουμε τήν πορεία συγκρότησης τῆς Χημείας ὡς ἐπιστήμης στόν ἑλληνικό χώρο.

Α. Πρώμη περίοδος

Ἡ ἐμφάνιση τῆς Χημείας, στόν εὐρωπαϊκό χώρο, προσδιορίζεται κατὰ τή δευτέρα πενηταετία τοῦ 17ου αἰώνα. Προηγούμενος ἡ ἀλχημεία, μέ τήν ἀναζήτηση τῆς φιλοσοφικοῦ λίθου καί μέ τίς θεωρίες τοῦ Παράκελσου, «... ἐμπόδισε δύο ὁλοκλήρους αἰῶνας τῆς ἀληθινῆς Χημείας τήν προκοπήν, ἄν καί ἐγίναν εἰς τούτου τοῦ χρόνου τό διάστημα καί τινες ὠφέλιμοι ἀνακαλύψεις χημικαί, τῶν ὁποίων μέγα μέρος ἠκολούθησε κατὰ συμβεβηκός, καί ὄχι διότι εἶχον οἱ Ἀλχημικοὶ ἐκεῖνοι σκοπόν νά συμπληρώσωσι τήν ἀληθινήν ἐπιστήμην, ἡ ὁποία ἀκόμη δέν ὑπῆρχε πραγματικῶς».¹

Τίς πρώτες ἐμμεσες ἀναφορές σέ θέματα χημείας, στόν ἑλληνικό χώρο, συναντᾶμε στά βιβλία Φυσικῆς πού κυκλοφοροῦν κατὰ τή δευτέρα πενηταετία τοῦ 18ου αἰώνα. Ἡ Χημεία συνυπάρχει μέ τή φυσική σκέψη, ὡς μέρος τῆς φιλοσοφικῆς ἀντίληψης γιά τή φύση, τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας. Στό *Περὶ γενέ-*

σεως καί φθορᾶς κατ' Ἀριστοτέλην, πού ἐξέδωσε ὁ Θεόφιλος Κορυδαλέας τό 1780 στή Βενετία, εἰσάγονται κάποιες «χημικές» ἔννοιες, ὅπως: τί εἶναι σύνθετα καί ἀπλά σώματα, τί εἶναι ἡ σύνθεση καί ἡ ἀνάλυση, ποιές οἱ ιδιότητες τῆς ὕλης κτλ.

Μέ τό ἴδιο πνεῦμα προσεγγίζει καί ὁ Νικηφόρος Θεοτόκης τό πρόβλημα τῆς σύνθεσης καί ἀνάλυσης τῶν στοιχείων: «... ἡ μέν γένεσις τῶν σωμάτων ἔνωσις, συνάφεια, καί σύνθεσις, σμικρῶν μεριδίων ἐστίν· ἡ δέ φθορά, χωρισμός, διαίρεσις καί λύσις».²

Τό πρώτο ρήγμα στήν ἀριστοτελική θεώρηση τῶν φυσικῶν φαινομένων ἐπιχειρεῖ ὁ Χριστόδουλος Παμπλέκος ἀπό τήν Ἀκαρνανία στό *Περὶ Φιλοσόφων, Φιλοσοφίας, Φυσικῶν, Μεταφυσικῶν, Πνευματικῶν καί Θεῶν Ἀρχῶν* (Βιέννη 1786) ὅπου μεταφέρει στόν ἑλληνικό χώρο «τίς προωθημένες ἀπόψεις τοῦ γαλλικοῦ ἐγκυκλοπαιδισμοῦ».³ Παρουσιάζει τίς φιλοσοφικές καί ἐπιστημονικές θέσεις τῶν νεότερων (Bacon, Descartes, Fontenelle, Copernicus, Galilei, Huyghens, Newton καί ἄλλων), καί προσεγγίζει τή φυσική ἐπιστήμη μέ τὰ μεθοδολογικά ἐργαλεῖα τοῦ πειράματος καί τῆς παρατήρησης: «... ἡ πείρα καί ἡ παρατήρησις ἐξετάθησαν κατὰ μακρόν περισσότερο, παρά εἰς ὄλους τοὺς παρελθόντας αἰῶνας, καί ἡ φυσική, φυσική ἱστορία καί χημεία ἐπλουτίσθησαν μεταξύ τινῶν δεκαετηρίδων μέ ἀπείρους νέους ἀνακαλύψεις, τὰς ὁποίας ὁ Πλάτων καί ὁ Ἀριστοτέλης ἤθελαν νομίσει καρπὸν πολλῶν χιλιάδων ἐτῶν».⁴

Ἡ δημοσίευση τῶν νέων πειραμάτων, οἱ ἀνακαλύψεις, ἡ μελέτη

τῆς Χημείας στά πανεπιστήμια καί στίς ἀκαδημίες τῆς Εὐρώπης, τό πλῆθος τῶν ἐκδόσεων πού ἀναφέρονται σ' αὐτήν, δέν ἀφήνουν ἀδιάφορους τοὺς Ἑλληνες λόγιους, πού ἐπιχειροῦν νά μετακενώσουν στόν ἑλληνικό χώρο τή χημική σκέψη: «... Πανταχόθεν εισρέουσιν Ἐφημερίδες καί Χρονικά τῆς χημικῆς μέ νέας εἰδήσεις, καί νέα πειράματα· καθ' εἰς κυλίνει τόν λίθον του διά νά συνεισφέρει κ' αὐτός τι εἰς τό κοινόν (...) καί βλέπει τινὰς αὐτήν τήν Ἐπιστήμην νά προχωρῇ μέ γιγαντιαία πηδήματα».⁵

Β. Περίοδος ἀνάπτυξης τῆς Χημείας

Ἡ «χρυσή ἐποχή» ἀνάπτυξης τῆς Χημείας στόν ἑλληνικό χώρο εἶναι ἀναμφισβήτητα ἡ περίοδος 1800-1821. Κυκλοφοροῦν δύο αὐτόνομες ἐκδόσεις: «Ἡ Χημική Φιλοσοφία ἢ στοιχειώδεις ἀλήθειαι τῆς νεωτέρας Χημικῆς, νεωτέρᾳ τινι μεθόδῳ τεταγμέναι ὑπὸ Ἀ.Φ. Φουρκρού. Ἐκγρακισθεῖσα μετὰ προσθήκης καί τινων Σημειωμάτων ὑπὸ Θεοδοσίου Μ. Ἡλιάδου. Ἐπιδιορθωθεῖσα καί τύποις ἐκδοθεῖσα ὑπὸ ΑΝΘΙΜΟΥ ΓΑΖΗ, Βιέννη 1802».⁶ καί ἡ

1. Κ.Μ. Κούμα, *Χημείας ἐπιτομή*, Βιέννη 1808, σ. κδ'.

2. Ν. Θεοτόκης, *Στοιχεῖα Φυσικῆς*, Λιψία 1766, σ. 14.

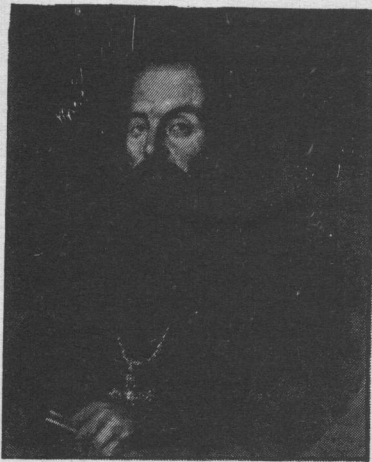
3. Π.Χ. Νούτσος, *Νεοελληνική Φιλοσοφία*, Ἀθήνα 1981, σ. 19.

4. Ἄγγελος Μελισσινός, «Ἱστορία τῶν ἐπιστημῶν ἐπὶ τῆς ΙΗ' ἑκατονταετηρίδος», *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος*, 15 Μαρτίου 1813, σ. 83.

5. Ἀνθ. Γαζή, *Χημική Φιλοσοφία*, Βιέννη 1802, σ. X-XI.

6. Πρωτότυπο: Fourcroy, *Philosophie chimique*, Παρίσι 1792.

«Χημείας Έπιτομή, συγγραφέισα μέν γαλλιστί, υπό Πέτρου Αύγουστου Ἀδήτου, μεταφρασθεῖσα δέ, καί μετά τινων προσθηκῶν ἐκδοθεῖσα, υπό Κ.Μ. Κούμα», Βιέννη 1808.⁷

Ἡ ἔκδοσις τούτων τῶν βιβλίων ἀπό τούς Γαζή καί Κούμα δέν εἶναι μιά τυχαία ἐκδοτική προσπάθεια. Καί οἱ δύο ἀπευθύνονται στούς μαθητές τῶν ἑλληνικῶν σχολείων, καί γι' αὐτό μεταφράζουσι ἀντίστοιχα σχολικά ἐγχειρίδια. «Πρός χρῆσιν τῶν λυκείων τῆς Γαλλίας», διαβάζουμε στή προμετωπίδα τοῦ βιβλίου τοῦ Adet, ἐνῶ τό βιβλίον τοῦ Fourcroy εἶναι τό βιβλίον πού στήν Εὐρώπῃ γνωρίζει ἀλλεπάλληλες ἐκδόσεις: «... οὗτω δέ ἀξιόλογον ἐφάνη τό βιβλίον, ὥστε ἅμα τῷ προκύψαι εἰς φῶς, ὅλα τά πεπαιδευμένα γένη τῆς Εὐρώπῃς ἐσπευσαν νά τό μετενέγκωσι ἐκαστον εἰς τήν ἰδίαν διάλεκτον».⁸ Ὁ Γαζή μετακενώνει στόν ἑλληνικό χώρο «τάς στοιχειώδους ἀληθείας τῆς νεωτέρας χημικῆς», ἐνῶ ὁ Κούμας μεταφράζει τό σύγγραμμα τοῦ Adet ἐπειδή τό θεωρεῖ ἀναγκαῖο καί χρήσιμο γιά τήν ἐκπαίδευσιν τῶν Ἑλλήνων. Ἀναγκαῖα καί χρήσιμα ὅμως, γιά τήν ἀνάπτυξη καί πρόοδο τῆς ἐπιστήμης τῆς Χημείας, εἶναι ἡ διεξαγωγή πειραμάτων. Ὁ Κούμας ἐκτελεῖ στή Σμύρνη πειράματα, πού τά παρακολουθεῖ πλῆθος κόσμου μέ περιέργεια καί θαυμασμό, καί θεωρεῖ σκόπιμο νά ἐπισυνάψῃ στή Χημεία του «ἐκθεσιν χημικοῦ ἐργαστηρίου» ἀναφέροντας τά γενικότερα ὄργανα καί σκευάσματα μέ τά συγκροτεῖται ἕνα ἐργαστήριον.

Ἐχοντας λοιπόν ἕνα ἀπαραίτητο ὑπόβαθρον γίνονται οἱ «τῆς Ἑλλάδος ἀγωνιζόμενοι ἀγαθοί ἄνδρες, (...) ἄφ' οὗ κάμωσι τό βιβλίον τοῦτο χρήσιμον εἰς τούς σπουδάζοντας ὁμογενεῖς, θέλουσι βέβαια μᾶς πλουτίσει μέ τελειότερων χημικῶν συ-

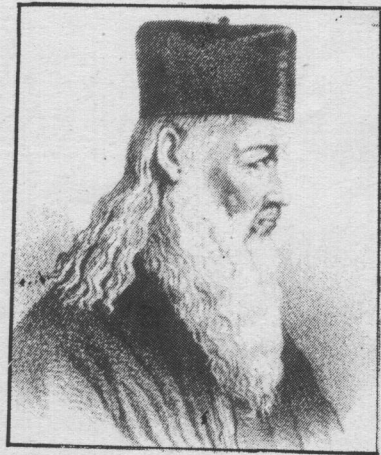
γραμμάτων μεταφράσεις καί ἐκδόσεις».⁹ Καί συνεχίζοντας ὁ Κούμας προτείνει διάφορα ἔργα Χημείας ὅπως τό δεκάτομο *Σύστημα τῶν χημικῶν γνώσεων* τοῦ Fourcroy καί τά *Στοιχεῖα Χημείας* τοῦ Chaptal. Παράλληλα στίς σημειώσεις του ἀναφέρει καί παραπέμπει στά σπουδαιότερα βιβλία καί σέ συγγραφεῖς τῆς ἐποχῆς.¹⁰ Παρόμοιες παραπομπές συναντᾶμε καί στή *Χημική Φιλοσοφία* τοῦ Ἀνθίμου Γαζή.¹¹

Ἐκτός ἀπό τίς δύο ἐκδόσεις Χημείας, ἐκτενέστατα κεφάλαια γιά τή νέα ἐπιστήμη βρίσκονται στά τρία βιβλία φυσικῆς πού ἐκδίδονται τό 1812. Τή «Φυσική πειραματική» τοῦ Κ. Βαρδαλάχου, τή «Σύνοψη Φυσικῆς» τοῦ Κ.Μ. Κούμα καί τήν «Ἐπιτομή Φυσικῆς» τοῦ Δ. Δάρβαρη. Ἐπίσης κεφάλαια ἀναφερόμενα στή Χημεία συναντοῦμε στό βιβλίον τοῦ Κ.Μ. Κούμα «Σειρά στοιχειώδους τῶν μαθηματικῶν καί φυσικῶν πραγματειῶν», Βιέννη 1807, στή «Δημιώδη Φυσική» τοῦ 1810, στή «Γραμματική τῶν φιλοσοφικῶν ἐπιστημῶν» τοῦ Ἀνθ. Γαζή, Βιέννη 1799, ὅπως καί μέ τή μορφή ἄρθρων καί ἀνταποκρίσεων στό περιοδικό *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος*.

Οἱ νέες φιλοσοφικές ἀντιλήψεις γιά τή Χημεία, ἡ συστηματοποίηση τῶν γνώσεων καί ἡ δημιουργία μεθολογίας καί ὀνοματολογίας τῶν χημικῶν ἐνώσεων ἀπό τόν Lavoisier, δίνουν στούς Ἕλληνες λόγιους ἕνα ἐπεξεργασμένο ὕλικό γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς χημικῆς σκέψης. Τό μεθοδολογικό ἐργαλεῖο προσέγγισης καί ἐξήγησης τῶν φαινομένων στό μικρόκοσμο εἶναι ἡ σύνθεσις καί ἡ ἀνάλυσις: «Ἀμφότεροι αὐταί αἱ ἐργασίαι, ἀποτελοῦσι ἕνα χωριστόν μέρος τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης, ἡ ὁποία λέγεται Χημική».¹² Αὐτούς, λοιπόν, τούς δύο δρόμους πορεύεται κάθε χημικός, στήν προσπάθειά του «... νά γνωρίσῃ τήν ἐσωτερικήν καί ἀμοιβαίαν ἐνέργειαν ὄλων τῶν σωμάτων τῆς γῆς».¹³

Ἄν ὅμως ἡ σύνθεσις καί ἡ ἀνάλυσις εἶναι μέθοδοι πρόσβασης στό λαβύρινθο τῶν χημικῶν ἐνώσεων, τό αἴτιον δημιουργίας αὐτῶν τῶν ἐνώσεων εἶναι ἡ ἐπίδρασις ἐλκτικῶν δυνάμεων μεταξὺ τῶν στοιχείων: «Ἡ ἀνάλυσις καί ἡ σύνθεσις διά δύο ὄν τελοῦνται δυνάμεων, τῆς τε ἀποχωρίζουσας ἀλλήλων τὰς ἀρχάς, εἴτ' οὖν τὰ συνθετικά σώματός τινος μόρια, ἦν καλοῦμεν ἀποκροστικῆν, καί τῆς ἐξ ἐναντίας αὐτά συναπτούσης, ἦν καλοῦμεν ἐφέλκυστικῆν, ἢ συνεκτικῆν».¹⁴

Ἀπό τίς δυνάμεις λοιπόν τῆς κλασικῆς μηχανικῆς (Newton), καί τῆς οὐράνιας μηχανικῆς (Kepler),

περνᾶμε στίς ἀλληλεπιδράσεις τῶν μορίων καί ἀτόμων, στό μικρόκοσμο, ὅπου καί τά ἀποτελέσματα εἶναι διαφορετικά. Ἡ βαρύτητα, π.χ., εἶναι ἀντικείμενο πού τό διερευνᾷ ἡ φυσική, ἐνῶ ἡ χημική συγγένεια εἶναι ἀντικείμενο τῆς Χημείας. Ὁ Βαρδαλάχος ἐπεξηγεῖ τόν διαχωρισμό μεταξὺ τῶν φυσικῶν καί χημικῶν φαινομένων: «... Ὁταν ἡ ἐνέργεια αὐτή δέν μεταβάλλῃ τήν τοῦ σώματος κατάστασιν, γίνεται ὑποκείμενον τοῦ ἰδίου λεγόμενου φυσικοῦ· εἰ δέ καί μεταβάλλῃ τήν φύσιν, καί κατάστασίν του, εἶναι τό ὑποκείμενον τοῦ χημικοῦ».¹⁵ Καί ἀναφέρει σειρά νόμων γιά τίς χαρακτηριστικές ιδιότητες τῶν σωμάτων, καί γιά τό πῶς μεταβάλλονται αὐτές, γιά τόν τρόπο σύνδεσης ὁμοειδῶν καί ἑτεροειδῶν μορίων καί γιά τούς διαφορετικούς βαθμούς συγγένειας (σ.σ. σθένος) μεταξὺ τῶν ἀτόμων.

Σ' αὐτή τή σύντομη παράθεσις ἀ-

7. Πρωτότυπο: Pierre - Auguste Adet, *Lecons élémentaires de chimie, a l'usage des lycées, ouvrage rédigé par ordre du gouvernement*, Παρίσι 1804.

8. Ἀνθ. Γαζή, *Χημική Φιλοσοφία*, Βιέννη 1802, σ. ΧΙ.

9. Κ.Μ. Κούμα, *Χημείας ἐπιτομή*, Βιέννη 1808, σ. γ'.

10. Ἐνδεικτικά: Fourcroy, *Système des connoissances chimiques*, Παρίσι 1798 - Gren, *Chemie, Einleitung* - Lavoisier, *Traité élémentaire de chimie*, Παρίσι 1793 - Chaptal, *Éléments de chimie*, Παρίσι 1803.

11. Ἐνδεικτικά: Gren, *Grundriss de chimie, Einleitung* - Fourcroy, *Système des connoissances chimiques* - Scherrer, *Journal der chemie*, Leipzig 1798.

12. Δ. Δάρβαρη, *Ἐπιτομή Φυσικῆς*, Βιέννη 1812, σ. 131, τόμ. Α'.

13. Κ.Μ. Κούμας, *Χημείας ἐπιτομή*, Βιέννη 1808, σ. η'.

14. Κ.Μ. Κούμας, *Σειρά στοιχειώδους τῶν μαθηματικῶν καί φυσικῶν πραγματειῶν*, Βιέννη 1807, σ. 164-165.

15. Κ. Βαρδαλάχος, *Φυσική πειραματική*, Βιέννη 1812, σ. 28.

ποσπασμάτων, βλέπει κανείς τό πνεύμα της χημικής επιστήμης, τήν πορεία συγκρότησής της, τίς μεθόδου προσπέλασης στά φυσικά προβλήματα. Βλέπει τή χημική σκέψη μέσα από τά βιβλία τής Χημείας ή τά κεφάλαια γιά τή Χημεία πού υπάρχουν στίς τρείς *Φυσικές* του 1812 καί περιέχουν τίς μέχρι τότε νεωτερίζουσες απόψεις, όπως διατυπώθηκαν από τούς μεγάλους Εύρωπαϊούς χημικούς τής εποχής: «Οπαδοί δέ και συνεργοί τής δόξης του Λαβοϊσιεριού εϋθύς έγιναν πολλοί περίφημοι Γάλλοι χημικοί, Γυίτων, Μαρβεάου, Βερθόλλετος, Φουρκρόιος, Χαπτάλιος καί άλλοι».¹⁶

Έτσι, ο Κούμας στή *Φυσική* του μεταξύ των άλλων παραπέμπει στον φυσικό Ηαϋύ, του οποίου οί χημικές και κρυσταλλογραφικές μελέτες των ορυκτών είναι πρωτοποριακές γιά τήν εποχή του.¹⁷ Επίσης στά κεφάλαια χημείας στή *Φυσική πειραματική* του Βαρδαλάχου, υπάρχουν παραπομπές σε γνωστά έργα τής εποχής.¹⁸ Στο βιβλίο δέ *Γραμματική των φιλοσοφικών επιστημών* του Άγγλου Β. Martin ο μεταφραστής Άνθ. Γαζής θεωρεί σκόπιμο νά προσθέσει παραρτήματα «περί άέρος», «περί φλογιστού» «περί φωτιστικού», «περί καύσεως», αναπτύσσοντας τίς σύγχρονες επιστημονικές αντιλήψεις των νεότερων χημικών.

Παρατίθεται λοιπόν ένα πλούσιο υλικό γιά μελέτη καί καλούνται οί Έλληνες νά ερευνήσουν καί νά εμβαθύνουν στά μυστήρια τής φύσης: «... Θέλετε γενή ικανοί ν' αποδίσετε, κατά τήν θεωρίαν των σημερινών σοφών τής Εύρώπης, τούς λόγους πολλών φαινομένων, νά ήξεύρετε τά συστατικά των σωμάτων μέρη, τάς συνθέσεις αυτών καί τάς διαλύσεις, καί νά μήν επαπορήτε πλέον παρ' όσον πρέπει, εις όσα συμβαίνουσι καθ' ήμέραν φυσικά συμπτώματα».¹⁹

Οί Έλληνες λόγιοι επιχειροϋν τώρα μέ όπλα τή λογική καί τίς κατακτήσεις τής επιστήμης νά συνεισφέρουν στήν κατανόηση καί επίλυση των φυσικών προβλημάτων. Δημιουργοϋνται οί προϋποθέσεις γιά στοιχειώδη επιστημονικό διάλογο. Σ' αυτό συνεισφέρει τό περιοδικό *Έρμής ο Λόγιος*, Βιέννη 1811 - 1821. Στίς στήλες του πρωτοεμφανίζονται οί νεωτερίζουσες ιδέες τής Εύρώπης, ανακοινώνονται, μεταξύ άλλων, νέες χημικές ανακαλύψεις, δημοσιεύονται ανταποκρίσεις επιστημονικού περιεχομένου από τή Σμύρνη, τό Παρίσι, τή Βιέννη, τό Βουκουρέστι. Παρου-

σιάζονται διατριβές καί επιστημονικές διαμάχες, όπως γιά τό «φλογιστόν», πού άπασχόλησε τό περιοδικό δλόκληρο τό 1813.²⁰

Παρουσιάζονται βιβλιοκριτικές καί άγγελίες έκδοσης βιβλίων. Σέ τρείς διαφορετικές περιόδους δημοσιεύονται άγγελίες έκδοσης βιβλίων Χημείας: α) ή άγγελία του Διονυσίου Πύρρου γιά τήν έκδοση τής ορυκτολογίας του (1 Αύγουστου 1812, σ. 225-226), β) ή άγγελία γιά τήν έκδοση τής Χημείας του L.J. Thénard από τό Ν. Βάμβα (1 Ιουνίου 1817, σ. 251-252), καί γ) ή άγγελία των Στυλ. Σπαθή καί Κυρ. Έλαιώνα γιά τή μετάφραση καί έκδοση τής Χημείας του J.M. Branthome (15 Μαΐου 1819, σ. 392).

Οί έκδόσεις αυτές προορίζονται γιά παιδευτικούς σκοπούς. Η ελληνική παιδεία χρειάζεται άπλά καί κατανοητά συγγράμματα πού νά εισάγουν τό μαθητή στήν αναπτυσσόμενη επιστημονική σκέψη τής Δύσης. Έτσι υπάρχουν καί αντιρρήσεις γιά τό κατά πόσον αυτά τά συγγράμματα πληροϋν τούς παραπάνω σκοπούς. Οί Κ.Β. (σ.σ. Κανέλος καί Βογορίδης;) σε επιστολή τους πρós τό περιοδικό (6/6/1818) μέ βιβλιογραφικά καί κριτική γαλλικών βιβλίων σημειώνουν: «... του Thénard τό "Traité de chimie élémentaire théorique et pratique", είναι καθ' έαυτό αξιόλογον, πλήν ήμπορεί τινάς ν' άποφασίση νά τό μεταχειρισθῆ ως διδακτικόν βιβλίον εις τά σχολεία μας;».²¹

Συμπεράσματα

Μέ τή σύντομη αυτή περιοδολόγηση στίς έκδόσεις περί Χημείας στά προεπαναστατικά χρόνια, βλέπουμε ότι οί επιστήμες προσελκϋουν τούς Έλληνες λόγιους, πού προσπαθοϋν νά μεταλαμπαδεϋσουν τό εϋρωπαϊκό επιστημονικό πνεύμα στον ελληνικό χώρο. Τό εϋρωπαϊκό επιστημονικό πνεύμα πού είναι ταυτόχρονα καί ριζοσπαστικό, άφου καταδεικνύει τή φυσική νομοτέλεια, αναπτύσει τήν κριτική σκέψη καί άφαιρετική ικανότητα του άτόμου, οδηγεί τό πνεύμα από τίς συγκεκριμένες έννοιες του μακρόκοσμου, καί κλονίζει τά θεμέλια τής θρησκοληγίας καταπολεμώντας τήν άμάθεια καί τή δεισιδαιμονία. Τά έργα δέ πού μεταφράζουν, δείχνουν ότι δέν έρανίζονται από πανεπιστημιακές έκδόσεις, ούτε προστρέχουν στίς ανακοινώσεις καί τήν άλληλογραφία των άκαδημαϊκών, αλλά ή κύρια κατεύθυνση είναι τό εκπαιδευτικό βιβλίο τής

Εύρώπης, καί αυτό προσπαθοϋν νά φέρουν στον ελληνικό χώρο. Καί τοϋτο, γατί γνωρίζουν ότι ή άφύπνιση των υπόδουλων Έλλήνων καί ή άπόκτηση ένθνικής συνείδησης περνά πρώτα καί κύρια από τήν πνευματική άφύπνιση. Άφύπνιση πού καλλιεργείται στά ελληνικά πολιτισμικά κέντρα τής εποχής, εκεί πού υπάρχουν εκπαιδευτήρια, στή Σμύρνη, τό Βουκουρέστι, τίς Μηλιές, τίς Κυδωνίες κ.λπ.

Η δυσκολία όμως άνεύρεσης πηγών πού νά άπαντοϋν μέ βεβαιότητα στό έρώτημα τής διακίνησης ή όχι των παραπάνω βιβλίων, καί κατά πόσο αυτά έγιναν κτήμα κάποιου συνόλου άτόμων, καί όχι μιās κάποιας πνευματικής ήγεσίας, συνεπάγεται τήν παραπέρα μελέτη του θέματος.

Μόνο μέ τή μελέτη των χειρόγραφων κειμένων τής Χημείας, πού στήν πλειοψηφία τους είναι σημειώσεις μαθητών ή δασκάλων, θά μporέσουμε νά προσεγγίσουμε τό πρόβλημα στό σύνολό του καί νά δοϋμε άν ή χημική σκέψη, πέραν των συγκεκριμένων βιβλίων, πέραν των περιεργων πειραμάτων, όπου καί άν έγιναν, καλλιεργήθηκε καί καρποφόρησε στον ελληνικό χώρο.

16. Κ.Μ. Κούμας, *Χημείας έπιτομή*, Βιέννη 1808, σ. λ'.

17. Abbé René - Just Haüy, *Essai d' une théorie sur la structure des cristaux*, Παρίσι 1783.

18. Ένδεικτικά: Jean André de Luc, *Recherches sur les modifications dell' atmosphere*, Γενεύη 1772. Laplace, Lavoisier, *Memoire sur la chaleur*, Παρίσι 1780.

19. Κ.Μ. Κούμας, *Χημείας έπιτομή*, Βιέννη 1808, σ. ξε'-ξε'.

20. Βλ. *Φυσικό Κόσμο*, Β. Παππά, «Οί φυσικές επιστήμες καί τά προεπαναστατικά περιοδικά», τεϋχος 83.

21. *Έρμής ο Λόγιος*, 1η Αύγουστου 1818, σ. 425.

Μέ αφορμή τήν έκθεση Μαγιακόφσκι: Τά τέσσερα παράδοξα τῆς ρωσικῆς πρωτοπορίας

τοῦ Γιώργου Τζιρτζιλάκη

Τά τελευταῖα δεκαπέντε χρόνια παρουσιάστηκε αὐξημένο τό ἐνδιαφέρον τῆς σύγχρονης ἱστοριογραφίας ἀλλά καί τοῦ εὐρύτερου κοινοῦ, γιά τή ρωσική πρωτοποριακή τέχνη τῶν δύο πρώτων δεκαετιῶν τοῦ αἰῶνα μας. Σέ πολλές εὐρωπαϊκές χώρες, στήν Ἀμερική ἀλλά καί στήν ἴδια τήν ΕΣΣΔ (ὅπου παραμένουν ἀκόμα — ἀδικαιολόγητα — ἀπροσπέλαστα σημαντικά ἀρχεῖα καί συλλογές ἔργων τέχνης τῆς ἐποχῆς), ὀργανώθηκαν μεγάλες ἐκθέσεις, ἐνώ πολλοί ἱστορικοί καί ὁμάδες ἐρευνητῶν ἀσχολήθηκαν μέ τό θέμα δημοσιεύοντας πληθώρα μελετημάτων. Μέσα ἀπό τό ἐνδιαφέρον τους αὐτό, διανοούμενοι καί κοινὸ εἶδαν συχνά τοὺς ἑαυτοὺς τους νά καθρεφτίζονται στίς καλλιτεχνικές ἀναζητήσεις, στίς ἐλπίδες καί στίς διαψεύσεις τῆς σοβιετικῆς Ρωσίας τῶν προεπαναστατικῶν καί τῶν πρώτων μετεπαναστατικῶν χρόνων. Γρήγορα ὁμως οἱ ἀρχικές συνιστώσες διασπῶνται καί φτάνουμε ἔτσι στό σπάσιμο τοῦ καθρέφτη ὅπου οἱ κομματιασμένες μυθολογίες γεννοῦν νέα ἐρωτήματα καί ἀποκαλύπτουν νέες ἀγνωστες καί ἀνεξερεύνητες περιοχές.

«Ὁ θάνατός μου δέν εἶναι τρόπος (δέν τόν συμβουλεύω σέ ἄλλους)· μά δέν ἔχω διέξοδο. Τό ἐπεισόδιο θεωρεῖται λήξαν, καθῶς λένε».

Μαγιακόφσκι

Δέν θά μπορούσαμε ὁμως νά ποῦμε ὅτι τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τή χώρα μας, ὅπου μέχρι σήμερα, μιά κουλτούρα ὅπως αὐτή τῆς ρωσικῆς πρωτοπορίας, κορεσμένη ὅσο καμία ἄλλη ἀπό μυθολογίες, ἀντιμετωπίζεται ἀκόμα μέ ἕναν γερασμένο μυθοποιητικό τρόπο. Τά θαμπωμένα μάτια καί ἡ ρητορικότητα τῶν προσεγγίσεων ἐξουδετερώνουν τήν ἐξαιρετικά σύνθετη καί ἀντιθετική φύση τῆς μετατρέποντάς τιν συνήθως σέ ἕνα ἀν-ιστορικό ἢ ὑπερ-ιστορικό πρότυπο πού παγιδεύει ἱστορικά τίς σημασίες του. Καί μ' αὐτή τήν ἐννοια, μᾶλλον τίποτα τό καινούριο δέν πρόσθεσε στή συζήτηση ἢ τόσο ἐνδιαφέρουσα ἐκθεση ντοκουμέντων ἀπό τή ζωῆ, τό ἔργο καί τήν πολὺμορφη δράση ἐνός ἀπό τά πιό «ζωηρά παιδιὰ» τῆς ρωσικῆς πρωτοπορίας, τοῦ Βλαδὶμηρου Μαγιακόφσκι, πού παρουσιάστηκε πρόσφατα μ' ἕναν κάπως πρόχειρο καί φτωχὸ τρόπο στό Πνευματικό Κέντρο τοῦ δήμου Ἀθηναίων (στήν πραγματικότητα πρόκειται γιά τήν ἐκθεση «Εἴκοσι χρόνια δουλειᾶς» πού ὁ ἴδιος ὁ ποιητής εἶχε ὀργανώσει λίγο πρὶν αὐτοκτονήσει). Νάλιοιπὸν μιά ἀφορμὴ γιά νά ἐπανέλθουμε στό θέμα.

1. Καταρχὴν θά πρέπει νά ὑπενθυμίσουμε ὅτι ἡ ρωσική πρωτοπορία δέν ἦταν κάτι τό αὐστηρά ἐνιαῖο καί ἀρραγές. Στό ἐσωτερικὸ τῆς συνυπῆρχαν αἰσθητικές θεωρήσεις καί ἀντιλήψεις διαφορετικές, ἂν ὄχι ἀντίπαλες. Ἐκεῖνο ὁμως πού κυρίως ἐνώνει τήν πολυφωνική ποίηση τῆς πόλης τοῦ Μαγιακόφσκι, τήν τυποεκφραστική καί ἡχοεκφραστική ποίηση τῶν φουτουριστῶν, τοὺς γλωσσικούς πειραματισμούς τῶν Μπουρλιούκ καί Κρουτσένιχ, τήν αὐτόνομη λέξη τοῦ Χλέμπνικοφ, τό κινηματογραφικό-μάτι τοῦ Βερτόφ, τό μοντάζ τῶν ἀτραξιῶν τοῦ Ἀϊζενστάιν, τίς θεατρικές ἀναζητήσεις τοῦ Μέγιερχολντ, τήν ἀρχιτεκτονική τῶν Μέλνικοφ καί Λεονίντοφ, τή μυστικιστική ἀναγωγή τῆς ἀπουσίας τοῦ ἀντικειμένου σέ καθαρή εἰκόνα τοῦ Μάλεβιτς, τή ζωγραφική ὡς σύνθεση καθαρῶν σημείων τοῦ Ἐλ Λισίτσκι, τήν κουλτούρα τῶν ὑλικῶν καί τή σύνδεση τέχνης καί παραγωγῆς τῶν Τάτλιν καί Ροντσένκο εἶναι ἡ Ἐπανάσταση. Ἡ Ἐπανάσταση ἀποτελεῖ τήν ἀναγνωριστική συνισταμένη γύρω ἀπό τήν ὁποία θεμελιώνονται καί μορφοποιούνται ὅλες οἱ ὑποθέσεις καί οἱ πειραματισμοί

της ρωσικής πρωτοπορίας.

Η μορφολογική επαναστατικοποίηση της τέχνης ταυτίζεται με την κοινωνική επαναστατικοποίηση της ζωής. «Ο άκρατος φορμαλισμός με την άκραία πολιτικοποίηση. Η αναζήτηση του απόλυτου στην τέχνη με την αναζήτηση του απόλυτου στη ζωή. «*Η επανάσταση του περιεχομένου* — έγραφε το 1918 ο Μαγιακόφσκι — *σοσιαλισμός, αναρχία είναι ακατανόητη χωρίς την επανάσταση της μορφής, τον φουτουρισμό*».

Η κοινή επιδίωξη όλων των πρωτοποριών να αλλάξουν τη ζωή, αυτή τη φορά φαινόταν ότι μπορούσε να γίνει *ιστορική* πραγματικότητα. Γιατί μόνο μέσα από τη συνεχή μορφολογική αναζήτηση ή τέχνη μπορεί να μπει ξανά στην ιστορία, να επανασυνδεθεί με την πραγματικότητα, να απεικονίσει τη νέα της μορφή και (γιατί όχι;) να την οργανώσει. Μόνο τότε ή σημασιολογική μετάθεση και ή αποσύνθεση των λογικοσυντακτικών συνδέσεων των λέξεων, οι φωνολογικοί μετατονισμοί και ή καταστροφή των ρυθμικών και μετρικών κανόνων, ή έκμηδενιση και ή διάλυση των παραδοσιακών συμβολικών φορτίσεων της γλώσσας, μπορούν να γίνουν ο νέος ποιητικός λόγος της νέας παγκόσμιας παλιγγενεσίας. Μόνο τότε ή *Επανάσταση* μπορεί να βγει από το σώμα της και να γίνει γλωσσολογικό υλικό. «*Είμαστε περισσότερο απασχολημένοι με τη λέξη* — έλεγαν το 1913 οι Χλέμπνικοφ και Κρουτσένιχ — *και όχι με την «ψυχή»*: *αυτή ή τελευταία πέθανε σε μοναξιά και τώρα εξαρτάται από μας να δημιουργήσουμε μια νέα*». Μόνο με την *«ανάσταση της λέξης»*, όπου το καθαρτήριο μέλλον συναντά το χάος της προέλευσης του κόσμου και όπου το όνομα, το σημείο και το πράγμα συναντούν το απόλυτο του συμβόλου, μπορούμε να δημιουργήσουμε τη νέα γλώσσα της νέας εποχής. Μόνο στον άχρονο χρόνο του μέλλοντος όπου «φυσάει ο άνεμος των θεών του λόγου» και όπου ή ιστορία παίζει τον ρόλο της Ουτοπίας, μπορούμε να ανακτήσουμε τη χαμένη αυθεντικότητα και τη χαμένη κυριαρχία μας στον κόσμο.

Στό σημείο αυτό προκύπτει και το πρώτο παράδοξο της ρωσικής πρωτοπορίας: Η μορφολογική *αυτονομία* της τέχνης (πειραματισμός των μορφών), τίθεται ως προϋπόθεση της *ετερονομίας* της και μόνο μέσα από την αυτονομία της αυτή μπορεί να φτάσει στην πραγματική ετερονομία. «Όμως ή πραγματοποίη-

ση της επανάστασης θα δείξει σιγά σιγά ότι είναι αδύνατη οποιαδήποτε συμπιλίωση ανάμεσά τους και μοιραία ή δεύτερη θα αφανίσει ολοκληρωτικά την πρώτη.

2. Άλλα εάν για τη ρωσική πρωτοπορία ή αναζήτηση νέων μορφών ταυτίζεται με το μετασχηματισμό των σχέσεων *παραγωγής*, τότε ή καλλιτεχνική παραγωγή είναι συνώνυμο της υλικής παραγωγής. Και αυτό ακριβώς το σημείο είναι εκείνο για το οποίο αναπτύχθηκαν οι περισσότερες και δραματικότερες συγκρούσεις στο έσωτερικό της: *Άπό τη μιά μεριά ή σουπρεματιστική προέλευσης απόλυτη αφαίρεση και δημιουργία ενός κόσμου αποδεσμευμένου από κάθε συγκεκριμένο σκοπό και ανάγκη* («Η δημιουργία συμπληρώνει την πραγματικότητα και γίνεται ανάγκη», έλεγε ο Έλ Λισίτσκι) και από την άλλη ο *κονστρουκτιβισμός* που θέτει το πρόβλημα της *χρησιμότητας* της μορφολογικής έκφρασης. Η τέχνη για το ΛΕΦ, που ένώνει φουτουριστές ποιητές, γλωσσολόγους, σκηνοθέτες, κονστρουκτιβιστές και προντουκτιβιστές σε μιά απόπειρα προσδιορισμού της *λειτουργικότητας* των νέων αισθητικών αναζητήσεων, ταυτίζεται με την παραγωγή υλικών αντικειμένων. Η αρχική άμχανία του καλλιτέχνη προστά στην παραγωγική μηχανή μετατράπηκε γρήγορα σε ταύτισή του με την κοινωνία μέσω της ταύτισής του με αυτή τη μηχανή. Η καλλιτεχνική δημιουργία γίνεται συνώνυμο της υλικής παραγωγής και ο καλλιτέχνης συνώνυμο του τεχνικού της παραγωγής.

Αυτό όμως δεν σημαίνει και το τέλος της παραδοσιακής αντίληψης για την τέχνη; Δεν σημαίνει τη λειτουργική της υπέρβαση; «*Θάνατος στην τέχνη* — έγραφε το 1922 ο Άλεξέι Γκάν στο μανιφέστο του κονστρουκτιβισμού. «*Ετσι μπαινει στη σκηνή ο κονστρουκτιβισμός που είναι το αξιο τέκνο της βιομηχανικής κουλτούρας*». Η παλιά χεικελιανή προφητεία του θανάτου της τέχνης γίνεται τώρα *ιστορική* πραγματικότητα χάρη στη «βιομηχανική κουλτούρα». Η τέχνη όπως και ο σοσιαλισμός είναι *αδιανόητη* μακριά από την τεχνική και ή τεχνική είναι εκείνη που αντικαθιστά το στίλ.

Ο καλλιτέχνης είναι εκείνος που, κατά έναν περίεργο τρόπο, με την αρχή της Μορφής θα βάλει τέρμα στο χάος της παραγωγής, όπως είναι εκείνος που μπορεί να αντιληφθεί πλήρως τη μοντέρνα σημασία της αισθητικής της μηχανής. «Ο

κονστρουκτιβισμός μόνο στην τέχνη — έγραφε ο Μαγιακόφσκι το 1923 — *είναι μηδέν. Ο κονστρουκτιβισμός πρέπει να γίνεται ύγιστη μορφική βιομηχανία όλης της ζωής*». Η μυθοποίηση της μηχανής και του μοντερνισμού φτάνει μέχρι τον νιχιλιστικό περιορισμό της τέχνης στα όρια της *εφαρμοσμένης* τέχνης. Και με αυτή την έννοια ή ρωσική πρωτοπορία γίνεται πρόδρομος αυτού που σήμερα αποκαλούμε *industrial design*.

Αυτή ή νέα σχέση τέχνης και βιομηχανικής παραγωγής θέτει και το πρόβλημα της νέας σχέσης *τέχνης και τεχνικής*. «*Επειδή ή ουσία της τεχνικής δεν είναι τίποτα το τεχνικό* — έγραφε ο Μάρτιν Χάιντεγκερ το 1953 στο *Ζήτημα της τεχνικής* — *χρειάζεται ο ουσιώδης στοχασμός για την τεχνική και ή αποφασιστική αναμέτρηση μαζί της να γίνουν σ' ένα πεδίο που από τη μιά μεριά είναι συγγενές με την ουσία της τεχνικής και από την άλλη της είναι εντελώς ξεχωριστό. Αυτό είναι το πεδίο της τέχνης*».

Όμως παρ' όλους αυτούς τους νεωτερισμούς ή τέχνη παραμένει *ακόμα* προσδεδεμένη στην αρχή της *μίμησης*, με τη διαφορά ότι τώρα ή μηχανή και ή βιομηχανική παραγωγή αντικαθιστούν τη φύση του νατουραλισμού. Και σ' αυτό το σημείο προκύπτει το δεύτερο παράδοξο της ρωσικής πρωτοπορίας: «*Στόν αστικό μύθο της τέχνης* — έγραφε πριν λίγα χρόνια ο Ίταλός ιστορικός Μανφρέντο Ταφούρι — *άπαντα με τον έπισης αστικό μύθο της παραγωγικής εργασίας ως νέας αξίας*». Στην εξύμνηση της τέχνης με την εξύμνηση της εργασίας.

3. Την ίδια αυτή την αρχή της *μίμησης* την ξανασυντάμε και στο γεγονός ότι ο ρωσικός φουτουρισμός είναι μία *κατεξοχήν τέχνη της πόλης*. «*Οι δρόμοι είναι τα καβαλέτα μας, οι πλατείες οι παλέτες μας*» έγραφε ο Μαγιακόφσκι και άλλου: «*οι ζωγράφοι θα μετατρέψουν σε έγχρωμο ούραίο τόξο την γκριζα σκόνη των πόλεων*», «*ή τέχνη παντού: στους δρόμους, στα τράμ, στα εργοστάσια*».

Η ρωσική πρωτοπορία *αναγνωρίζοντας* ως αποκλειστικό πεδίο της καλλιτεχνικής της δράσης την πολυτάραχη ζωή των πόλεων, προσβλέπει σε μιά *ιδιοποίηση* της αισθητικής τους και των νέων μορφολογικών διαλέκτων που αυτή επιβάλλει. Η ταχύτητα των εικόνων και των χρόνων, το στιγμιαίο των εμπειριών, ή συνεχής μετατροπή του πλήθους σε θέαμα του έαυτού του και ο συγχρονισμός των πολλα-

πλών μέσων επικοινωνίας των νέων μεγαλουπόλεων, δημιουργούν νέους όπτικούς κώδικες και μία νέα δυναμική γλώσσα που ή τέχνη πρέπει να αναμετρηθεί μαζί τους.

Πού άλλου μπορούμε να τό δοῦμε καλύτερα αυτό παρά στην πραγματική τέχνη τῆς πόλης, τὴν προπαγάνδα. Τά πολύχρωμα διαφημιστικά πλακάτ γιά τὴν παραγωγή καί τά σκίτσα γιά τούς διάφορους ὀργανισμούς τῶν Μαγιακόφσκι, Ἔλ Λισίτσκι καί Ροντσένκο, τά συνθήματα τῶν προπαγανδιστικῶν τρένων (*agitprop*) καί οἱ ἀφίσες τῶν δρόμων, δείχνουν ὅτι ἡ προπαγανδιστική τέχνη συνιστᾷ μία νέα αισθητική διάσταση.

Ἡ χρήση σ' αὐτὴν μιᾶς γλώσσας καθαρῶν σημείων μετατρέπει τὴ διακόσμηση σέ μαζική επικοινωνία καί ἱερογλυφικό που διαβάζεται ἀπ' ὅλους. Ἡ προπαγάνδα καθίσταται ἕνα ἀπὸ τὰ ἰδανικότερα μέσα γιά τὴ μαζικοποίηση τῶν νέων αισθητικῶν ἀρχῶν καί τῆς νέας καλλιτεχνικῆς γλώσσας τῆς ρωσικῆς πρωτοπορίας. Τά προπαγανδιστικά πλακάτ, οἱ ἀφίσες καί τὰ τεράστια πανό που σκεπάζουν τούς δρόμους, τὰ τρένα, τὰ τράμ καί τῆς ὄψεις τῶν μισογκρεμισμένων κτιρίων, μετατρέπονται σέ καθεαυτοῦ αισθητικό ἀντικείμενο καί ἕνα εἶδος μεταγλώσσας (*metalangage*). Τὴν ἴδια στιγμή που παραπέμπουν στίς σημασίες τους παραπέμπουν καί στὸν ἑαυτὸ τους. Ὁ παραλήπτης τῶν μηνυμάτων τους δὲν πρέπει μόνο νὰ ἐρμηνεύει τὰ σημεῖα καί τὰ σήματά τους μέ τούς κώδικες καί τούς ὄρους τοῦ κόσμου του ἀλλὰ νὰ ἐρμηνεύει καί τὸν κόσμο του μέ τούς δικούς τους νέους κώδικες καί ὄρους. «*Ἡ μορφή δὲν εἶναι πλέον μόνο ἕνα περιβλήμα — ἔγραφε ὁ φορμαλιστής κριτικός Ἀιχενμπάουμ —, εἶναι μία δυναμική καί συγκεκριμένη ὄντοτητα μέ ἕνα καθεαυτὸ περιεχόμενο*».

Ἀπὸ τὴν προπαγανδιστικὴ ἀφίσα μέχρι τὸν ποιητικὸ στίχο, ἀπὸ τὴ θεατρικὴ παράσταση μέχρι τὴν κατασκευὴ βιομηχανικῶν αντικειμένων, ἀπὸ τὴ ζωγραφικὴ παλέτα μέχρι τὸ μάτι τῆς κινηματογραφικῆς μηχανῆς, τὸ πραγματικὸ σκηνικὸ τῆς πόλης εἶναι ἐκεῖνο, που μέ τὸν ἕναν ἢ τὸν ἄλλο τρόπο ἀνεβαίνει καί πάνω σὸ ὅποιο ἀνεβαίνουν ὄλα αὐτά. Καί μόνο μέσα ἀπ' αὐτὸ τὸ σκηνικὸ ἢ καλλιτεχνικὴ δραστηριότητα τίθεται ὡς ὄλότητα τῶν ἐκφραστικῶν μέσων μέ τὴν ὁποία μπορεῖ νὰ πραγματοποιηθεῖ τὸ παλιὸ ρομαντικὸ ὄνειρο ἑνὸς ὀλικοῦ ἔργου τέχνης (*Gesamtkunstwerk*). Καί σ' αὐτὴν τὴν ἀπόπειρα πραγματο-

ποίησης ἑνὸς παλιοῦ ρομαντικοῦ ὄνειρου βρίσκεται τὸ τρίτο παράδοξο τῆς ρωσικῆς πρωτοπορίας.

4. Ἄλλὰ ἄς ἔρθουμε τώρα σὸ «πρόβλημα Μαγιακόφσκι»: Τελευταῖο ποίημα (φράση που δὲν τέλειωσε ποτέ) τοῦ Μαγιακόφσκι ἦταν ὁ πυροβολισμὸς τῆς αυτοκτονίας του. «*Ἀκόμα καί μέσα ἀπὸ τὸν θάνατο ἔκανε ποίηση*» ἔγραφε λίγο μετὰ τὸν θάνατό του ὁ Ρομάν Γιάκομπσον, ἕνας ἀπὸ τούς λίγους που μαζί μέ τὸν Τρότσκι καί τὸν Πάστερνικ μίλησαν μέ σοβαρότητα καί εὐαισθησία γιά τὸ θέμα.

Ἄλλὰ ὁ θάνατος αὐτὸς ἦταν καί τὸ πραγματικὸ τέλος τῆς βιογραφίας τοῦ μεγάλου Ρώσου ποιητῆ; Γιατί ἂν εἶναι ἀλήθεια ὅτι τὸ ἴδιο τὸ αἶσθημα τῆς αὐτοσυντήρησης σπρώχνει μερικὲς φορές στὴν αυτοκτονία, μήπως βρίσκεται ἐδῶ καί ἡ σημασία τοῦ θανάτου του;

Ἡ αυτοκτονία ἀποτελεῖ ἕνα σκοτεινὸ γεγονός τῆς αἰτίας τοῦ ὁποίου μόνον ἕνας ὑπερβολικὰ φτωχὸς ὀρθολογισμὸς μπορεῖ νὰ ἰσχυριστεῖ ὅτι τῆς ἐξάντλει. Πολλὲς φορές αὐτὴ μπορεῖ νὰ εἶναι μία ἀκτίνα φωτός που πέφτει πάνω στὴν ὑπαρξὴ γιά νὰ τὴν κάνει περισσότερο αἰνιγματικὴ καί συγχρόνως νὰ τὴν ἀποσπάσει ἀπὸ τούς εὐκόλους καί ἀπλουστευτικὸς προσδιορισμούς τῆς.

Ἐπὶ ἕνα κείμενο τοῦ Ἀντρέ Μπρετόν που λέει ὅτι ὁ θάνατος τοῦ Μαγιακόφσκι ὀφείλεται στὸν ἔρωτά του. Ἄλλὰ ἂν ἔχει δίκιο ὁ Μπρετόν (καί σίγουρα ἔχει), δὲν ἔχουν ἄδικο οἱ Τρότσκι, Γιάκομπσον καί Πάστερνικ που ἐστιάζουν τὸν θάνατό του στὸν «φυσικὸ» του χῶρο: ἐκεῖνον τῆς ζωῆς τοῦ ποιητῆ καί τῆς ρωσικῆς ἐπανάστασης.

Ἐπὶ ἕνα πράγματι μιᾶ ἀδιάλυτη ἀντιστοιχία τῆς ἐπανάστασης καί τοῦ θανάτου τοῦ ποιητῆ. Ὁ θάνατός του ἦταν τὸ πρῶτο δηλωτικὸ σῆμα μιᾶς ἐποχῆς που, ὅπως ἔλεγε ὁ Γιάκομπσον, ἦταν στραμμένη μέ «πολλὴ ὀρμὴ καί ἀπληστία πρὸς τὸ μέλλον» καί ἄρχιζε νὰ ἀνακαλύπτει πὸς «οὔτε τὸ μέλλον τῆς ἀνήκει πιά».

Μετὰ τὸ 1925 καί ἐνῶ τὸ νέο σοβιετικὸ κράτος βρισκόταν στὴν περίοδο τῆς ἐκβιομηχάνισης καί τῆς «οἰκοδόμησης τοῦ σοσιαλισμοῦ», ὁ Μαγιακόφσκι ἐπιστρέφει ξανά στὸν οὐτοπικὸ μῦθο τοῦ σοσιαλισμοῦ τοῦ 2000 μέ τὰ θεατρικὰ του ἔργα Ὁ κοριός καί Ἡ λουτρό. Ἡ Οὐτοπία ἐπιστρέφει σάν ἡ Μεγάλῃ Ἄγνωστη που ὅμως πάντα εἶναι πιὸ οἰκεία. Οἱ ἀρχικὲς ὑποθέσεις καί οἱ ἀνανεωτικὲς ἀπόπειρες τῆς ρωσικῆς πρωτοπορίας εἶχαν φτάσει

πολύ γρήγορα στὴ διάψευση καί τὴν ἀποτυχία τους. Οἱ καλλιτεχνικὲς τῆς ἀναζητήσεις δὲν κατόρθωσαν ποτέ νὰ πραγματοποιηθοῦν καί οἱ μορφολογικοὶ πειραματισμοὶ τῆς ἔμειναν ξένοι ἀπὸ τῆς ἐπαναστατικοποιημένες μάζες. Τά ὄραματά τῆς μέσα σέ μιᾶ λάμψη μετατρέπηκαν σέ μοναχικούς μεταωριτὲς που χάθηκαν ἀφοῦ χάραξαν μία ἀνυπέβλητη καλλιτεχνικὴ (καί ὄχι μόνον) περιπέτεια.

«*Στὴ Ρωσία — ἔγραφε ἤδη τὸ 1922 ὁ Ἡλίας Ἐρεμπουργκ — οἱ ἐπαναστάτες στὴν τέχνη δὲν κάνουν τίποτα μέσα στὴν ἐπανάσταση (ὀ, μὴδὲν): οἱ ἐπαναστάτες σὸ κοινοὺ ἐπίπεδο εἶναι ἀντιδραστικοὺ στὴν τέχνη (-, μεῖον). Ἀποτελέσματα πολὺ λίγο παρήγορα!*». Μπροστὰ σ' αὐτὸ τὸ ἀδιέξοδο οἱ περισσότεροὶ καλλιτέχνες φεύγουν ἀπὸ τὴν ΕΣΣΔ ἐνῶ οἱ λίγοι που μένουν, ὅπως ὁ Μάλεβιτς, μένουν ἀπομονωμένοι καί παραγνωρισμένοι. Ὁ θόρυβος τοῦ «σοσιαλιστικοῦ ρεαλισμοῦ», ἡ γραφειοκρατικὴ θεσμοποίηση τῶν διανοουμένων καί ἡ αὐστηρὴ ἐπιβολὴ τῆς ἰδεολογίας τοῦ κόμματος που πραγματοποιοῦνται στὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1920 θὰ βάλουν τὴ βαριὰ σφραγίδα τους σ' αὐτὴ τὴ στοασὴ.

Ἴσως αὐτὴ τὴ στιγμή κι αὐτὸ τὸ ἀδιέξοδο εἶχε δεῖ τὸ 1930 καί ὁ Μαγιακόφσκι ὅταν αυτοκτονεῖ, βάζοντας μ' αὐτὸ τὸ τρόπο τελεία καί παύλα στίς οὐτοπίες καί τὰ ὄνειρα τῆς ρωσικῆς πρωτοπορίας. «*Ὁ θάνατός μου — θὰ γράψει σὸ τελευταῖο του γράμμα — δὲν εἶναι τρόπος (δὲν τὸν συμβουλεύω σέ ἄλλους), μὰ δὲν ἔχω διέξοδο... Τὸ ἐπισημοῦ θεωρεῖται λῆξαν καθὼς λένε...*».

Ὅμως ὄχι, τὸ ἐπισημοῦ δὲν ἔληξε ἐκεῖ καί σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο βρίσκεται τὸ τέταρτο καί τελευταῖο παράδοξο τῆς ρωσικῆς πρωτοπορίας.

